

SHARQSHUNOSIK
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ
ORIENTAL STUDIES

3

2023

ILMIY JURNAL
ISSN 2181-8096

SHARQSHUNOSLIK
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ
ORIENTAL STUDIES

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI ILMIY JURNALI

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТАШКЕНТСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

SCIENTIFIC JOURNAL OF THE TASHKENT STATE UNIVERSITY
OF ORIENTAL STUDIES

№ 3, 2023

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Toshkent shahar matbuot va axborot boshqarmasi ro'yxatidan qayta o'tgan (№ 02-0053, 26.09.2014-y – ISSN 2181 – 8096)

Bosh muharrir – Rixsiyeva Gulchehra Shavkatovna
filologiya fanlari nomzodi, professor

Tahrir hay'ati

D. Sayfullayev	<i>tarix fanlar doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari)</i>
D. Muxiddinova	<i>filologiya fanlari doktori (mas'ul kotib)</i>
A. Mannonov	<i>filologiya fanlari doktori, professor</i>
R. Xodjayeva	<i>filologiya fanlari doktori, professor</i>
Sh. Shomusarov	<i>filologiya fanlari doktori, professor</i>
Q. Omonov	<i>filologiya fanlari doktori, professor</i>
U. Muxibova	<i>filologiya fanlari doktori, professor</i>
X. Xamidov	<i>filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)</i>
B. Abdulhalimov	<i>tarix fanlari doktori, professor</i>
A. Xodjayev	<i>tarix fanlari doktori, professor</i>
M. Is'hoqov	<i>tarix fanlari doktori, professor</i>
A. Doniyorov	<i>tarix fanlari doktori, professor</i>
X. Fayziyev	<i>tarix fanlari nomzodi, dotsent</i>
Sh. Yovqochev	<i>siyosiy fanlar doktori, professor</i>
N. Abdullayev	<i>siyosiy fanlar doktori, dotsent</i>
A. Vahobov	<i>iqtisod fanlari doktori, professor</i>
R. Abdullayev	<i>iqtisod fanlari doktori, professor</i>
I. Mavlanov	<i>iqtisod fanlari doktori, professor</i>
R. Bahodirov	<i>falsafa fanlari doktori, professor</i>
E. Izzetova	<i>falsafa fanlari doktori, professor</i>
G. Glizon	<i>AQSHning New Mexico universiteti professori</i>
A. Shonazarova	<i>AQSHning Kolumbiya universiteti professori</i>
Ono Masaki	<i>Yaponiyaning Tsukuba universiteti professori</i>
Li Dji In	<i>Koreya Respublikasining Xankuk chet tillar universiteti professori</i>
V. Mesamed	<i>Isroilning Quddus universiteti professori</i>
A. Gurer	<i>Turkiyaning Anqara universiteti professori</i>
A. Vorobyev	<i>Rossiya Fanlar akademiyasi, Sharqshunoslik instituti katta ilmiy xodimi</i>
G. Avda	<i>Misr Arab Respublikasining Helvon universiteti professori</i>
S. Kuraym	<i>filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)</i>
A. Tohir	<i>Misr Arab Respublikasining "Al-Hivar" siyosiy tadqiqotlar markazi direktori</i>
H. Baydemir	<i>Turkiyaning Otaturk universiteti professori</i>

Nashrga tayyorlovchilar:

J. Ismoilov, A. Ziyodov, Sh. Askarova, L. Xamdanzoda, H. Sulaymonova

Jurnal doktorlik dissertatsiyalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi tomonidan kiritilgan.

e-mail: nashriyot@tsuos.uz
web-site: www.tsuos.uz

MUNDARIJA / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS**TILSHUNOSLIK // ЯЗЫКОЗНАНИЕ // LINGUISTICS**

<i>Маълянова У.</i> Рекламный текст и выразительные средства в китайском языке	4
<i>Nazirova Sh.</i> Lin Bai (林白) ijodida “avangard adabiyoti”ning aks etishi.....	14
<i>Mubarakova D., Mamatqulova M.</i> Arab tilining dunyo miqyosida o‘rganilishi	22
<i>Нушанбаева А., Таджихужаева Ф.</i> Сравнительный анализ семантики соматизма دست <i>dast</i> «рука» в поэмах «Фархад и Ширин» Алишера Навои и «Бустан» Саади Ширази.....	33
<i>Юсупова Х.</i> Образование существительных при помощи аффиксов в современном китайском языке	42
<i>Yunusova O.</i> Hindiy tili antroponimlari	51
<i>Nurmatova Z.</i> Hozirgi adabiy hindiy tilidagi somatik otlarga xos leksemalarda omonimiya hodisasi	62

TARJIMASHUNOSLIK // ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ // TRANSLATION STUDIES

<i>Asqarova Sh.</i> Antroponimik birliklarning tarjimada aks ettirish masalasi	70
<i>Shamsiyeva B.</i> Madaniyat transferining fandagi o‘rni	79
<i>Yodgorov Sh.</i> Qur‘oni karimning tarjima qilinishi yoki qilinmasligiga doir ilmiy bahs va munozaralar	90

MANBASHUNOSLIK VA TARIXSHUNOSLIK // ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ // SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY

<i>Bahodirov R.</i> Beruniy qo‘lyozma asarlarining xorijdagi nusxalari.....	103
<i>Mavrulova M.</i> Sharq mutafakkir-allomalari shaxs madaniy-ma‘naviy ehtiyojlarini shakllantirish to‘g‘risida	111
<i>Yuldashev B.</i> “Jahongirnoma” asarida davlat boshqaruviga doir qonun va tartiblar	121
<i>Jumayev G‘.</i> Temuriylar davri manbalarida Amir Temur va Alibek Joniqruboniy orasidagi munosabatlar tahlili.....	129

XALQARO MUNOSABATLAR VA SIYOSAT // МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ПОЛИТИКА // INTERNATIONAL RELATIONS AND POLITICS

<i>Zaripova Z.</i> Трансформация внешней политики Японии в XXI веке.....	140
<i>Risqulov R.</i> Fors ko‘rfazi mintaqasi turizm markazlarining shakllanishi va rivojlanish istiqbollari	151
<i>Kushanova Y.</i> Markaziy Osiyoni tadqiq etishning nazariy jihatlari	166

МАВЛЯНОВА УМИДА

PhD, доцент. ТГУВ

Рекламный текст и выразительные средства в китайском языке

***Аннотация.** На современном этапе реклама и рекламная информация оказывает серьезное влияние на общественное сознание, так следует изучать феномен рекламного воздействия, «оцениваем его, и самим наличием таковой оценки показываем вовлеченность в сферу рекламной коммуникации». Кроме того, в зарубежных исследованиях о рекламе большое внимание уделяется психологическому изучению и восприятию материалов рекламного текста. Согласно научным исследованиям, применение психологической науки позволяет создать условия, при которых между потребителем товара и рекламодателем возникает «диалог», способствующий эффективному сбыту товаров, услуг, взаимопониманию и сотрудничеству.*

Также рекламным текстом можно назвать текст, содержащий рекламную информацию. Его отличают следующие признаки: во-первых, он содержит информацию о товарах, идеях и начинаниях; во-вторых, призван формировать или поддерживать интерес к товарам, идеям, начинаниям; и, наконец, способствует реализации товаров, идей, начинаний. Рекламный текст квалифицируют как сложный жанр волонтактивно-информационного вида, а именно как апеллятивно-репрезентативный жанр, соединяющий апеллятивно-эмоциональные функции, свойства (прагматически заинтересованное обращение к адресату), репрезентативные (представление определенной информации потребителю) и воздействующие (убеждение в достоверности информации и необходимости совершить требуемое действие – покупку, приобретение и т. п.).

***Ключевые слова:** Китайский язык, культура, реклама, общение, функция.*

***Annotatsiya.** Hozirgi kunda reklama va reklama ma'lumotlari jamoatchilik ongiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi, shuning uchun reklama ta'siri fenomenini o'rganish kerak, "biz uni baholaymiz va bunday baholashning mavjudligi bilan biz reklama aloqasi sohasida ishtirok etishni ko'rsatamiz". Bundan tashqari, reklama bo'yicha xorijiy tadqiqotlar reklama matni materiallarini psixologik o'rganish va idrok etishga katta e'tibor beradi. Ilmiy tadqiqotlarga ko'ra, psixologiya fanidan foydalanish mahsulot iste'molchisi va reklama beruvchi o'rtasida tovarlar, xizmatlar, o'zaro tushunish va hamkorlikning samarali sotilishiga hissa qo'shadigan "muloqot" paydo bo'ladigan sharoitlarni yaratishga imkon beradi.*

Shuningdek, reklama matnini reklama ma'lumotlarini o'z ichiga olgan matn deb atash mumkin. U quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi: birinchidan, u tovarlar, g'oyalar va harakatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi; ikkinchidan, tovarlar, g'oyalar, boshlanishlarga qiziqishni shakllantirish yoki saqlab qolish uchun mo'ljallangan; va nihoyat, tovarlar, g'oyalar, boshlanishlarni amalga oshirishga yordam beradi. Reklama matni ixtiyoriy - axborot turining murakkab janri, ya'ni apellyatsiya-emotsional funksiyalar, xususiyatlar (qabul qiluvchiga pragmatik qiziqish bilan murojaat qilish), vakillik (iste'mol-

chiga ma'lum ma'lumotlarni taqdim etish) va ta'sir qiluvchi (ma'lumotlarning ishonchliligi va zarur harakatni amalga oshirish zarurligiga ishonch hosil qilish) ni bog'laydigan apellyatsiya-vakillik janri sifatida tasniflanadi.

Tayanich so'zlar va birikmalar: Xitoy tili, madaniyat, reklama, muloqot, funktsiya.

Abstract. At the present stage, advertising and advertising information has a serious impact on public consciousness, so it is necessary to study the phenomenon of advertising impact, "we evaluate it, and by the very presence of such an assessment we show involvement in the sphere of advertising communication." In addition, in foreign studies on advertising, much attention is paid to the psychological study and perception of advertising text materials. According to scientific research, the application of psychological science makes it possible to create conditions under which a "dialogue" arises between the consumer of goods and the advertiser, contributing to the effective sale of goods, services, mutual understanding and cooperation.

Also, an advertising text can be called a text containing advertising information. It is distinguished by the following features: firstly, it contains information about goods, ideas and undertakings; secondly, it is designed to form or maintain interest in goods, ideas, undertakings; and, finally, promotes the realization of goods, ideas, undertakings. The advertising text is qualified as a complex genre of a voluntary-informational type, namely as an appellative-representative genre that combines appellative-emotional functions, properties (pragmatically interested appeal to the addressee), representative (presentation of certain information to the consumer) and influencing (belief in the reliability of information and the need to perform the required action – purchas, acquisition, etc.).

Key words: Chinese language, culture, advertising, communication, function.

В теории коммуникации реклама рассматривается как одна из форм коммуникации. В современной трактовке термин коммуникация - это социально обусловленная передача и восприятие информации в рамках человеческого общения при помощи различных средств. Рекламная коммуникация относится к одному из виду социальной коммуникации, так как существует в человеческом обществе.

Реклама занимает пограничное положение между различными профессиональными сферами и привлекает внимание представителей разных профессий. Начиная рассматривать такое понятие как реклама, необходимо сразу отметить, что единого подхода к его истолкованию не существует¹. На сегодняшний день можно насчитать более двух тысяч определений рекламы, одни из которых, принятые десятилетия назад, безнадежно устарели, а другие безмерно широки или узки, и каждый исследователь рассматривает ее по-своему: с точки зрения продукта или же, как передачу информации. Чтобы лучше понять данное явление, необходимо рассмотреть несколько дефиниций рекламы. По мнению Ли Цзянь (李健), функция и значение рек-

¹ Большой энциклопедический словарь даёт следующее определение термина «реклама», это информация о потребительских свойствах товаров и видах услуг с целью их реализации и создания спроса на них; популяризация производства, литературы, искусства и др. [Большой энциклопедический словарь: эл. ресурс]. С.И. Ожегов в толковом словаре дает такое определение рекламы – это оповещение различными способами для создания широкой известности продукту с целью привлечения целевой аудитории. Примеч.автора.

ламы обобщаются в отображении корпоративного имиджа или реклама, производимая компанией для собственного развития и улучшения эффекта бренда, «этот вид рекламы напрямую не знакомит и не продвигает продукт, а пропагандирует историю и достижения предприятия...»¹

Реклама сама является бизнесом, приносящим большие доходы его участникам, в котором заняты сотни профессиональных специалистов. Популяризируя материальные, социальные и культурные возможности свободного предпринимательства, реклама стимулирует рост производительности труда всех категорий работников, развивает их стремление к более высокому уровню жизни.

Всемирно известная книга Ч. Сендиджа «Реклама: теория и практика» гласит, что реклама – это форма коммуникации, которая пытается перевести качество товаров и услуг, а также идеи на язык нужд и запросов потребителя. Современная лингвистика определяет рекламу как один из самых «агрессивных» жанров коммуникации нового времени. В большинстве определений термина «реклама» рассматривается некая общая позиция, подчёркивающая, что в рекламе наблюдается совмещение двух важнейших функций языка: сообщения и воздействия.

С точки зрения лингвистики реклама – это вид речевой деятельности, целью которой является регуляция спроса и предложения на товары и услуги. Современная реклама – это отрасль, занимающаяся производством особой текстовой продукции (часто мультимодальной, т. е. использующей не только язык (вербальный код), но и изобразительные, графические средства и т.д.), исследованием ее эффективности.

Также существует немало определений рекламного текста, так как это явление чрезвычайно многогранное и многоаспектное. Кроме того в китайской рекламе, по мнению Ли Ченг, выделяется интертекстуальность². Интертекстуальность подчеркивает взаимную связь и влияние между конкретным текстом и другими текстами. В своей работе Ли Ченг вводит понятие интертекстуальности в рекламном переводе, посредством интертекстуального анализа нескольких рекламных объявлений и рекламных переводов предпринимается попытка исследовать механизм действия и прикладную ценность интертекстуальности в рекламном переводе³. Следует отметить, что текст является неотъемлемой частью большинства рекламных сообщений. Он, в большинстве случаев, является главным элементом, который раскрывает основное содержание сообщения. Рекламный текст – это сложное

¹李健. 广告设计户外广告论文. 2015.

<https://www.1mishu.com/lunwen/guanggaolunwen/huwaiguanggaolunwen/201502/776982.html>

²李承. 广告翻译. 2009.

<https://www.1mishu.com/lunwen/guanggaolunwen/huwaiguanggaolunwen/201502/776980.html>

³ <https://www.1mishu.com/lunwen/guanggaolunwen/huwaiguanggaolunwen/201502/776980.html>

знаковое целое, в котором ставятся и максимально решаются маркетинговые задачи, т.е. продвижение рекламируемого продукта.

Реклама и рекламный текст, а нередко – слоган изучался в рамках лингвистических исследований. К примеру, исследования зарубежных ученых, проведенные по рекламному тексту Я.Н.Романенко¹, Л.Г.Фещенко² показывают объективные причины ко всему, что связано с рекламной практикой. В диссертационном исследовании Л.Г.Фещенко³ отмечается, что любое комплексное научное направление, а в данном случае, объединяются усилия психологов и стилистов, маркетологов и юристов, дизайнеров и инженеров, специалистов по связям с общественностью, по теории и практике коммуникации, - рекламоведение должно было инициировать приток исследователей разного профиля.

На современном этапе реклама и рекламная информация оказывает серьезное влияние на общественное сознание, так следует изучать феномен рекламного воздействия, «оцениваем его, и самим наличием таковой оценки показываем вовлеченность в сферу рекламной коммуникации». Кроме того, в зарубежных исследованиях о рекламе большое внимание уделяется психологическому изучению и восприятию материалов рекламного текста. Согласно научным исследованиям, применение психологической науки позволяет создать условия, при которых между потребителем товара и рекламодателем возникает «диалог», способствующий эффективному сбыту товаров, услуг, взаимопониманию и сотрудничеству.

Также рекламным текстом можно назвать текст, содержащий рекламную информацию. Его отличают следующие признаки: во-первых, он содержит информацию о товарах, идеях и начинаниях; во-вторых, призван формировать или поддерживать интерес к товарам, идеям, начинаниям; и, наконец, способствует реализации товаров, идей, начинаний. Рекламный текст квалифицируют как сложный жанр волонтактивно-информационного вида, а именно как апеллятивно-репрезентативный жанр, соединяющий апеллятивно-эмоциональные функции, свойства (прагматически заинтересованное обращение к адресату), репрезентативные (представление определенной информации потребителю) и воздействующие (убеждение в достоверности информации и необходимости совершить требуемое действие – покупку, приобретение и т. п.), в нашем исследовании мы считаем целесообразным следовать за понятием Х. Кафтанджиева.

В последнее время исследование социальной значимости и влияния рекламы на общество велико. Согласно обзору материала китайской прессы в сети Интернет, публикация по рекламной тематике за последние 30 лет

¹ Романенко Я.Н. Рекламный текст как объект лингвистического исследования. Дисс.канд.филол.н. – М., 2007. – 293 с.

² Фещенко Л.Г. Структура рекламного текста. – Санкт-Петербург, 2002. – 224 с.

³ Там же. – С.34-35..

продемонстрировала два явления: одно - рекламные исследования в системе публикации новостных сообщений, а другое - рекламные исследования в журналах рекламной индустрии. Благодаря исследованию рекламных статей в пяти репрезентативных журналах журналистики и коммуникации с 1979 по 2008 год, «新闻与传播研究 (Исследования в области журналистики и коммуникации)», «现代通讯 (Современные коммуникации)», «(新闻学大学 Университет журналистики)», «国际新闻界(Международная пресса)» и «中国广播电视杂志 (Китайский журнал радио и телевидения)» всесторонне проанализированы и обобщены рекламные исследования¹.

В системе публикации новостных сообщений за этот период времени выдвинуты три гипотезы: исторический этап рекламных материалов (освещение исторических событий), соответствие с реальным временем (освещение реальных событий) и нормирование рекламного содержания (освещение и ограничение согласно социально-общественным нормам). Следует отметить, что рекламный текст, созданный для потребителей рассматривается с разных сторон². В данной статье исследуются структурные типы

¹新闻传播期刊中广告学术研究成果再研究.《现代传播:中国传媒大学学报》2009年第6期|丁俊杰 初广志 李杉 中国传媒大学 亚洲传媒研究中心 中国传媒大学广告学院. См: Современная коммуникация: Журнал Коммуникационного университета Китая" № 6, 2009 | Дин Цзюньцзе Чу Гуанчжи Ли Шань Центр азиатских медиа-исследований, Школа рекламы Коммуникационного университета Китая, Коммуникационный университет Китая <http://www.cqvip.com/qk/84461a/20096/32649233.html>

² 2011 年我国广告学术研究论文贯穿宏观经济环境与中观媒介环境两条主脉络,集中于广告传播信息与形式、广告传播媒体、广告与社会文化等主题,关注热点问题和现象的分析总结,广告史研究相对不足;研究视野逐步开阔,愈加关注对国外研究成果和经验的学习与借鉴,但对国外专业期刊上最新研究成果的引用很少,表现出国内研究人员对国际广告研究最新动态的关注和了解不足;以经验研究和统计分析方法为主,理论演绎、理论建模、概念解析及实验法的应用较少,说明研究者整体上缺少对研究方法的认识和掌握,缺乏对各种新型研究工具的了解和使用。В 2011 году научные исследования в области рекламы в Китае проходили в двух основных контекстах макроэкономической среды и мезоскопической медиа-среды, уделяя особое внимание таким темам, как информация и форма рекламной коммуникации, средства рекламной коммуникации. Результаты исследований, что показывают, что отечественные (китайские) исследователи уделяют недостаточно внимания и понимания последних разработок в международных рекламных исследованиях. Отсутствие применения аналитических и экспериментальных методов показывает, что исследователям в целом не хватает понимания и владения методами исследования, а также понимания и использования различных новых исследовательских инструментов. См.: 2011 年中国广告学术研究概览——基于 8 种专

реклам¹, в частности, рекламный текст в форме повествования, диалогической и монологической речи (сюда включены и риторические вопросы) с выразительными средствами.

Существование разных типов китайских реклам и разнообразие приводит к неопределенности распределения реклам. В связи с этим мы ставим целью определить основные типы китайской рекламы. Как известно, из типов рекламы есть слоган – спрессованная до формулы суть рекламной концепции, доведенная до лингвистического совершенства запоминающаяся мысль; своеобразный словесный портрет фирмы, товара или политического деятеля. В китайской рекламе, как и в любой рекламе, основные требования к слогану – быть кратким, запоминаемым, постоянным, содержать название торговой марки и легко переводиться на другие языки, к примеру:

Пример 1:

广告时间!

好看的衣服 欢迎来到我主页逛逛!

Время рекламы!

Красивая одежда!

Пример 2:

对女人来说, 会穿衣服有多重要? ²

Насколько важно для женщин иметь возможность носить одежду?

Из примеров 1 и 2 рекламный слоган благодаря своей точности, выразительности может затем применяться без дополнительной графики и информационного блока. Чаще всего рекламные слоганы и их краткость содержат определенную и емкую информацию, которые явно наблюдаются в примере 2: «на сколько важно» «для женщин» «иметь возможность» «носить одежду». В данном примере каждое значение иероглифа приводит к популяризации продукции одежды, что покупатели должны обращать внимание на то, что женская одежда важна. Слоган может начать как бы самостоятельную рекламную жизнь и повторяемый средствами массовой информации бесчисленное количество раз будет постоянно напоминать реальным и потенциальным покупателям о преимуществах, уникальных свойствах, достоинствах рекламируемого товара, о выгодах покупателей, обретаемых ими при приобретении данного товара.

业期刊中广告学术论文刊发情况的分析 《湛江师范学院学报》2013年 第1期 | 李子 中国传媒大学广告学院

¹广告中“问题——解决办法”的语篇模式. 《文教资料》2008年 第35期 | 姜晓娜 陈晶 河南大学 外语教学部 河南大学 外语学院 河南 开封 475001. См.:

<http://www.cqvip.com/qk/80738x/200835/1000828537.html>

² <https://www.bilibili.com/video/BV1Vx411i7zr/>

Как и в других рекламах¹, в китайской рекламе заголовок – самая важная вербальная часть рекламы². Обычно в нем выражаются основное рекламное обращение и основной рекламный аргумент. Наиболее важные функции заголовка: привлечь внимание, вызвать интерес, выявить покупателя / целевую группу, идентифицировать товар/услугу, продать товар/услугу.

В основной части рекламного текста подробно рассказывается о рекламируемом продукте, о его преимуществах. Текст этой части может быть преподнесён самыми разными способами: убеждение в высоком качестве продукта, в выгодности покупки, «апеллирование к рациональному началу, обращение к эмоционально-чувственному восприятию, использование известных образов и социально-значимых стереотипов»:

Пример 3:

这是衣服广告. 相信都看到 sien 聊咯~ 衣服那么多选择实在看到想吐~! 但但但但是。。。这个属于本土设计的品牌你真的不能错过, 顾客回购率超过 95% 以上!

你想穿得不一样, 更不想跟别人撞衣服, 或则再也不想买普普通通品质的衣服, 你一定要试试看!

听听我们的 Fion & Serena 怎么说~

Это реклама одежды. Мне кажется, я видел, как Сиен говорил об этом. Есть так много вариантов одежды. Меня действительно плохо, когда я это вижу ~! Но, но, но, но。。。 Вы действительно не можете пропустить этот бренд, который принадлежит local design, с коэффициентом вькупа клиентов более 95%!

Если вы хотите одеваться по-другому, не хотите наткаться на одежду других людей или больше не хотите покупать обычную качественную одежду, вы должны попробовать это!

Послушайте, что скажут наши Фион и Серена ~

В примере 3 наблюдается продвижение личного восприятия товара потребителем. Обычно основная часть бывает небольших размеров (20-30 слов), но встречаются достаточно объёмные тексты. Также в основной части исполь-

¹ <http://www.cqvip.com/qk/84461a/201211/44079114.html>

² 未曾超越的超越:中国广告研究的整体回顾——基于期刊论文的实证分析

《现代传播：中国传媒大学学报》2012年第11期 | 张金海 陈玥 武汉大学新闻与传播学院: Превосходство, которое никогда не было превзойдено: Общий обзор китайских исследований в области рекламы - Эмпирический анализ, основанный на журнальных статьях "Современная коммуникация: Журнал Коммуникационного университета Китая" № 11, 2012 | Школа журналистики и коммуникации Чжан Цзиньхай Чэнь Юэ, Уханьский университет

зуются разнообразные лингвостилистические приёмы, нередко повторяются или имитируются особенности художественного или научно-популярного произведения, информационного или аналитического жанра. Кроме того рекламный текст должен быть содержательно связан со слоганом рекламы.

Во многих рекламных текстах отсутствует эхо-фраза или иными словами заключительная вербальная часть в печатной рекламе. Одно из определений эхо-фразы гласит, что это выражение или предложение, поставленное в конце текста печатного объявления, которое повторяет (дословно или по смыслу) главную часть основного мотива в объявлении. Эхо-фраза не является обязательным структурным компонентом рекламного текста, однако она призвана выполнять некоторые функции в тексте, таких как повторить основное из текста или снова подчеркнуть преимущества фирмы, придать законченный вид рекламе.

В рекламных текстах часто используются сравнения - сопоставление каких-либо двух явлений с целью пояснения одного из них с помощью другого. Создание сравнений можно отнести к начальному этапу структурирования тропов. Очень часто сравнения используются для объяснения чего-либо неизвестного известным. Но, если говорить о применении сравнений в языке современной рекламы, то они скорее используются для достижения оригинального звучания:

Пример 4.

给你最小的运动员!

现在就来看看这家 5 岁以下的婴儿和儿童商店, 那里有 0 米到 5 吨大小的衣服和鞋子 nike.com!

Для ваших самых маленьких атлетов!

Загляните в магазин для младенцев и детей до 5 лет, где представлена одежда и обувь размеров от 0M до 5T, теперь на nike.com!

Пример 5.

给小仙女的!

Всё для маленьких фей!

Мягкая летняя одежда, из 100% хлопка, для девочек от 0 до 3 лет!

Яркие, летние платья для девочек из материала хлопкового волокна от 0 до 3 лет!

Пример 6.

"Persil-颜色-比夏天更明亮的颜色!"

«Persil-color - Краски ярче лета!»

Кроме интересного звучания, при помощи сравнений, употребляемых в рекламном тексте, положительные характеристики объекта аналогии переносятся на товар.

В последнее время в рекламе все чаще стала использоваться языковая формула «更多、不仅仅 больше, чем...», с помощью которой можно не просто подчеркнуть исключительные качества продукта в своей товарной категории, а даже вывести данный продукт за пределы товарной категории. Таким образом этот товар начинает восприниматься вне конкуренции как «суперпродукт»

Пример 7.

"Vanish 不仅仅是漂白剂!"

Пример: «Vanish - Больше, чем отбеливатель!»

Наиболее остро воспринимаемое выразительное средство в рекламе это гипербола - образное выражение, преувеличивающее определенные качества какого-либо предмета или явления. В современном рекламном языке с помощью гиперболы создается более четкий и запоминающийся рекламный образ. Данный троп применяется в случае необходимости подчеркнуть особые свойства объекта, его исключительность и индивидуальность:

Пример 10.

时尚女装春夏 2022！更多的油漆，更多的亮度！

时尚时尚的女式连衣裙-2022！更多的阳光！

Модные женские платья весна-лето 2022! Больше краски, больше яркости!

Стильные и модные женские платья -2022! Больше Солнца!!!

Пример 11.

时尚高峰的连衣裙：夏季时尚连衣裙-2022！这个夏天的打击是生活的多汁和鲜艳的色彩！更乐观！

Платья на пике моды: модные платья на лето -2022! Хит этого лето-сочные и яркие краски жизни! Больше оптимизма!

Пример: "Stimorol-味道在可能的边缘"! «Stimorol - вкус на грани возможного»!

4. Олицетворение – перенесение свойств человека на неодушевленные предметы и отвлеченные понятия. Объект рекламы получает предметность с целью включения в жизнь потребителя. Даже без использования изображения, с помощью одного только рекламного текста при помощи олицетворения можно создать иллюзию «живого» товара.

Пример: "Whiskas 知道和理解猫"!

«Whiskas знает и понимает кошек»!

5. Метафора - слово или выражение, которое употребляется в переносном значении на основе сходства в каком-либо отношении двух предметов или явлений.

Пример:正是这些细节定义了最好的冲浪短裤,就像我们全新的 Hydro 系列,专为最有活力的运动而设计。

购买男士冲浪短裤!

Именно детали определяют лучшие шорты для сёрфинга — как наши совершенно новые Hydro Series, разработанные для самых энергичных движений.

Приобретайте мужские шорты для сёрфинга!

商業廣告 | 黑幫(B&F)服飾品牌-潮牌衣服進駐打造屬於黑與白的幻想世界.

Коммерческая реклама бренда одежды Gangster (B & F)-модная брендовая одежда входит, чтобы создать фантастический мир черного и белого.

Метафора является наиболее распространенным тропом, встречающимся в рекламном тексте, так как она дает возможность применять скрытое сравнение по отношению практически любых свойств и качеств. В рекламном языке метафора также имеет и свои определенные функции:

а) является материалом для иллюстрации основной мысли, идеи. Специфика человеческой памяти в том, что идея в форме метафоры запоминается быстрее, чем при сухом рациональном изложении

б) служит подсказкой решения (сюжет может натолкнуть на нужную мысль) или побуждением к действию

в) порождает новые идеи и усиливает внутреннюю мотивацию. Воздействуя косвенно, большей частью «в обход сознания», метафора уменьшает критичность потребителя по отношению к рекламе: трудно противиться собственным мыслям или ассоциациям.

Следовательно, что изученное нами показывает, что в системе публикации новостных сообщений за этот период времени выдвинуты три гипотезы: исторический этап рекламных материалов, соответствие с реальным временем и нормирование рекламного содержания. Следует отметить, что рекламный текст, созданный для потребителей рассматривается с разных сторон, таких как структурные типы реклам, в частности, рекламный текст в форме повествования, диалогической и монологической речи с выразительными средствами.

NAZIROVA SHUKRIYA

Dotsent, PhD. TDSHU

Lin Bay (林白) ijodida “Avangard adabiyoti”ning aks etishi

Annotatsiya. Mazkur maqola Xitoyda 1970-yillarning oxiri – 1980-yillarning boshlari xitoy adabiyoti modernizm tamoyillari shakllana boshlanganligi haqidadir. Bu o'zgarish, eng avvalo, she'riyatda yaqqol ko'zga tashlanadi. Adabiyotshunos olimlar bu davrda zamonaviy jamiyat taraqqiyotini tafakkur qilish va baholash bilan bog'liq his-tuyg'ular o'z ifodasini topgan “tumanli she'rlar” oqimining keng rivoj topganini va uning ildizlari zamonaviy xitoy simbolizmiga borib taqalashini e'tirof etadilar. Bu yo'nalish XXRda nasrni ham o'ziga ergashtirgan modernizmning ilk debochasi hisoblanadi. Keyinchalik 1985-yilga kelib modernizm yo'nalishi juda keng tarqaldi hamda 1980-yillarning oxiriga kelib, o'z rivojining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. 1990-yillardan esa Xitoyga G'arb madaniyati, qadriyatlar va adabiy usullarning faol kirib kelgan bir davri bo'ldi. Xitoy olib borgan ochiqlik siyosati ijobiy ta'sir bilan birga sezilarli ravishda chiqim qilinishiga olib keldi. Madaniyat va adabiyotning tijoratlashuvi holati kuzatiladi. Ba'zi yozuvchilar moddiy manfaat tufayli iste'molchilar talabiga moslasha boshladilar. Bu esa, o'z navbatida, badiiy asarlarning sifatiga ta'sir o'tkazmasdan qolmadi, albatta. Badiiy qimmatga ega bo'lmagan ko'plab ishqiy romanlar, intim sahnalarga boy hikoyalar dunyoga keldi. “Ommaviy madaniyat” tushunchasi paydo bo'ldi. Bu yo'nalishda yaratilgan romanlar mafkura bilan chambarchas bog'langan o'tgan davr romanlaridan keskin farq qiladi.

Tayanch so'z va iboralar: Xitoy, Lin Bay, avangard adabiyot, islohotlar, ayollar adabiyoti.

Аннотация. Данная статья посвящена началу формирования принципов модернизма в китайской литературе конца 1970-х - начала 1980-х гг. Это изменение проявилось, прежде всего, в поэзии. Литературоведы признают, что в этот период поток «туманных стихов», выражающих чувства, связанные с мышлением и оценкой развития современного общества, получил широкое развитие, и его корни восходят к современному китайскому символизму. Это направление является первой прелюдией к модернизму, за которым последовала и проза в КНР. Позднее, к 1985 годам, направление модернизма получило очень широкое распространение и достигло пика своего развития к концу 1980-х гг. А 1990-е годы были периодом, когда западная культура, ценности и литературные методы активно проникали в Китай. Политика открытости Китая оказала положительное влияние и привела к значительным результатам. Наблюдается состояние коммерциализации культуры и литературы. Некоторые писатели начали приспосабливаться к потребительскому спросу для получения финансовой выгоды. Это, в свою очередь, не сказалось на качестве художественных произведений, конечно. Родилось много любовных романов, лишенных художественной ценности, историй, полных интимных сцен. Появилось понятие «массовая культура». Романы, созданные в этом направлении, сильно отличаются от романов прошлого периода, которые были тесно связаны с идеологией.

Опорные слова и выражение: Китай, Линь Бай, авангард литература, реформы, женская литература.

Abstract. The article is devoted to the beginning of the formation of the principles of modernism in Chinese literature in China in the late 1970s - early 1980s. This change

manifested itself primarily in poetry. Literary scholars acknowledge that during this period, the stream of "vague verses" that expressed feelings associated with contemplating and evaluating the development of modern society flourished, and its roots are rooted in modern Chinese symbolism. This trend is the first prelude to modernism in the PRC, which also follows prose. Then, by 1985, the trend of modernism became very widespread and reached its peak in the late 1980s. 1990 was a period when western culture, values and literary methods actively entered China. China's opening-up policy has had a positive effect and has led to significant output. The state of commercialization of culture and literature is observed. Some writers began to adapt to consumer demand for financial gain. This, in turn, did not affect the quality of artistic works, of course. A lot of romance novels with no artistic value, stories full of intimate scenes were born. The concept of "mass culture" appeared. The novels created in this direction are very different from the novels of the past, which are closely associated with ideology.

Keywords and expressions: Chinese, Lin Bai, avant-garde literature, reforms, women's literature.

Kirish. 1970-yillarning oxiri 1980-yillarning boshlarida xitoy adabiyotida modernizm tamoyillari shakllana boshladi. Bu o'zgarish, eng avvalo, she'riyatda yaqqol ko'zga tashlandi. Adabiyotshunos olimlar bu davrda zamonaviy jamiyat taraqqiyotini tafakkur qilish va baholash bilan bog'liq his-tuyg'ular o'z ifodasini topgan «tumanli she'rlar» oqimining keng rivoj topganini va uning ildizlari zamonaviy xitoy simbolizmiga borib taqalashini e'tirof etadilar¹. Bu yo'nalish XXRda nasrni ham o'ziga ergashtirgan modernizmning ilk debochasi hisoblanadi.

XX asrning 80-yillari xitoy adabiyotida o'ziga xos bir bosqich hisoblanadi. Aynan, 1980-yili Xitoyda birinchi marta tarjima asarlardan iborat «modernistik nasriy asarlar to'plami» nashr etildi.

Xitoy modern adabiyotining ilk shakllanishi bosqichining asosiy xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo'ldi:

- insonning individual psixologik shuuriga, ongiga e'tibor qaratish;
- «ong oqimi» shaklidagi bayondan foydalanish;
- metamorfoza, absurd usullaridan foydalanish;
- kinoya, istioralardan keng foydalanish.

Keyinchalik 1985-yilga kelib, modernizm oqimi juda keng tarqaldi hamda 1980-yillarning oxiriga kelib, o'z rivojining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Bu oqim namoyandalari asosan XX asrning 50–60-yillarida tug'ilib, adabiyot olamiga 80-yillarning boshlarida kirib kelgan yoshlar (Ma Yuan, San Syue, Ge Fey, Yuy Xua, Sun Ganlu, Su Tun, Bey Sun, Xun Fen) bo'lib, ularning aksariyati G'arb adabiyoti ta'siridagi ijodkorlar edi. Bu oqimning asoschisi Ma Yuan bo'lib, xitoy adabiyotidagi ilk «tajriba roman» yoki «avangard roman» aynan uning qalamiga mansub. Bu yo'nalishda yaratilgan romanlar mafkura bilan chambarchas

¹ Дин Фан. Модернистская поэзия в современной китайской литературе // От национальной традиции к глобализации, от реализма к постмодернизму: пути развития современной китайской литературы. С-Пб, 2004. С.18.

bogʻlangan oʻtgan davr romanlaridan keskin farq qiladi. Bungacha boʻlgan adabiy oqimlar: «chandiqlar adabiyoti», «islohotlar adabiyoti», «ildizlarni izlash adabiyoti»ning barchasida mafkuraga boʻysunish mavjud edi. Avangard oqimidagi romanlarda bu xususiyat kuzatilmaydi. Ularning badiiy qiymati tamomila boshqa adabiy-estetik asoslar bilan belgilandi¹. Bu romanlarda oʻtmishning toʻqima manzarasini yaratish tamoyili yetakchilik qildi. Badiiy toʻqima xuddi real voqelik va haqiqat sifatida namoyon boʻldi. Shuningdek, modernizmga xos «ong oqimi» usulidan keng foydalanilganligi kuzatiladi². Ma Yuanning avangard asarlari sirasiga kirgan «Lxasa daryosining ilohasi» (1984) va «Kaylas togʻi vasvasasi» (1985) asarlari unga juda katta mashhurlik keltirdi. Ma Yuandan soʻng koʻplab yosh yozuvchilar oʻzlarini «avangard adabiyot» vakillari sifatida tanitdilar³.

Eʼtiborli jihati shundaki, nafaqat yosh yoki oʻrta yoshdagi adibalar, balki yoshi ulugʻ ijodkor ayollar asarlarida ham absurd, kinoya, kesatiq orqali tarixiy voqealarni tasvirlash tamoyili kuzatiladi. Masalan, Szun Pu (1928y)ning 1980-yillarda chop etilgan «Men kimman?», «Mi oilasining manzaralari», «Botqoqdagi bosh suyagi», «Lulu» kabi bir qator qissa va hikoyalarda madaniy inqilob davrida dahshatli xoʻrlklarni boshidan kechirgan ziyolilarning puchga chiqqan umidlari tasvirlanadi. Lekin bunday adiblar kamsonli.

1980-yillarning oxirlariga kelib oʻrta yoshdagi adiblar ijodida individuallik, milliy va mahalliy koloritning yorqin namoyon boʻlishi kuzatiladi (Chi Szisyan 迟子建 va A Cheng 阿成 asarlari). Xitoyda avangard adabiyot «madaniy inqilob» xarobalari va ijodning individuallashuvi natijasida yuzaga keldi.

Uni yuksak gʻoyaviy-estetik qarashlar bilan qurollangan, yangilikni oson oʻzlashtira oladigan yoshlar yaratdilar. Avangard adabiyotda «isyonkor» insonning kuchli koloriti, Gʻarb qadriyatlarini va ijodiy metodlarini oʻrganishga moyillik mavjud edi. Madaniy inqilobdan soʻng yoʻqolib ketish, yoʻqlik kayfiyati Gʻarbnining modernizm va postmodernizmdagi begonalashuv, absurd va eksiztensializm adabiy nazariyalari bilan qoʻshilib ketdi⁴.

1980-yili ilk bor Xitoyda «Zamonaviy oqimlar hikoyalari toʻplami» nashr etildi. Bu toʻplamga Gʻarb yozuvchilarining asarlari jamlangan edi. «Postmodernizm» atamasi birinchi marotaba 1982-yilda «Oʻqish» (《读书》) jurnalida tanqidchi Dun

¹ Завидовская Е. Постмодернизм и современная китайская литература // Проблемы Дальнего Востока. - 2003. - №2. - С.146.

² Chen Syaomin. Buaidy szyaolyu: lishi syuumeu yuy danday vensyue byange (Jodulangan tarix va zamonaviy adabiy islohot). – Pekin, 2001. – B.79.

³ Ли Синьмэй. Русский и китайский постмодернизм // Академические тетради. Альманах. Выпуск двенадцатый. Тетрадь шестая. История литературы. М., 2006. // [Электрон. ресурс]. URL: <http://independent-academy.net/science/tetradi/12/index.html>.

⁴ 19–20 shiszi Dunbey vensyue de lishi byansyan = Исторические изменения в литературе Северо-Востока XIX-XX веков / Гл. ред. Ли Чуньянь. – Чанчунь: Цзилинь жэньминь чубаньшэ, 2004. – С.300.

Dinshanning «Postmodern nasr» nomli maqolasida ishlatildi. Aynan shu yillari G'arb postmodern adabiyotidan qilingan tarjima asarlar soni ham ko'paydi.

Avangard adabiyot o'z ichiga ham modernizm, ham postmodernizm, pluralizm va individualizmni qamrab oldi. Bu yo'nalishlarning asosida ziyoli ijodkorlarning davlat pozitsiyasiga noroziligi va "intelegensiya va davlat o'rtasidagi munosabatning barbod bo'lishi va ularning qarshiligi ifodasi" turardi. Avangard yozuvchilar ijodining asosiy materiali bu: ularning shaxsiy kechinma va iztiroblari, bolalikni eslash, taqdir, umid, sevgi, nafrat, hayot va o'lim haqidagi individual kechinmalaridir.

O'z ijodida qadimgi xitoy adabiyoti an'alarini, falsafasini va g'arb modernizmi tajribalarini o'zida mujassamlashtirgan adibalardan biri Lin Bay (林白) hisoblanadi. Lin Bay asarlarida ayol yolg'izligi mavzusi yetakchilik qiladi.

Yolg'izlik – bu nafaqat ayolning ichki holati va tushkunligi ifodasi, balki bu uning hayotga munosabati ifodasi hamdir.

«Bir odamning urushi» (《一个人的战争》) romanidagi voqealar qorong'i xonada sodir bo'ladi. Uyning tomida turli inson a'zolari reklama qilib qo'yilgan zim-ziyo tibbiy xona joylashgan. Duo Mi qorong'ilikdan qo'rqadi. Xonaning tasviri xuddi qahramonning ichi kabi qorong'i. Hamma detallar tushkunlik, qo'rquvni eslatadi. Duo Mi bu xonaga har kuni 17.30 da keladi va kun botmasdan uxlashga yotadi. Yozuvchi xonadagi har bir detalning tasviriga o'zgacha bir ma'no yuklaydi. Masalan, mayda chivinga qarshi to'r – pashshaxona qahramonni tashqi dunyodan ajratib turadigan kichik, siqiq va xavfsiz olam. «Uzoq yillar davomida chivinlarga qarshi to'rlar – eng zo'r yordamchi. Faqatgina chiqindilarga qarshi to'rlar insonlarni to'laligacha ajratib oladi va xavfsizdir. Pashshaxonalar xuddi ayol yuragiga o'xshaydi. Ular qorong'ilikda ham hamma narsani ko'rishlari mumkin, ammo aniq-tiniq ko'rinmaydi».

Asarda aynan joy tasviriga urg'u beriladi. Duo Mining fikricha, uy qancha kichkina bo'lsa, qo'rquv ham shuncha kam bo'ladi. Unga bolalikdan otasiz va onasiz ulg'ayish qismati sherik; u o'zini har doim begona his qiladi. Xoh u xona bo'lsin, xoh u pashshaxona – ayolning mushohada qilishi uchun eng yaxshi joy. Bu ayolning yolg'iz qalbi ozod bo'ladigan ma'naviy makon. Shuningdek, u ayol yolg'izligining tashqi ko'rinishi.

Virjiniya Vulf yozgan edi: «Agar ayol roman yozishni istasa, u boy va o'z uyiga ega bo'lishi kerak»¹. Asarda yolg'iz ayollar uchun uy qimmatbaho ma'naviy qasr. Ayol erkaklar ta'qiq qo'ygan tashqi olamdan qo'rqadilar, shuning uchun ular xonaga bekinib oladilar va jon-jahdi bilan o'zlarining xonadagi qorong'ilik chulg'agan makonini yaratishga harakat qiladilar. Bu ayolning mustaqil tanlovi.

Duo Mi hamma narsani rad qilib, butun olamdan qochib, xonaga qamalib oladi. O'z-o'zini himoya qilish, o'z-o'zini anglash va tahlil qilish jarayonida yolg'izlik hissi tobora chuqurlasha boradi. Duo Mi ko'p yillar mobaynida bitta

¹ <https://m.xzbu.com/1/view-14997448.htm>.

tushni ko‘radi. Tushida oila a‘zolari ketma-ket vafot etadi. Duo Mi o‘lim va to‘y sahnalarini orzu qiladi. Duo Mining ichki olami o‘lim oldidagi qo‘rquv bilan to‘la. O‘lim doim insonlarni bir-biridan ajratadi. Duo Mining buvisi, onasi va boshqa yaqinlari bir-bir bu olamni tark etadilar, yonidagi insoni esa shahardagi eng xunuk yigit edi. Duo Mi ichki baxti bilan bo‘lisha olmaydi, u yolg‘iz safarga o‘tlanadi. Uning tashqi olam bilan butunlay aloqasi uziladi. Duo Mining boshiga tushgan fojia (begona erkak tomonidan o‘g‘irlanib zo‘rlanishi, sevgidagi omadsizlik) ham uning erkaklardan nafratlanishiga, yorug‘likdan qo‘rqishiga olib keladi. Zulmat – bu Duo Mi yolg‘izligining hayotiy tajribasi, befarqlik va umidsizligi.

Lin Bay ijodi go‘yo ayol yolg‘izligining ko‘zgusiga o‘xshaydi. «Bir odamning urushi» romanining birinchi bobi «Ko‘zgudagi yorug‘lik» deb nomlanib, aynan shu bobda bosh qahramon Duo Mining ongida kechayotgan xayollar ibtidosi tasvirlanadi:

«多米被置放在寂静而多镜的空间，久而久之，她发现，每当她回到这里，回忆与往事就会从这个奇怪的居室的墙壁、角落、镜子的反光和背面散发出来。它们薄薄地、灰色地从四处逸出，它们混乱地充塞在房间中，多米伸出手去抚摸它们，它们一经抚摸，立刻逃遁……». «在这个环绕无数镜子的空间里，没有他人的目光，只有镜面反射的一个个生动活泼的自己，独自享受自己。多米“最喜欢看镜子，专看隐秘的地方”¹».

«Duo Mini sokin va ko‘p ko‘zguli xonaga joylashtirishdi. Vaqti kelib u shuni anglab yetdiki, har gal bu yerga kelganida xotiralar va o‘tmish voqealari xuddi bu xonaning devorlari, burchaklari, ko‘zgularidagi akslardan chiqib kelayotgandek go‘yo. Ular juda nafis edi. Har yoqdan kulrang va nafis tuproq sirg‘alib tushib, tartibsiz ravishda xonani qoplaydi. Qo‘lini tekkizishi bilan ular har yoqqa tarqalib ketadi...»

«Son-sanoqsiz ko‘zgular bilan o‘ralgan bu makonda begona yo‘q, ko‘zguda o‘zi bilan o‘zi yolg‘izlikdan rohatlanayotgan yorqin va jonli shaxslar. Ko‘zgu qarshisida Duo Mi o‘zligiga qaytadi, o‘z «ichiga» nazar soladi».

Ko‘zgudagi tasvirlar, xotiralar, tushlar va adashishlar – bularning barchasi Duo Mining bor olami. Ayol o‘z go‘zalligini ko‘zguga qaragandagina anglaydi. Duo Mining o‘z jismiga bo‘lgan muhabbati tobora orta boradi. Ko‘zgu uning asl yuzini aks ettiradi. Tasavvur va haqiqat xuddi suv va ko‘zgu misolidir. Duo Mi bu ikkalasining o‘rtasida turadi va ikkita «men»ni ko‘radi: suvdagi «men» va ko‘zgu-dagi «men». Ularning har ikkisi kaleydoskop singari bir-birini aks ettiradi. Ayol kaleydoskop misoli o‘zgaruvchan, tushunarsiz, ziddiyatli, murakkab. Tashqi olam qanchalik tartibsiz bo‘lsa, shunchalik u o‘z olamiga bekinadi. Uning aqli kamo-

¹ 林白：《一个人的战争》.-中国青年出版社，2011年，页数253，4-10页

lotga to'lgan chog'ida o'zi munosib bo'lgan mehr va g'amxo'rlikni topa olmaydi va oxir-oqibat narsissizm¹ holatiga tushadi. Zigmund Freyd² narsissizm haqida:

«个体像对待性对象一样地对待自己的一种态度。自恋者自我欣赏、自我抚摸、自我玩弄，直至获得彻底的满足»³. «Narsisslar o'zlariga yuqori baho beradilar, to'liq qoniqmagunlaricha o'zlari bilan o'ynaydilar» degan edi. Lin Bay insonning urushi, jangi – bu «ayol o'ziga turmushga chiqishi» deb hisoblaydi. Adabiyot olamida Lin Bay bilan bir vaqtda ijod qilgan Chen Jan, o'z vaqtida shunday yozgan edi:

«孤独若不是由于内向，便往往是由于卓绝。太美丽的人感情容易孤独，太优秀的人心灵容易孤独，因为他们都难以找到合适的伙伴»⁴.

«Yolg'izlik... ko'pincha afzallikdan kelib chiqadi. O'ta chiroyli insonlarga yolg'iz bo'lish oson, o'ta yaxshi insonlarga esa yolg'iz yurak bilan qolish oson, chunki ularning o'ziga mos yurakni topishlari dushvor».

Demak, narsissizm yolg'izlikdan kelib chiqadi. Narsissizm – bu ayollarning o'z-o'zini baholashi va qat'iy fikri. Erkak va ayol olami hech qachon teng bo'lmagan. Ayolning tirikligi har doim erkak nufuzining soyasida bo'lgan. Shu sababli Lin Bayning yangi olamida ayollar patriarxal jamiyat soyasida qurbon bo'lgan. Duo Mi juda kichikligida otasini yo'qotgan. Otasining qiyofasi uning xotirasida g'ira-shira qolgan. U voyaga yetgan oilada patriarxat (erkak mavqeye ustun bo'lgan) munosabat bo'lmagan. Otaning roli yo'qligi uning ayollik xislatlarini juda erta anglashga imkon bergan. Bolalikdan yolg'iz bo'lgan Duo Mi ota tomonidan tazyiq nima ekanligini bilmaydi. Duo Mining onasi uning tengqurlari bilan do'stlashishga yo'l qo'ymaydi. Bularning barchasi unga kuchli emotsional ta'sir ko'rsatadi. U o'zining ehtiyojlari va istaklarini aniq angelaydi. U jamiyatda yuksak mavqe va e'tirofga loyiq bo'lishni, ideal sevgini xohlaydi. Ikkinchi tomondan, Duo Mining juda erta bu xohishlarni anglab yetishi uni real hayotning barcha shafqatsizliklarini tushunishiga sabab bo'ladi. Jamiyat tomonidan qilingan qarshiliklar va qabul qilinmaganlik, erkaklar tomonidan yetkazilgan jismoniy va ruhiy shikast Duo Mining qarshiligini sindirdi. Yamura tomonidan nomusiga tajovuz qilinish, o'zi sevib ko'ngil qo'ygan insoni N. ismli rejissyorning burch, majburiyatni his qilmay va Duo Mining sevgisini suiiste'mol etishi, Duo Mi homiladorligida boshqa ayolga uylanish taklifini bildirishi va natijada Duo Mining bolasi tushib qolishi – bularning barchasi Duo Mida erkaklarga nisbatan chuqur nafrat

¹ Narsissizm – o'ta o'ziga bino qo'yish va o'ziga yuqori baho berish bo'lib, ko'p hollarda bu aslida haqiqatga to'g'ri kelmaydi.

² Zigmund Freyd (1856–1939) avstriyalik nevrolog, ruhshunos.

³ <https://m.xzbu.com/1/view-14997448.htm> (murojaat sanasi: 25.09.2020)

⁴ <https://m.xzbu.com/1/view-14997448.htm>.

hissini uygʻotadi. Duo Mi ortga chekindi. U yolgʻiz urush olib boruvchi olamga aylandi. Erkaklar bilan munosabat ishonchsiz va kelajaksiz degan fikrga kelgan Duo Mi uchun «bir jinsli nikoh» ayolning qayta tugʻilishi, uygʻonishi uchun eng afzal yechim degan xulosaga keldi.

Romanni oʻqish asnosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Ayollar yolgʻizligi – bu oʻziga xos qismat. Ayol xilqatiga bu tarzda noodatiy yondashuvda, yolgʻiz ayolning ichki ruhiy olamining bu tarzda chuqur tahlilida, «Bir odamning urushida» Lin Bayning oʻz hayotiy tajribasi qoʻl keldi.

Aynan Lin Bayning ijodi misolida biz ayol va erkak ijodkorning aniq-tiniq farqini koʻramiz. Lin Bay faqat ayollargina tushunishi mumkin boʻlgan ayol holatining nozik qirralarini tasvirlaydiki, bu fikrimizning yana bir bor isbotidir.

Bir soʻz bilan aytganda, avangard adabiyot oʻz ichiga ham modernizm, ham postmodernizm, pluralizm va individualizmni qamrab oldi. Bu yoʻnalishlarning asosida ziyoli ijodkorlarning davlat pozitsiyasiga noroziligi va «intelegensiya va davlat oʻrtasidagi munosabatning barbod boʻlishi va ularning qarshiligi ifodasi» turardi. Avangard yozuvchilar ijodining asosiy materiali bu: ularning shaxsiy kechinma va iztiroblari, bolalikni eslash, taqdir, umid, sevgi, nafrat, hayot va oʻlim haqidagi individual kechinmalaridir.

Bu davrda ayollar adabiyotida obrazlar tiziminig oʻziga xos galereyasi shakllandi. Bular: ishchi ayol, siyosatchi ayol, uy bekasi, jurnalist, mansabdorlarning turmush oʻrtoqlari, yengiltabiat ayollar va boshqalar.

Modernizm, postmodernizm texnikasidan foydalanishga urinish (Tsan Syue) kuzatilsa-da, ayol ijodkorlar tomonidan bu metodda yaratilgan asarlar soni koʻp emas edi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, 1990-yil Xitoyga Gʻarb madaniyati, qadriyatlar va adabiy usullarning faol kirib kelgan bir davr boʻldi. Xitoy olib borgan ochiqlik siyosati ijobiy taʼsir bilan birga sezilarli ravishda chiqim qilinishiga olib keldi. Madaniyat va adabiyotning tijoratlashuvi holati kuzatiladi. Baʼzi yozuvchilar moddiy manfaat tufayli isteʼmolchilar talabiga moslasha boshladilar. Bu esa, oʻz navbatida, badiiy asarlarning sifatiga taʼsir koʻrsatmasdan qolmadi, albat. Badiiy qimmatga ega boʻlmagan koʻplab ishqiy romanlar, intim sahnalarga boy hikoyalar dunyoga keldi. “Ommaviy madaniyat” tushunchasi paydo boʻldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Дин Фан. Модернистская поэзия в современной китайской литературе. // От национальной традиции к глобализации, от реализма к

постмодернизму: пути развития современной китайской литературы. С-Пб, 2004. С.18.

2. Завидовская Е. Постмодернизм и современная китайская литература. // Проблемы Дальнего Востока . – 2003. – №2. – С.146.

3. Чэнь Сяомин. Бяоиди цзяолу: лиши цюймэй юй дандай вэньсюе бяньгэ (Жодуланган тарих ва замонавий адабий ислохот). – Пекин, 2001. – Б.79.

4. Ли Синьмэй. Русский и китайский постмодернизм // Академические тетради. Альманах. Выпуск двенадцатый. Тетрадь шестая. История литературы. – М., 2006. // [Электрон. ресурс]. URL: <http://independent-academy.net/science/tetradi/12/index.html>

5. Исторические изменения в литературе Северо-Востока XIX-XX веков / Гл. ред. Ли Чуньянь. – Чанчунь: Цзилинь жэньминь чубаньшэ, 2004.- Стр.300

6. Китайская проза XXI века. Перевод с китайского языка. Составители А.А. Родионов, Н.А.Спешнев. – СПб.:КАРО, 2011. – С.108

7. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М.: Высшая школа, 1971. – С. 118.

8. Чернец Л.В. Введение в литературоведение. – М.: Высшая школа, 1976. С.386

9. Холмуродов А. Ўзбек қиссачилиғи: таракқиёт муаммолари. – Т. 2013//

10. Носирова С. Роль и место китайской женщины в обществе дореволюционного и сегодняшнего Китая.// «Баркамол авлод тарбиясида шарқшунос олимларнинг ўрни» мавзуидаги илмий мақолалар тўплами. Тошкент, 2016. –79–83

11. Рябченко О.Н. Литература Северо-Востока КНР в период реформ//Ойкумена, 2009, №3. – С. 42

12. <http://independent-academy.net/science/tetradi/12/index.html>// Ли Синьмэй. Русский и китайский постмодернизм // Академические тетради. Альманах. Выпуск двенадцатый. Тетрадь шестая. История литературы. М., 2006.

13. [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Женская-литература](https://ru.wikipedia.org/wiki/Женская-литература)

MUBARAKOVA DILSHODA*Dotsent, TDSHU***MAMATQULOVA MAXLIYO***Magistrant, TDSHU***Arab tilining dunyo miqyosida o'rganilishi**

Annotatsiya. Quyida keltirilgan maqolada arab tilining dunyo miqyosida qay darajada qabul qilinishi bilan birgalikda mazkur tilda yozilgan va asrlardan buyon omma e'tiboridan tushmay kelayotgan asarlar haqida gap ketadi. Asarlar ro'yxati asosan hududga qarab taqsimlab chiqilgan va bundan siz keltirib o'tilgan hududlarda arab tilining qanday darajada tarqalganligini bilib olishingiz mumkin. Maqolada yana hozirgi kunda va o'tgan asrlarda tarjima qilingan asarlar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Yana maqola so'ngida hozirgi kunda eng ko'p tarjima qilinayotgan 10 dan ortiq arab tilidagi asarlar ro'yxati va ularda yozilgan voqealar haqida qisqacha ma'lumot berilgan.

Hozirgi zamonaviy arab tili dunyo miqyosida 22 ta davlatda asosiy "davlat" tili darajasida hisoblanadi. U ilm-fan, adabiyot, siyosiy, iqtisodiy hujjatlar, ommaviy axborot vositalari uchun asosiy til vazifasiga ega. Har yili 18- dekabr xalqaro arab tili kuni sifatida dunyo bo'ylab keng nishonlanadi. Zamonaviy arab tili xar hil arab davlatlarida yashovchi aholi uchun asosiy muloqot va o'zaro yaqinlashish vositasidir. Mustaqil O'zbekistonda ham hozirgi kunda arab tiliga bo'lgan e'tibor yuqori bo'lib bunga arab mamlakatlari bilan olib borilayotgan turli xil siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy mavzulardagi ishlar bu tilning yurtimizda ham keng tarqalishiga sabab bo'lmoqda. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan qo'lyozmalarning 30 foizi arab tilida bo'lgan, ko'pchiligi o'zbek va rus tillariga tarjima qilingan. Ammo tarjima qilinmagan qo'lyozmalar ham anchaginani tashkil etadi. Shu boisdan yurtimizda arab tilini biluvchi mutaxassislariga ehtiyoj katta.

Jahondagi 15 yirik tilning BMT majlislarida olib boriladigan 6 tili bu arab tili hisoblanadi. Arab tiliga bo'lgan qiziqishlarning yuqoriligi ayrim hollarda bu tilda uchrovchi yuksak falsafiy va sharqona qarashlarga boyligi bilan ham izohlanadi. Olimlar bu tilda berilgan qadimiy xalqlar hayotiga xos bo'lgan ma'naviy va madaniy ma'lumotlarni yillar davomida turli xil usullar orqali kashf etib kelishmoqda.

Kalit so'z va iboralar: arab-bo'lmagan, arab mamlakatlari, globallashuv, geosiyosiy vaziyat, tarjima qilingan asarlar, turkiy xalqlar, arab adabiyoti, yozma manbalar, xristian olimlar

Аннотация. В следующей статье обсуждается, в какой степени арабский язык принят в мировом масштабе, а также произведения, написанные на этом языке, которые на протяжении столетий были скрыты от внимания общественности. Список произведений разбит в основном по регионам, и отсюда можно узнать, насколько распространен арабский язык в упомянутых регионах. В статье также представлена информация о произведениях, переведенных сегодня и в прошлые века. В конце статьи приводится список из более чем 10 наиболее переводимых арабских произведений и краткая информация о событиях, описанных в них.

Сегодня современный арабский язык считается основным «государственным» языком в 22 странах мира. Это основной язык науки, литературы, политических, экономических документов, средств массовой информации. Ежегодно 18 декабря широко отмечается во всем мире как Международный день арабского языка. Совере-

менный арабский язык является основным средством общения и сближения людей, проживающих в разных арабских странах. Даже в независимом Узбекистане внимание к арабскому языку высоко, а работа по различным политическим, экономическим и социальным вопросам с арабскими странами является причиной распространения этого языка в нашей стране. 30 % рукописей, хранящихся в Институте востоковедения Академии наук Узбекистана, были на арабском языке, большая их часть переведена на узбекский и русский языки. Но есть также много непереуведенных рукописей. Поэтому в нашей стране существует большая потребность в специалистах, владеющих арабским языком.

Среди 15 основных языков мира 6 языков, используемых на заседаниях ООН, являются арабскими. Высокий уровень интереса к арабскому языку иногда объясняется богатством высоких философских и восточных воззрений, которые можно найти в этом языке. На протяжении многих лет учеными различными методами открывались духовно-культурные сведения, характерные для жизни древних народов, данные на этом языке.

Опорные слова и выражения: неарабские, арабские страны, глобализация, геополитическая ситуация, переводные произведения, тюркские народы, арабская литература, письменные источники, христианские ученые

Abstract. The following article discusses the extent to which the Arabic language is accepted on a global scale, as well as the works written in this language that have been hidden from the public's attention for centuries. The list of works is divided mainly by region, and from this you can find out how widespread the Arabic language is in the mentioned regions. The article also provides information about works translated today and in past centuries. At the end of the article, there is a list of more than 10 most translated Arabic works and brief information about the events written in them.

Today, modern Arabic is considered the main "state" language in 22 countries worldwide. It is the main language for science, literature, political, economic documents, mass media. Every year, December 18 is widely celebrated around the world as the International Arabic Language Day. Modern Arabic is the main means of communication and rapprochement for people living in different Arab countries. Even in independent Uzbekistan, the attention to the Arabic language is high, and the work on various political, economic, and social issues with the Arab countries is the reason for the spread of this language in our country. 30% of the manuscripts stored in the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan were in Arabic, most of them were translated into Uzbek and Russian languages. But there are also many untranslated manuscripts. Therefore, there is a great need for specialists who know the Arabic language in our country.

Among the 15 major languages in the world, 6 of the languages used in UN meetings are Arabic. The high level of interest in the Arabic language is sometimes explained by the wealth of high philosophical and oriental views that can be found in this language. Scientists have been discovering spiritual and cultural information specific to the life of ancient peoples given in this language for years through various methods.

Keywords and expressions: non-Arab, Arab countries, globalization, geopolitical situation, translated works, Turkic peoples, Arabic literature, written sources, Christian scholars.

Kirish. Bizga ma'lumki, arab tili dunyo bo'yicha eng ko'p so'zlashiladigan tillardan biri hisoblanadi. Mazkur til xalqaro til sifatida 1973-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan oltinchi xalqaro til sifatida qabul qilingan. Buning asosiy sabablaridan biri – ushbu tilning islom dini bilan bog'liqligi. Internet ma'lumotlariga ko'ra hozirda 450 million inson orasida bu til asosiy aloqa vositasi hisoblanadi. Shulardan deyarli teng yarmi, ya'ni 220 millionining asl kelib chiqishi arab bo'lib, mazkur til ular uchun ona tili vazifasini o'taydi¹. Qolgan yarmi arab bo'lmagan aholi bo'lib, turli sabablarga ko'ra arab tilini o'zlashtirganlar. Bu insonlarda nima sababdan arab tilini o'zlashtirishga bo'lgan xohishning paydo bo'lganligi diniy dunyoqarash bilan birgalikda, arab adabiyotidagi va yozma arab manbalaridagi turli sohalarga tegishli bo'lgan ma'lumotlarning ko'pligi bilan izohlanadi. Ayniqsa, tarix, arab va boshqa qo'shni millatlarning qadimiy madaniyati, diniy sohasiga oid ma'lumotlar anchaginani tashkil etadi.

Arab tili boshqa bizga tanish tillardan farqli o'laroq, o'zining alohida xususiyatlariga ega. Masalan, uning chapdan o'nga emas, balki o'ngdan chapga qarab yozilishi, alifbosida bosh harflarning uchramasligi. Necha asrlardan beri yashab kelayotgan tillar turli xil o'zgarishlar, rivojlanishlar, zamonaviy dunyoga moslashishlarni, ayrim so'zlarning yo'qolishi yoki aksincha xorijiy so'zlarning o'zlashishi kabi hodisalarni boshdan kechiradi. Arab tili esa qadimiy tillardan biri sifatida o'zining necha asrlardan beri shakllanib kelgan o'ziga xos xususiyatlarini yo'qotgani yo'q. Mazkur til Som-hom tillar oilasiga mansub bo'lib, ushbu oiladan faqatgina ibroniy va arab tillarigina keng is'temolda. Qadimiy arab tilining na'munalari Qur'ondan oldin tosh va qoyalarga o'yilgan holda topilgan. Arab tili miloddan avvalgi asrlardan beri turli xil yozuv uslublarida yozilgan. Tilning yozuv tizimi bir qancha evalutsiyalardan o'tgan. Arab tilining hozirgi yozuv uslubi esa milodiy oltinchi asrda hozirgi Suriya va Shimoliy Arabiston yerlarida vujudga kelgan².

Arab tilining shakllanishi va bu darajada tarqalishida islom va musulmonlarning muqaddas kitobi bo'lmish Qur'onning o'rni katta. Tarixdan ma'lumki, arablar o'z istilolari natijasida dunyoning ancha qismini boshib olganlar va bu hududda yashovchi aholini islom diniga da'vat qilganlar. Bundan tashqari, bosib olingan hududlarda arab tili va alifbosini joriy qilib, bu tilning boshqa arab bo'lmagan xalqlar orasida tarqalishiga sababchi bo'lganlar. Ispaniyadan to Eron-gacha bo'lgan hududlarda savdogarlar va sayyohlar ham bu tildan foydalanishgan³. Ular Misr, Delta bo'yi, Suriya, Falastin bo'ylab sayohatlarini amalga oshirishgan va bu hududlarda arab tilining tarqalishiga hissa qo'shishgan. 691-yilda Xalifa Abul Malik tomonidan ushbu tilli hukumat til darajasiga ko'tarilib,

¹ The Global Significance of Arabic Language and Literature Carl W. Ernst (University of North Carolina at Chapel Hill).

² An Opinion Analysis Tool for Colloquial and Standard Arabic

³ An Opinion Analysis Tool for Colloquial and Standard Arabic

iqtisodiy, siyosiy va boshqa sohalarda o'z o'rniga ega bo'lgan¹. Bu davrgacha esa yuqoridagi sohalarda grek va fors tillaridan kengroq foydalanilgan.

Hozirgi globallashuv jarayonida esa arab tilining so'zlashish miqyosi anchagina ortib bormoqda. Bunga sabab faqatgina uning islom tili bo'lgani emas, balki arab mamlakatlarining jahon iqtisodiy, siyosiy sohalarida ham bir qancha yuqori darajalarni zabt etganligi bilan izohlanadi. Bu fikrning isboti sifatida oxirgi yillarda arab mamlakatlarida xorijiy migrantlar tashrifining ortganligini keltirib o'tsak bo'ladi. Xalqaro Ishchilar Tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra 2022-yilning o'zidagina Qatarda migrantlar soni o'tgan yillarga nisbatan 10,5% ga oshib, bu ko'rsatkich 330 ming kishini tashkil etgan². Bundan ko'rinib turibdiki, ushbu migrant-ishchilarning ko'pchilik qismi arab tilini o'zlashtirishga majbur bo'lyapti. Bu ham arab tilining dunyo miqyosida keng foydalanishi uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Biroq keltirib o'tilgan kattagina ko'rsatkichlarga qaramasdan, Malayziyadagi Islom Universiteti tomonidan o'quvchilar orasida olib borilgan so'rov narijalariga ko'ra, arab tili eng o'zlashtirish qiyin bo'lgan tillar orasida yuqori o'rinlarni egallaydi. Bunga esa asosiy sabablardan mazkur tilni o'zlashtirish uchun foydalaniladigan manbalarning yetishmasligi, talaffuz me'yorlarining birmuncha o'ziga xosligi, jinslarda bo'linishi va eng asosiysi, arab tilidagi bitta so'z turli matnlarda turli ma'no ko'chishlari orqali ifodalanishi bilan xarakterlanadi. Ammo shunga qaramasdan, qadimdan mazkur tildan olimlar anchagina samarali foydalanganlar, hatto bu tilda boshqa hududlarning tarixiga oid ma'lumotlarning mavjudligi bu tilda ijod qilganlarning tilni yuksak darajada o'zlashtirganligidan dalolat beradi. Masalan, Abu al-Fajar al-Isfahoniyning "Kitob al-Aghani" asari arab madaniyati ta'sirida yoziladigan she'rlar, qo'shiqlar va musiqalar uchun qo'llanma sifatida yozilgan³. Ushbu kitob 20 ta bobdan iborat bo'lib X asrda yozilgan. Asarda qadimgi arab xalqlarining she'rlari va qo'shiqlari ijodkor tomonida 50 yil mobaynida yig'ilgan. Mazkur kitob 10 ming varaqdan ortiq bo'lib, unga 16 mingdan ortiq she'r namunalari kiritilgan. Kitob uchta qisimga bo'linadi: uning birinchi qismi "100 ta eng yaxshi qo'shiqlar" deb nomlanib, ularning deyarli barchasi Xalifa Xorun ar-Rashid tomonidan tanlangan. Ikkinchi qismi esa qirol oilasi uchun yozilgan she'r va qo'shiqlardan tashkil topgan, asarning uchinchi qismi haqida gap ketadigan bo'lsa, ushbu bobga Islom dini kelishidan oldin mavjud bo'lgan arab xalqlarining og'zaki ijod namunalari to'plangan. Asar tarixiy va lirik ahamiyatga ega bo'lib, arab adabiyoti va tarixiga qiziqqanlar uchun foydalidir.

¹ The Global Significance of Arabic Language and Literature Carl W. Ernst (University of North Carolina at Chapel Hill).

² Arabic Language: Historic and Sociolinguistic Characteristics <https://www.researchgate.net/publication/307167761> Ibrahim Al-Huri (Sheba Region University - Yemen)

³ The Global Significance of Arabic Language and Literature Carl W. Ernst (University of North Carolina at Chapel Hill).

X asr yakunida Bag‘dodda yaratilgan Al-Nadimning “Mundarija” asari o‘z davrining kitobxonlari tomonidan yuksak baholangan¹. Ushbu asarda turli xil sohalarga oid ma‘lumotlar jamlangan bo‘lib, X asrdagi xristian, yahudiy, islom dinlari haqida qimmatli ma‘lumotlar bilan birgalikda arab grammatikasi, filologiyasi, tarixi, she‘riyati, arab qonun-qoidalari, bibliografiyasi, hadislar, alkimyo va shunga o‘xshash sohalarga oid ma‘lumotlar keltirib o‘tilgan. Bundan tashqari, asarda Qadimgi Hindiston, Qadimgi Xitoy hududlari haqida tarixiy faktlarni o‘zida jamlagan. Bu asar arab klassikasining nodir namunasi hisoblanadi.

Arab tilining boshqa hududlarda tarqalishi bu tilda ijod qiluvchilar sonini bir qadar orttirdi. Xususan, O‘rta Osiyoda ham arab tilida ijod qiluvchilar ko‘payib, hatto mazkur til egalaridan ham bu tilni mukammalroq biladiganlar topilgan. Masalan, Ibn Sino o‘zining arab tilida yozgan asarlari aniq fanlar, falsafa, tibbiyot sohalariga oid ma‘lumotlarga boydir. Ammo shu davrda arab olimlari tomonidan ijodkorning asarlaridagi grammatika va filologiya jihatidan qilingan xatolari tanqid qilinadi. Bu tanqidlardan so‘ng Ibn Sino uch yilga yaqin vaqtini arab tilini o‘rganishga sarflaydi va oxirida mazkur tilda turli qasidalar, risolalar yozadi. Keyinchalik bu yozilgan asarlar mazkur arab jodkori Ibn al-Amir al-Sahib va al-Sabi asarlari bilan tenglashtiriladi. Hayratlanarlisi shundaki, Ibn Sino ushbu asarlarida arab olimlaridan farqli ravishda, oson grammatika tuzilishi va so‘zlarning tushunarli qo‘llanilishi olqishlarga sazovor bo‘lgan. Ibn Sinoning bu asarlari faqatgina turkiy xalqlar orasidagina emas, balki arab diyorlarida ham muhim qo‘llanma bo‘lib xizmat qilgan.

Ibn Sinodan tashqari, fors millatidan bo‘lgan at-Tabariy ham o‘zining Qur‘onning tafsiriga bag‘ishlangan asarlari bilan arablar orasida mashhur. at-Tabariyning arab tili o‘z ona tili emasligiga qaramasdan uning asarlari ham yuksak darajada baholangan².

Turkiylardan chiqqan Al-Marg‘iloniy, Az-Zamaxshariy, Al-Buxoriylar ham arab tilining rivojlanishi uchun o‘z hissalarini qo‘shishgan. Shuni aytib o‘tish kerakki, Al-Marg‘iloniy islom qonun-qoidalari, Az-Zamaxshariy arab tili grammatikasi haqida, Al-Buxoriy esa hadislarini yig‘ish, ya‘ni hadisshunos olim sifatida bir qator ishlarni amalga oshirishgan. Bulardan yana biri Al-Beruniy bo‘lib, u boshqa dunyo, din vakillarining madaniyati va dinini o‘rganishga o‘z asarlari bilan yordam bergan. Beruniy qadimiy sanskrit tilini o‘zlashtirish va bir qancha asarlarni Pajantalisning “Yogasutras” va Bahatvat Gitaning asarlarini o‘qish orqali bir qancha asarlarni tarjima qilgan³. Ammo Beruniyning yig‘gan ma‘lumotlari XIX asrga qadar, yevropaliklarning kashfiyotigacha, deyarli unitilgan. Yuqoridagi

¹ The Global Significance of Arabic Language and Literature Carl W. Ernst (University of North Carolina at Chapel Hill).

² The Global Significance of Arabic Language and Literature Carl W. Ernst (University of North Carolina at Chapel Hill).

³ Facets from the Translation Movement in Classic Arab Culture Hala Khalidi a, Basma Ahmad Sedki DofJordan, Amman.

ma'lumotlardan shuni bilsa bo'ladiki, ajamlar ham arab diyorlarida anchagina o'z obro'lariga ega.

Yuqorida qayd etilganidek, arab tilini o'zganishning asosiy sabablaridan biri sifatida ushbu tildagi turli millat madaniyatlariga, diniga, tarixiga oid ma'lumotlarning ko'pligi hisoblanadi. Mazkur fikrimizning isboti sifatida qadimdan tarjima qilinib kelingan asarlarni keltirib o'tsak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Bulardan eng ko'p tarjima qilingan asar yahudiylarning muqaddas kitobi bo'lmish Bibliyaning tarjima qilinishi ham anchagina arab tiliga bo'lgan e'tiborning ortishiga sabab bo'lgan. Bundan tashqari, X asrda Bag'dodda yashab o'tgan ijodkor Said Gaonning Bibliyaga sharh sifatida yozilgan "Kitob al-amanat val e'tiqod" asari ham arab tilidan eng ko'p tarjima qilingan asarlardan biri hisoblanadi¹. Bu asar 1186-yilda ibroniychaga Juddah ibn Tibbon tomonidan tarjima qilingan. Bu qatorga yana andalusiyalik faylasuf Moses Miamoidesning "Dalolat al-hairin" asari ham o'z o'rniga ega. Bu asar XII asrda yozilgan. XII asrda yashab o'tgan Zudak Ha-Levining yahudiylik dinining sharhiga bag'ishlangan asari ham eng ko'p tarjima qilinadigan asar sifatida ko'riladi.

Arab tilining so'zga juda boy bo'lishi sabablaridan biri arab tiliga boshqa tillardan tarjimalarning ko'payganligidir. 800-yillarning boshlarida juda ko'p miqdorda tarjima ishlariga qo'l urilgan va bu tarjimalarning asosiy qismi falsafiy adabiyotlar bo'lib, ular asosan grek tilidan arab tiliga tarjima qilingan. Bu tarjimalar arab tilidan yuksak ta'lim olgan xristianlar tomonidan amalga oshirilgan. Ulardan biri xristian, fizik olimi Husayn ibn Is'hoq hisoblanib, u grek tili bo'yicha mutaxassislik darajasiga yetadi va asosan, aniq fanlarga va tibbiyot sohasiga oid bo'lgan kitoblarni to'g'ridan to'g'ri arab tiliga tarjima qilgan². Mana shunday sa'y harakatlar natijasi o'laroq, arab dunyosiga yunon olimlari Galen Gippokrat, Aristotelning asarlari kirib kela boshlagan va yana bir mashhur tarjimonlardan biri Tabit ibn Qurra o'zining matematika sohasiga qo'shgan hissasi alohida ahamiyatga ega. Uning hozirgi kunda ham mashhur bo'lgan "IX asrda Bag'doddagi aniq fanlar va falsafa" (Science and Philosophy in ninth-century Baghdad) asarida matematika, fizika, astronomiya, tibbiyot sohalariga oid ma'lumotlar keltirib o'tilgan³. Bu asar ham yunon olimlari tomonidan yozilgan asarlarini tarjima qilish orqali yozilgan.

Keyinchalik andalusiyalik olimlar tomonidan arab tilidagi Aristotel, Ibn Rashidning asarlari lotin tiliga tarjima qilingan. Shuni aytib o'tish kerakki, bu davrgacha Yevropada grek faylasuflarining asarlarini o'qish imkonsiz edi. Shuning uchun xristian, teolog Tomas Aquins Aristotel va uning asaralariga sharhlar yoz-

¹ The Global Significance of Arabic Language and Literature Carl W. Ernst (University of North Carolina at Chapel Hill).

² The Global Significance of Arabic Language and Literature Carl W. Ernst (University of North Carolina at Chapel Hill).

³ The Global Significance of Arabic Language and Literature Carl W. Ernst (University of North Carolina at Chapel Hill).

gan, olim Ibn Rashidning asarlarini aynan arab manbalarida o‘rgangan. Bundan tashqari, o‘sha davrda hind tilidan (qadimgi sanskrit) tarjima qilingan bir qancha astronomik va tibbiyot sohasiga oid ma’lumotlar mavjud bo‘lgan. Masalan, “Zij-hindsind” asaridir. Yuqorida aytib o‘tilgan sohalardan tashqari, hind adabiyotidan ham tarjimalarni amalga oshirganlar¹. Misol uchun, Hindiston xalqining qadimgi hikoyalar to‘plami bo‘lmish “Panchatantra” asari arab tiliga fors tilidan Abu Said ibn al-Muqaffan tomonidan “Kalila va Dimna” nomi ostida tarjima qilingan².

Vaqtlar o‘tishi bilan arab tilidagi manbalar dunyo bo‘yicha tarjima qilina boshladi, buning isboti sifatida 1484-yilda arab hikoyalarining “Aeobs” nomi ostida Angliyada William Caxton nashryoti tomonidan bosib chiqarilganligini keltirib o‘tsak bo‘ladi³.

Bundan tashqari, arab manbalarida geografiya sohasiga oid ma’lumotlar boshqa Yevropa tillarida keltirilgan ma’lumotlardan keng ko‘lamli yozilganligi bilan ustunlik qiladi. Yunon olimi Ptolomey o‘zining yozib qoldirgan asarlari bilan qiymatga ega bo‘lsa, arab sayyohlari ham xuddi shu kabi o‘zlari ko‘rgan joylardan qimmatli ma’lumotlar, faktlar to‘plashgan va yozib qoldirishgan. Bunga misol tariqasida XX asrdagina Eron manbalariga suyangan holda kashf etilgan Janubiy Rossiyaning Volga daryosi bo‘ylarida yashovchi vikinglar haqidagi farazlar bundan o‘n asr oldin Xalifa al-Muqtadirning bolgar yerlariga yuborgan elchisi Ibn Faldan tomonidan yozib qoldirilgan⁴.

Ibn Batutaning “Rihla” asarida ham muhim geografik ma’lumotlar yig‘ilgan. Uning Marokashdan to Xitoyga qadar qilgan sayohat taasurotlari aks etgan ushbu asari XIV asrda yozilgan. Mazkur asarda Madina, Makka, Antaliya, Dehli shaharlari, Maldiv orollari haqida ancha to‘liq ma’lumotlar keltirib o‘tilgan. Mashhur yevropalik sayyoh Marko Polodan farqli ravishda u islom dinining sharofati bilan o‘zi tashrif buyurgan yerli aholidan yordam va iltifot ko‘rgan. U o‘zining sayohatini mo‘g‘ul bosqinlaridan keyin amalga oshirganligi sababli Mangoliyagacha bo‘lgan hududlarda erkin amalga oshirish orqali musulmon bo‘lgan va musulmon bo‘lmagan ikki jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishga imkon topgan. Bu sayyohlar tomonidan yig‘ilgan ma’lumotlar hozirda ham geografiya sohasining rivojlanishida muhim rol o‘ynab kelmoqda.

Arab tilining Hindiston diyorida tutgan o‘rniga to‘xtaladigan bo‘lsak, bu hududlarda islom dinining nisbatan kam tarqalganligiga qaramasdan, hind

¹ The Global Significance of Arabic Language and Literature Carl W. Ernst (University of North Carolina at Chapel Hill).

² The Global Significance of Arabic Language and Literature Carl W. Ernst (University of North Carolina at Chapel Hill).

³ Arabic Language: Historic and Sociolinguistic Characteristics <https://www.researchgate.net/publication/307167761> Ibrahim Al-Huri (Sheba Region University - Yemen)

⁴ Arabic Language: Historic and Sociolinguistic Characteristics <https://www.researchgate.net/publication/307167761> Ibrahim Al-Huri (Sheba Region University - Yemen)

musulmonlari tomonidan arab tili islom dini tili sifatida yuksak baholangan. Yuzlab arab manbalari hind olimlari tomonidan o'rganib chiqilgan, hatto ular arab manbalarida o'z hududlari haqida yozilgan qimmatli ma'lumotlarni topishgan. Shunday asarlardan biri Haji Dabirning "Gujarat tarixi" asaridir¹.

XVII asrda Janubiy Osiyo hududlarida ham arab tili o'z o'rnini egallay boshladi, xususan, Malayziyada. Ushbu hududlarga, ya'ni Indoneziya yarim oroliga arab tili Arabiston Dengizi tomonlardan sayohatga chiqqan sayyohlar orqali kirib kela boshlagan. Hozirgi kunda mazkur hududlarda islom dini va arab tili ancha yuqori mavqega ega.

Afrika materigining ayrim davlatlarida arab tili ona tili vazifasini o'taydi. Xususan, arab tili shimoliy va shimoliy-sharqiy hududlarda madaniyat, din, hukumat sohalarida asosiy o'rinlarni egallaydi. John Hunvich va O' Frey Rex, tomonidan olib borilgan "Afrikadagi arab adabiyoti" deb nomlangan tadqiqot natijalariga ko'ra, arab tilining Nil daryosi hududlarida, Sharqiy, G'arbiy Afrika hududlarida tarqalganligini ko'rsatuvchi ma'lumotlar keltirib o'tilgan². Ushbu tadqiqotdan yana shu ma'lum bo'ldiki, Afrikadagi arab adabiyoti ham boshqa hududlardan kam bo'lmagan holda, tarixiy, diniy, tarbiyaviy va tasavvufni yoqlovchi bahs va munozaralarga boyligini ko'rishimiz mumkin.

Arab tilining Amerika hududlarida ham tarqalishi, albatta, islom dinining yoyilishi bilan izohlanadi. Tarixdan bizga ma'lumki, afrikalik tub aholi amerikaliklar tomonidan qul qilib olib ketilgan. Bu aholi esa arab tilini Amerika hududlarida tarqalishiga bir muncha xizmat qilgan. Mana shunday insonlardan biri Umar ibn Sayyid bo'lib, u aslida Senegalda tug'ilgan va 1867-yilda qul qilib olib ketilgan. Keyinchalik 1931-yilda arab tilida bir qancha avtobiografik asarlar, turli hujjatlar va asosiysi Qur'ondan ayim parchalarni ko'chiradi³. Bu kichkina-gina ish o'sha davrda Amerikaga arab tilining kirib kelishida muhim rol o'ynaydi. Umar ibn Sayyiddan tashqari yana bir mashhur olim Xalil Gibran bo'lib, u o'zining "Lebenese" (Livanlik) she'ri bilan tanilgan⁴. Xalil Gibran o'z ijodini Livan tog'laridan boshlab, keyinchalik Nyu-Yorkda davom ettiradi. Hozirgi kunda ingliz olamidagi mashhur insonlardan biri bo'lmish Gibran 1920-yillarda Amerikaga arab tilining kirib kelishiga ulkan hissa qo'shgan. Yaqin yillarda esa Amerikada ham arab tiliga bo'lgan e'tibor ancha ortmoqda. Bunga esa Amerika hududiga arablar tashrifining ko'payganligi sabab sifatida keltirib o'tilgan. Yana hozirda arab tiliga bo'lgan munosabatning yaxshilanib borishiga yuqorida aytib

¹<https://www.altalang.com/beyond-words/a-note-on-arabic-literacy-and-translation/>

² The Global Significance of Arabic Language and Literature Carl W. Ernst (University of North Carolina at Chapel Hill).

³ The Global Significance of Arabic Language and Literature Carl W. Ernst (University of North Carolina at Chapel Hill).

⁴ The Global Significance of Arabic Language and Literature Carl W. Ernst (University of North Carolina at Chapel Hill).

o‘tilganidek, arab mamlakatlarining jahon iqtisodiyotida tutgan o‘rnini ham misol qilsak bo‘ladi.

Ingliz tilida ham arab adabiyotlarining tarqalishi 2010-yildan beri ancha yuqorilaganligi LAF(British based literature Across Frontiers) tashkiloti tomondan olib borilgan tadqiqotlardan ma‘lum bo‘ladi¹. 2010–2020-yillar oralig‘ida arab-ingliz tarjimalarining soni 596 tani tashkil etgan va bu kitoblar Angliya va Irlandiya hududlarida birdek tarqalib, bu ishlar o‘z ichiga iqtisodiy, ilmiy, badiiy va turli yo‘nalishlardagi kitoblarni jamlaydi. Ahamiyatlisi shundaki, bu ko‘rsatkich 1990–2010-yillarda 310 tani tashkil etgan bo‘lib, bu o‘tgan vaqt oralig‘ida tarjima qilingan kitoblar soni ikki barobar oshgan. LAF tadqiqotchilari esa, hali bu sohada qilinadigan ishlarning ko‘pligi va arab adabiyotining mag‘ziga yetish uchun uzun bir yo‘lning mavjudligini ta‘kidlashgan. Yana bir guruh Cardiff Universitetining tarjimashunos olimlarining fikriga ko‘ra, hozirgi geosiyosiy holatga qaramasdan, ingliz-arab tarjima sohasida bir qadar rivojlanishlar borligi ta‘kidlangan. Yuqorida tarjima qilingan kitoblar sonini barcha arab mamlakatlari taqsimlaydidan bo‘lsak, Misr davlati eng yuqori o‘rinni egallaydi va bu ko‘rsatkich 127 tani tashkil etadi, Misrdan tashqari keyingi yuqori o‘rinlarni Iroq va Falastin davlatlari egallaydi va mos ravishda 114 ta va 71 tani tashkil etadi². Bu kitoblar orasida Nobel mukofotiga sazovor bo‘lgan misirlik ijodkor Najib Mahfuzning asarlari dunyo bo‘yicha mashhur bo‘lib, Britaniya va Irlandiyada keng ko‘p tarjima qilingan kitoblar hisoblanadi³.

Dunyo bo‘yicha eng ko‘p arab tilidan tarjima qilingan kitob – bu Qur‘on bo‘lib, bu kitob dunyo bo‘ylab 173 ta tilga tarjima qilingan⁴. Qur‘ondan keyingi o‘rinlarda Inam Kachachining “Quvg‘in”(“Dar al Jadud”) kitobi turadi. Ushbu kitob arab tarjima-adabiyotining Saif Ghobash Banipal mukofotiga sazovor bo‘lgan. “Quvg‘in” romani yo‘qotilgan uy, sevgi va arab madaniyati haqida so‘zlaydi.

Undan keyingi o‘rinlarda Najot Abed Alsmadning “Urushning yoqimlili-gida”(“Madarek Publishing House”, 2015)⁵. Ushbu kitobni tarjima qilgan ijodkor Anam Zafer kitob haqida “Mazkur asarda Suriyadagi real hayotni to‘g‘ri va aniq yoritilgan” deya ta‘kidlagan. Asarda ijodkor hayotning ko‘p qirrali ekanligini yoritish maqsadida turli xil jamiyatdagi odamlarga murojaat qiladi. Va shu sababli asar qahramonlari sifatida shaharda, qishloqda va shahar chetlarida yashovchi boy va kambag‘al insonlar, beva onalar, talabalar va pionerlarni oladi.

Taghreed Najjorning “Oqimga qarshi” (“Al Sahva Books”, 2013) asari ham keng ko‘p tarjima qilinadigan kitoblar sirasiga kiradi⁶. Mazkur asar real hayotiy voqealarga asoslangan bo‘lib, 15 yoshli baliqchi qiz haqida yozilgan.

¹ <https://bookriot.com/books-translated-from-arabic/>

² <https://bookriot.com/books-translated-from-arabic/>

³ <https://bookriot.com/books-translated-from-arabic/>

⁴ <https://bookriot.com/books-translated-from-arabic/>

⁵ <https://bookriot.com/books-translated-from-arabic/>

⁶ <https://bookriot.com/books-translated-from-arabic/>

Shadiy Levisning “Grinvich yo‘nalishida” (“Dar Flain”, 2019) asari ijodkorning Londonda yashagan davrlari haqida so‘zlaydi¹. Bu asar ham tarjima qilinadigan asarlar orasida yuksak baholanadi.

2009-yilda “Shayx Hamad”, 2020-yilda esa “Prix de la Literature Arabe” mukofotiga sazovor bo‘lgan Abdulaziz Baraka Sakin o‘zining “Samahani” asari bilan mashhur². Ushbu asar portugallar tomonidan sodir etilgan Ummon yerlaridagi bosqinlar haqida bo‘lib, XX asrning eng ko‘p bahslarga sabab bo‘lgan kitobi hisoblanadi.

Yana bir arab adabiyotidan eng ko‘p tarjima qilinadigan asarlardan biri Jan Do‘stning “Xavfsiz o‘tish” (“Dar Masciliana”, 2019) asari bo‘lib, bu asar haqida Marilyn Booth (2019-yilning eng yaxshi kitobxonini)ning fikricha, ushbu asar Suriyadagi fuqarolik urushlari haqida ochiqdan ochiq yozilgan³. U yana asarning bosh qahramoni o‘quvchi xotirasida o‘zining hozirgi Suriya haqidagi nuqtayi nazari bilan qolishini aytib o‘tgan.

“Anna Frankning uyida” asari bilan Makka Hasan arab tarjimashunosligida yuksak qadrlanadi⁴. Mazkur asar germaniyalik kuzatuvchi Anna Frankning Tunis, Misrga bo‘lgan sayohatlarini yoritgan.

Badr Ahmadning “Besh kunlik sukut” (“New Dalmoun for Publishing and Disturbution”, 2021) asari ham dunyo bo‘yicha arab tilidan eng ko‘p tarjima qilinadigan kitoblar sirasiga kiradi⁵. Bu asar o‘zida urushning dahshatlari, sovuqligi va har bir zarraga ta‘sirini aks ettiradi.

Liviyalik yozuvchi Najva bin Shafvan o‘zining “Ot yoli” asari bilan “Xalqaro arab qisqa asarlari” mukofotini oladi va bundan ko‘rinib turibdiki, bu asar ham dunyo xalqlari tomonidan yuksak qadrlanadi⁶. Asar mazmuniga to‘xtaladigan bo‘lsak, u ikki inson o‘rtasidagi munosabatlar haqida yozilgan.

Iman Marselning “Inoyat Zayotning izidan” (“Kotobkhan Books”, 2019) asari ham mashhur asar hisoblanib, dunyo bo‘yicha eng ko‘p o‘qiladigan kitob sanaladi. Mazkur asar asosan ijodkorning o‘z hayoti haqida yozilgan bo‘lib, detektiv va she‘riyat xayoli bilan boyitilgan. Bu kitob 2021- yilda “Shayx Zayid” mukofotiga sazovar bo‘lgan⁷.

Yuqorida keltirib o‘tilgan barcha ma‘lumotlardan shunday xulosaga kelsak bo‘ladiki, arab tili asrlardan buyon ayrim davlatlarning asosiy tili sifatida ayrim hududlarda esa islom tili sifatida keng tarqalgan. Hozirda ham arab tiliga bo‘lgan

¹ <https://bookriot.com/books-translated-from-arabic/>

² Mubarakova D., Yunusova N. A study of translation science initiating gender bias index and gender quotas Asian journal of multidimensional research, 2021. Volume 10, Issue. – 806 P.

³ <https://readingwithkt.home.blog/2020/07/21/books-by-women-in-translation-from-arabic/>

⁴ <https://arablit.org/2014/05/22/report-arabic-fourth-most-translated-literary-language-in-the-us-in-2014>

⁵ <https://bookriot.com/books-translated-from-arabic/>

⁶ <https://bookriot.com/books-translated-from-arabic/>

⁷ Mubarakova D.A Media Matn Tatjimasida Lingvomadaniy va Sotsiolingvistik Aspektlar. VOLUME 2 | SPECIAL ISSUE 26 ISSN 2181-1784 SJIF 2022: 5.947 | ASI Factor = 1.7

e'tiborning yuksakligi bu tilda qadimdan beri to'planib kelingan ma'lumotlarning anchagina ekanligi bilan xarakterlanishini aytib o'tishimiz kerak. Keltirib o'tilgan kitoblarning barchasi dunyo xalqlari tomonidan qadrlanib, o'qilib kelinmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. An Opinion Analysis Tool for Colloquial and Standard Arabic (<https://www.researchgate.net/publication/236833228>) Mohammed N. Al-Kabi(Zarqa University), Izzat Alsmad(Texas A&M University San Antonio),Amal Gigieh(Al-Balqa' Applied University), Heider Ahmad Wahsheh(King Faisal University).
2. Arabic Language: Historic and Sociolinguistic Characteristics <https://www.researchgate.net/publication/307167761> Ibrahim Al-Huri (Sheba Region University - Yemen)
3. A History of the Arabic Language.Brian Bishop Linguistics 450 April 24, 1998
4. Effective Methods in Learning Arabic Language as a Foreign Language <https://www.researchgate.net/publication/303028663> .Rosni Samah(USIM | Universiti Sains Islam Malaysia) Fariza Puteh-Behak(USIM | Universiti Sains Islam Malaysia) Noor SAAZAI Mat Saad (USIM | Universiti Sains Islam Malaysia) Ramiaida Darmi (USIM | Universiti Sains Islam Malaysia)
5. <https://bookriot.com/books-translated-from-arabic/>
6. THE ROUTLEDGE HANDBOOK OF ARABIC TRANSLATION ('Routledge_Handbook_of_Arabic_Translation.) (Edited by Sameh Hanna, Hanem El-Farahaty and Abdel- Wahab Khalifa)
7. <https://readingwithkt.home.blog/2020/07/21/books-by-women-in-translation-from-arabic/>
8. The paradox of translating the untranslatable: Equivalen vs. non-equivalence in translating from Arabic into English Amira D. Kashgary Department of English, College of Arts and Humanities, King Abdul-Aziz University, Jeddah, Saudi Arabia
9. Facets from the Translation Movement in Classic Arab Culture Hala Khalidi a, BasmaAhmad Sedki DofJordan, Amman.
- 10.<https://brill.com/display/book/edcoll/9789004472648/BP000005.xml?language=en>
- 11.<https://arablit.org/2014/05/22/report-arabic-fourth-most-translated-literary-language-in-the-us-in-2014>
- 12.<https://publishingperspectives.com/2017/11/uae-rewayat-imprint-translations-arabic-adult-readers/>
- 13.<https://www.altalang.com/beyond-words/a-note-on-arabic-literacy-and-translation/>
- 14.The Global Significance of Arabic Language and Literature Carl W. Ernst (University of North Carolina at Chapel Hill).
15. Mubarakova D. A Media Matn Tarjimasida Lingvomadaniy va Sotsiolingvistik Aspektlar. VOLUME 2 | SPECIAL ISSUE 26 ISSN 2181-1784 SJIF 2022: 5.947 | ASI Factor = 1.7
16. Mubarakova D., Yunusova N. A study of translation science initiating gender bias index and gender quotas Asian journal of multidimensional research, 2021. Volume 10, Issue. – 806 P.

НИШАНБАЕВА АЗИЗА
 Преподаватель, ТГУВ
ТАДЖИХУЖАЕВА ФЕРУЗА
 Преподаватель, ТГУВ

Сравнительный анализ семантики соматизма
دست *dast* «рука» в поэмах «Фархад и Ширин» Алишера Навои
и «Бустан» Саади Ширази

Аннотация. Испокон веков многие языки имеют неразрывную связь друг с другом, что способствует развитию языка и достигают совершенства, которое выражается через работы выдающихся поэтов. Точно также можно сказать о персидском и тюркском языках. Слова заимствовались между собой и приобрели новые значения. Этот процесс часто наблюдается в произведениях поэтов и писателей, которые жили и писали свои работы в средние века. Так как Алишер Навои, который писал произведения с высоким мастерством на тюркском языке, знал в совершенстве персидский и арабский языки, в своих произведениях мудро употребляет слова, персидского и арабского происхождения, в том числе, соматизмы. В предыдущих исследованиях нами наблюдалось использование соматизмов в поэме «Бустан» Саади Ширази, которая была написана в XIII веке и является феноменальным произведением на персидском языке. Также в новых исследованиях мы выявили употребление некоторых персидских соматизмов в поэмах Алишера Навои. Один из таких соматизмов является دست *dast* «рука», который использовался в разных значениях в контексте. Выявление и сравнение семантики соматизма دست *dast* в поэмах «Бустан» Саади Ширази и «Фархад и Ширин» Алишера Навои является целью данного соискания.

В результате исследования нами был изучен соматизм دست *dast*, который имеет несколько значений и частоту использования в поэмах обоих писателей. В данной статье вышеприведённый соматизм был анализирован семантически на основе персидской поэмы «Бустан» и его использование в тюркской поэме «Фархад и Ширин» Алишера Навои, а также были выявлены их значения по контексту и частота употребления соматизма دست *dast* в поэме «Бустан» Саади Ширази и «Фархад и Ширин» Алишера Навои. Можем сделать вывод, что оба писателя умело использовали соматизм دست *dast* в своих произведениях и показали, что он может передавать другие значения в персидском и тюркском языках.

Ключевые слова и сочетания. Алишер Навои, «Фархад и Ширин», Саади Ширази, «Бустан», соматизм, сравнительный анализ, دست *dast*, семантика.

Annotatsiya. Qadim zamonlardan beri ko'plab tillar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu til taraqqiyotiga hissa qo'shib, mashhur shoirlar ijodida ifodalanadi. Fors va turkiy tillari haqida ham shunday deyish mumkin. So'zlar bir-biridan o'zlashtirilgan va yangi ma'nolar hosil bo'lgan. Bu jarayon o'rta asrlarda yashab ijod qilgan shoir va yozuvchilar asarlarida ko'p kuzatiladi. Turkiy tilda yuksak mahorat bilan asarlar yozgan Alisher Navoiy, fors va arab tillarini mukammal bilgan va o'z asarlarida fors hamda arab tillaridan o'zlashgan so'zlardan, shu jumladan somatizmlardan oqilona foydalangan. Avvalgi tadqiqotlarimizda Sa'diy Sheroziyning XIII asrda yozilgan va fors tilida fenomenal asar bo'lgan "Bo'ston" asarida somatizmlarning qo'llanishini kuzatgan edik. Shuningdek, yangi tadqiqotlarda ba'zi forsiy somatizmlarning Alisher Navoiy dostonlarida qo'llanilishini aniqladik. Bunday somatizmlardan

biri kontekstda turli ma'nolarda qo'llangan دست dast – "qo'l"dir. Ushbu tadqiqotdan ko'zlangan maqsad Sa'diy Sheroziyning "Bo'ston" va Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" asarlaridagi دست dast somatizmini aniqlash va semantikasini qiyoslashdan iborat.

Tadqiqot natijasida دست dast somatizmining bir qancha ma'nolarga ega ekanligi va har ikki adib asarlarida qo'llanish chastotasini o'rgandik. Ushbu maqolada yuqorida zikr qilingan somatizm fors tilidagi "Bo'ston" asari asosida va Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" nomli turkiy dostonida qo'llanishi asosida semantik tahlil qilindi va ularning kontekstdagi ma'nolari, qo'llanish chastotasi ochib berildi. Shunday xulosa qilishimiz mumkinki, har ikki adib ham o'z asarlarida دست dast somatizm mohirona qo'llaganlar hamda uning fors va turkiy tillarda boshqa ma'nolarni ham bera olishini ko'rsatganlar.

Kalit so'z va iboralar. Alisher Navoiy, "Farhod va Shirin", Sa'diy Sheroziy, "Bo'ston", somatizm, qiyosiy tahlil, دست dast, semantika.

Abstract. From immemorial period, many languages have an inextricable connection with each other, which contributes to the development and perfection of languages, which is expressed through the works of outstanding poets.

The same can be noticed in Persian and Turkic languages. Words were borrowed from each other and acquired new meanings. This process is often observed in the works of poets and writers who lived and composed their works in the Middle Ages. Since Alisher Navoi, who created works with high skill in the Turkic language, knew Persian and Arabic languages perfectly. In his works he wisely used words of Persian and origin Arabic, including somatisms. In previous studies, we observed the use of somatisms in the poem "Bustan" by Saadi Shirazi, which was written in the 13th century and its phenomenal work in Persian. One of the somatisms used in the poems of both writers is دست dast, which was used in different meanings. The purpose of this competition is identification and comparison the somatism دست dast in the poem "Bustan" by Saadi Shirazi and "Farhad and Shirin" by Alisher Navoi.

As a result of the study, it was found that the somatism دست dast has several meanings and the frequency of its usage in the poems of both writers. In this article, the above somatism was analyzed semantically on the basis of the Persian poem "Bustan" and its meaning in the Uzbek poem "Farhad and Shirin" by Alisher Navoi, and their contextual meanings were revealed, as well as the frequency of somatism دست dast in the poem "Bustan" by Saadi Shirazi and "Farhad and Shirin" by Alisher Navoi. We can conclude that both writers skillfully used the somatism دست dast in their works and showed that it can convey other meanings in Persian and Turkic languages.

Keywords and phrases. Alisher Navoi, "Farhod and Shirin", Saadi Sherazi, "Boston", somatism, comparative analysis, دست dast, semantic.

Введение. Поэтические наименования частей тела – одна из характерных особенностей творчества Саади Ширази, выдающегося поэта XIII века, чье творчество неоднократно привлекало внимание исследователей. Это аналитическое внимание было обусловлено удивительным богатством лексики поэта. Надо отметить, что соматизм دست dast также можно встретить в поэме «Фархад и Ширин» в разных значениях, что показывает мастерство Алишера Навои.

Предмет «соматизм» широко рассматривались и изучались такими учёными, как Н.Х. Туйгунова¹, Д.Б. Дашиева², А.Р. Попова³, Х.З. Алимova⁴, Л.С. Пейсиков⁵, Ю.А. Рубинчик⁶, С.Г. Мехтиханлы⁷. Однако не была затронута семантика соматизма دست *dast* на персидском и тюркском языках, а также их сопоставление между собой.

В исследовании Б. Бафоева⁸ были изучены слова, использованные в произведениях Навои и разделены на группы, в соответствии их происхождения, например персидско-арабские слова составляют одну треть этой группы и в ней 1270 слов.

Персидский язык богат и имеет ряд слов, которые имеют разные значения для обозначения какого-либо явления или понятия, в особенности, в поэме «Бустан» Саади, был изучен соматизм دست *dast* и его использование в поэме «Фархад и Ширин» Алишер Навои для лучшего осмысления контекста. С помощью сопоставления мы сравнили использования соматизма دست *dast* «рука» в персидской и тюркской языках.

В большинстве языков мира есть слова, которые имеют несколько значений. Обычно они отличаются оттенком значения или сферой употребления. Такие слова имеют прямое значение, когда отражает его предметно-понятийную отнесенность и косвенно-дополнительное значение, появившиеся в результате развития смысловых связей.

Надо отметить, что соматизм دست *dast* является многозначным словом не только в персидском, но также в тюркском языках. Значение этого соматизма можно выявить из контекста. Как приводит М. Муин в словаре⁹, соматизм دست *dast* даёт следующие значения: 1) часть человеческого тела –

¹ Tuynunova N.X. Sopotavitel'niy analiz leksiki, oboznachayushey chasti tela v tadzhikskom i angliyskom yazikax (na osnove proizvedeniya S.Ayni) [Comparative analysis of vocabulary denoting body parts in Tajik and English (based on the work of S. Ayni) – Dushanbe, 2012.

² Dashieva D.B. Izuchenie somaticheskoy frazeologii v sovremennoy rusistike [The study of somatic phraseology in modern Russian studies]. – Buryatskiy gosudarstvenniy universitet, 2010.

³ Popova A. R. Ob odnoy iz osobennostey somaticheskoy frazeologii [About one of the features of somatic phraseology]. – Nijgorodskaya, 2009.

⁴ Alimova X.Z. Strukturno-semanticheskaya klassifikatsiya somatizmov v yazike dari [Structural-Semantic Classification of Somatizms in the Dari Language]. – T., 2005.

⁵ Peysikov L.S. Ocherki po slovoobrazovaniyu persidskogo yazika [Essays on the word formation of the Persian language]. –M., 1973.

Peysikov L.S. Leksikologiya sovremennogo persidskogo yazika [Lexicology of Modern Persian]. –M.,1975.

⁶ Rubinchik Yu.A. Grammatika sovremennogo persidskogo literaturnogo yazika [Grammar of modern Persian literary language]. –M., 2001.

⁷ Mextixanli S. G. Nazvaniya chastey tela v sostave frazeologizmov russkogo i persidskogo yazikov [Names of body parts in the composition of phraseological units of the Russian and Persian languages]. – Gilyan, Iran, 2017.

⁸ Bafoev B. Navoiy asarlari leksikasi [Lexics of Navoi's works]. Tashkent, 1983. p. 29.

⁹ Moein . Loghatnome Fārsi [Dictionary]. 1-4 volumes. Tehran, 1992. Vol. 3. p. 1524–1525.

от плеч до ногтей, т.е. «рука»; 2) часть руки от запястья до ногтей, т.е. «кисть»; 3) передние лапы у четвероногих; 4) сила, власть; 5) позиция, трон; 6) правило, закон; 7) нумератив для счета одежды; 8) нумератив для счета птиц; 9) вид, часть; 10) игра, очередь, время; 11) сторона, направление; 12) промежуток, отрезок; 13) польза, выгода; 14) сильный, атрибут силы.

В «Толковом словаре произведений Алишера Навои»¹ соматизм «دست» *dast* имеет следующие значения: 1) рука; 2) приговор, приказ; 3) раз, очередь.

В ходе исследования мы наблюдали некоторые из вышеуказанных значений.

Цель и задачи. Цель данного исследования заключается в том, чтобы произвести сравнительный анализ семантики соматизма «دست» *dast* «рука» в персидском и тюркском языках, на основе поэм «Бустан» Саади Ширази и «Фархад и Ширин» Алишера Навои.

Исходя из вышеуказанной цели, были определены следующие задачи:

- определить случаи употребления соматизма «دست» *dast* «рука» в поэме «Бустан» Саади, а также в поэме «Фархад и Ширин» Алишера Навои;
- определить их значение по контексту;
- сравнить употребление соматизма دست *dast* в вышеуказанных поэмах.

Обсуждение. В ходе исследования мы воспользовались сравнительно-семантическим и статистическим методами и был изучен соматизм دست *dast* «рука» на основе произведений «Бустан» Саади и «Фархад и Ширин» Алишера Навои.

Результаты и достижения. В результате исследования мы выявили, что соматизм «دست» *dast* является многозначным словом в персидском языке, а также имеются некоторые значения в тюркском языке. Для сбора и анализа примеров мы воспользовались поэмой «Бустан» Саади² и «Конкорданс «Фархад и Ширин» Алишера Навои»³.

Что из себя представляет термин «соматизм»?

Соматическая лексика представляет собой одну из интересных лексико-семантических групп, поскольку присутствие человека в языке ощущается на всех языковых ярусах, и более всего эта антропоцентричность проявляется в лексике. В последнее время в лингвистике возрастает интерес к «антропоцентрическому подходу»⁴.

¹ Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati [The Explanatory Vocabulary of Alisher Navoi's Works Language], 1-4 volumes. Tashkent, "Fan" Publ., 1983-1985. Vol.1. p. 464.

² Mansur Mehrang "Matn-e kâmel va sahih bustân-e Saadi"[Complete tekst of Saadi Bustan]. – Resht, Iran, 1965.

³ Quronbekov A., Imomnazarov M., Mannonov A. va b. Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostoni konkordansi [The Concordance of the Poem "Khayrat ul-abror" by Alisher Navoi]. Tashkent, "Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi" Publ., 2012.

⁴ Ракин А. Н. Антропотоминимическая лексика в пермских языках (рукопись) [Anthropotominimic vocabulary in the Permian languages (manuscript)]. – Удмуртская, 1995. – С.37.

Соматическая лексика остаётся в центре внимания исследователей, будучи, с одной стороны, базовым компонентом овладения иностранным языком и, следовательно, межкультурной коммуникации. С другой стороны, анализ соматизмов является неотъемлемой частью изучения исторических процессов формирования и изменения словарного фонда языка, одним из древнейших пластов, которого является лексика, связанная с обозначением частей тела.

Ссылаясь на словарь Муина, соматизм دست *dast* имеет более чем 13 значений в персидском языке и в ходе исследования нами было найдено 32 примера со словом دست *dast* из поэмы «Бустан» Саади, которое выступает в значении «рука».

Пример:

کمربند و دستش تهی بود و پاک
که زر برفشاندی به رویش چو خاک (باب چهارم – صفحه ۲۳۸)

Kamarband u dastaš tahi bud u pāk
Ke zar bar fešāndi be ruyāš ču xāk

«Пояс и его рука были пусты,

Ведь золото рассыпал в лицо, как прах».

В данном примере слово دست *dast* выступает в значении «рука», а в сочетании с местоимённой энклитикой 3-его лица единственного числа, دستش *dastaš* даёт значение «его рука», при этом уточняя чья рука.

Саади Ширази в своей поэме «Бустан» многократно использовал соматизм دست *dast* в своем первичном значении, то есть «рука», а теперь рассмотрим использования этого соматизма с точки зрения тюркского языка. Выдающийся поэт узбекской литературы Алишер Навои в своей поэме «Фархад и Ширин» сумел грамотно и поэтично употребить соматизм دست *dast* в разных значениях и вместе с другими словами, в основном соматизм دست *dast* имеет значение «рука» в данной поэме.

Ниже приведем пример соматизма دست *dast* в значении «Рука»:

Dema kim tēša birlā kōhkan ul

Ki, žarbi dast ilā xārāšikan ul (36/57)

«Не говори кто же с может с помощью топора ударить

Который одним ударом руки расколлот камень»

В приведённом примере соматизм «dast» выступает в номинативном значении и означает слово «рука». В ходе изучения этой поэмы было найдено 7 соматизмов «dast» в значении «рука». Однако, слово «dast» выступает в других значениях, которых мы рассмотрим в ходе нашей работы.

Исходя из вышеприведённых примеров можно сделать вывод, что соматизм دست *dast* в значении «рука» было найдено в двух поэмах обоих писателей, однако количество использования этой лексемы в значении части человеческого тела в поэме «Бустан» было намного больше, чем «Фархад и Ширин». Это в первую очередь связано с происхождением данного слова, то

есть слово دست *dast* является персидским словом, а также с индивидуальным подходом писателей этому слову.

В ходе исследования было наблюденно и изучено слово دست *dast* в поэме «Бустан» Саади в других значениях, например, в значении «трон», которое встречалось в этой поэме 3 раза.

Пример:

ریاست به دست کسانی خطاست
که از دستشان دستها برخداست (صفحه ۴۴)

Riyāsāt be dast-e kasāni xatāst
Ke az dastešān dasthā bar xodāst
«Управление в чужих руках ошибка
И их трон во власти бога».

В приведенном примере слово دست *dast* выступает в значении «трон», а вместе с местоимённой энклитикой 3-его лица множественного числа دستشان *dastešān* имеет смысл «их трон». Исходя из анализа можно сказать, что рассматриваемый соматизм многозначен и может выражать разные значения.

Нужно подчеркнуть, что соматизм دست *dast* не был найден в значении «трон» в поэме «Фархад и Ширин» Алишера Навои. Навои использовал тюркские слова для обозначения «трон».

Следующее значение соматизма دست *dast* – это «путь», о котором было упомянуто в словаре Муина и который встречался в поэме «Бустан» Саади 5 раз.

Ниже пример с этим значением:

عجب گر بود راهم از دست راست
که از دست من جز کجی برنخاست (بخش ۴ - حکایت)

Ajab gar bud rāham az dast-e rāst
Ke az dast-e man joz kaji bar naxāst
«Удивительно как мне путь прямой укажут,
Когда кривая стези не спускался с рук»

В данном примере можно рассмотреть, что данный соматизм выступает в значении «путь» и вместе со словом راست *rāst* означает «прямой путь» и тем самым показывает насколько персидский язык богат и с использованием одной лексемы можно передать несколько значений.

Однако соматизм دست *dast* в этом значении не был найден в поэме «Фархад и Ширин» Алишера Навои, так как можно найти эквивалент этого слова в тюркском языке, а Саади в своей поэме «Бустан» многократно прибегал к использованию соматизма دست *dast* в значении «путь, направление» для стилистической окраски своего произведения и тем самым показал богатства персидского языка.

Надо отметить, что соматизм دست *dast* может выступать не только как определяемое слово, а также определением, то есть прилагательным.

Соматизм دست *dast* имеет значение «сильный, атрибут силы», который встречался в поэме «Бустан» Саади 2 раза.

В нижеприведённом примере был рассмотрен такой момент:

غضب دست در خون درویش داشت

ولیکن سکون دست در پیش داشت (بخش ۲ - حکایت)

yazab-e dast dar xun-e darviš dāšt

Valikan sokun-e dast dar piš dāšt

«Сильный гнев был в крови дервиша

Однако, до этого рука стала неподвижной»

В данном примере соматизм دست *dast* выступает как определение уточняя признак предыдущего слова غضب *yazab* «гнев» и дает значение «сильный гнев».

Еще один пример:

گر او را هرم دست خدمت بیست

تو را بر کرم همچنان دست هست

Gar u rā haram dast-e xedmat bebast

To rā bar karam hamčēnān dast hast

«Если он не в силах тебе служить,

То щедрость в тебе сильнее»

Здесь соматизм دست *dast* выступает в значении «атрибут силы», то есть абстрактное явление в составе первой строки и под влиянием рядом стоящих слов дословный перевод этого соматизма не получится. А во второй строки бейта уже слово دست *dast* переводится как целая фраза и из контекста можно выявить что оно сравнительная степень прилагательного и имеет значение «сильнее».

Однако, соматизм دست *dast* в этом значении не было найдено в поэме «Фархад и Ширин» Алишера Навои, и надо отметить, что соматизм دست *dast* может встретиться в значении «сильный, атрибут силы» в других поэмах поэта, которых мы подробно изучим в дальнейших работах.

Следующее значение соматизм دست *dast* является «власть», которое нами было найдено только один раз в поэме «Бустан» Саади.

Пример:

ریاست به دست کسانی خطاست

که از دستشان دستها برخداست (صفحه ۴۴)

Riyāsāt be dast-e kasāni xatāst

Ke az dastešān dasthā bar xodāst

«Управление в чужих руках ошибка

И их трон во власти бога».

В приведенном примере слово دست *dast* выступает в значении «власть». Если дословно перевести «в руках бога», но мы взяли слово «власть», чтобы подчеркнуть могущество бога.

Как отмечает Ш. Рахматуллаев, в узбекском языке фразеологизмами называют словосочетания, имеющие переносное значение. Фразеологизмы в узбекском языке состоят минимум из двух лексем, которые синтаксически взаимосвязаны между собой и по смыслу они равны словосочетаниям или предложениям¹. Соматизм دست *dast* в поэме «Фархад и Ширин» Алишера Навои меняет своё исходное значение в связи с использованием их в составе таких глаголов как, «tār» и «ber».

Пример с использованием соматизма *dast* вместе с глаголом «tārmāq»:

Valek ul `ilm sari tāpti čun dast,
Kozī āllindā boldi āsmān past (53/36)
«Когда он приобрёл знание
Ему небо стало казаться ниже».

В данном примере соматизм *dast* выступает в составе фразеологизма с глаголом «tārmāq», который имеет следующие значения: 1) приобрести; 2) побеждать; 3) преобладать². Здесь мы перевели как приобрести, но дословный перевод будет «рукой взять».

Пример с глаголом «bermāq»:

Dedi, bilmān, ne holat dast bermiř
Ki sizga mujib uřbu mātām ermiř (35/12)
«Сказал, не знаю, как получилось
Что я скорблю по тебе».

Здесь соматизм *dast* выступает в составе фразеологизма с глаголом «bermāq» и даёт значение «появиться», «облегчить», «получиться», «преуспевать», если дословно перевести *dast bermiř* означает «подать руку».

В ходе исследования нами было найдено 12 соматизмов *dast* в поэме «Фархад и Ширин», однако в значении «рука», которое является своим номинативным значением, соматизм «*dast*» выступал 7 раз, в других значений мы не встретили эту лексему, однако были найдены соматизмы «*dast*» в составе фразеологических оборотов.

Заключение

1. Каждый язык имеет свои стилистические особенности выражения слов и словосочетаний. Соматизмы являются самым древним пластом, как и в других языках, так и в персидском языке.

2. Соматизм دست *dast* в персидском языке, как указывается в словарях, имеет более чем 14 значений, а в толковом словаре Алишера Навои их только три. Использование данного соматизма в обоих произведениях является относительным.

¹ Raxmatullaev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati [Semantic phraseologic dictionary of Uzbek language]. –Т., 1978.

² Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati [The Explanatory Vocabulary of Alisher Navoi’s Works Language], 1-4 volumes. Tashkent, “Fan” Publ., 1983-1985. Vol.1. p. 464.

3. В поэме «Бустан» соматизм دست *dast* использовался 87 раз из них 32 раза в значении «рука», в значении «трон», которое встречалось в этой поэме 3 и 5 раза «сторона, путь» и в значении «сильный, атрибут силы» 2 раза, а в остальных случаях в составе фразеологического оборота.

4. В поэме «Фархад и Ширин» Алишера Навои эта лексема была использована 12 раз, из них 7 раз в значении «рука», а в остальных случаях в составе фразеологического оборота.

5. Редкое употребление соматизма دست *dast* в поэме «Фархад и Ширин» Алишера Навои предположительно связано с тем, что он был заимствован из персидского языка.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ:

1. Алимova X.З. Структурно-семантическая классификация соматизмов в языке дари [Structural-Semantic Classification of Somatisms in the Dari Language]. – Т., 2005. – 24p. [In Uzbek]
2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati [The Explanatory Vocabulary of Alisher Navoi's Works Language], 1-4 volumes. Tashkent, "Fan" Publ., 1983-1985. Vol.1 – 464p. [In Uzbek]
3. Bafoev B. Navoiy asarlari leksikasi [Lexics of Navoi's works]. Tashkent, 1983. 160 p. [In Uzbek]
4. Дашиева Д.Б. Изучение соматической фразеологии в современной русистике [The study of somatic phraseology in modern Russian studies]. – Бурятский государственный университет, 2010. – 102p. [In Russian]
5. Quronbekov A., Imomnazarov M., Nishanbayeva A., Kalandarov M. Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonining sanama (chastotali) so'zligi [Frequency Vocabulary of the Poem "Khayrat ul-abror" by Alisher Navoi]. Tashkent, "Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi" Publ., 2018. 122 p. – 155p. [In Uzbek]
6. Мехтиханли С. Г. Названия частей тела в составе фразеологизмов русского и персидского языков. – Гилян, Иран, 2017. – 42p. [In Russian]
7. Mehrang M. "Matn-e kāmēl va sahih bustān-e Saadi" [Complete tekst of Saadi Bustan]. – Resht, Iran, 1965. – 22p., – 28p., – 45p., – 84p., – 102p., – 123p. [In Persian]
8. Moein M. Farhange forsi [The Dictionary of Persian Language]. Tehran, 1992. Vol.3 – 1992. – 1524p. – 1525p.
9. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка [Lexicology of Modern Persian]. – М., 1975. – 102p. [In Russian]
10. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка [Essays on the word formation of the Persian language]. – М., 1973.
11. Попова А. Р. Об одной из особенностей соматической фразеологии [About one of the features of somatic phraseology]. – Нижегородская, 2009. – 82p. [In Russian]
12. Raxmatullaev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati [Semantic phraseologic dictionary of uzbek language]. – Т., 1978. – 15p. [In Uzbek]
13. Ракин А. Н. Антропотоминимическая лексика в пермских языках (рукопись) [Anthropotominimic vocabulary in the Permian languages (manuscript)]. – Удмуртска, 1995. – 37p. [In Russian]
14. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка [Grammar of modern Persian literary language]. – М., 2001. – 137p. [In Russian]

15. Туйгунов Н.Х. Сопоставительный анализ лексики, обозначающей части тела в таджикском и английском языках (на основе произведения С.Айни) [Comparative analysis of vocabulary denoting body parts in Tajik and English (based on the work of S. Ayni). AKD. – Душанбе, 2012. – 25p. [In Russian]

16. www.ganjoor.ir

<https://docplayer.ru/27877337-Diplomnaya-rabota-somatizmy-v-russkoy-i-angliyskoy-frazeologii.html>

ЮСУПОВА ХИЛОЛА

Преподаватель. ТГУВ

Образование существительных при помощи аффиксов в современном китайском языке

***Аннотация.** Данная статья посвящена исследованию особенностям образования существительных при помощи аффиксов в современном китайском языке. Актуальность исследования обусловлена тем, что данное явление широко распространено в словообразовании современного китайского языка и занимает второе место по продуктивности образования как новых лексических единиц, так и различных форм слова. В связи с этим, данная статья направлена на выявление продуктивных аффиксов, служащие материалом для образования существительных. Ведущим подходом к исследованию данной проблемы является компонентный анализ, а также моделирование конструкций, при помощи которых образуются соответствующие слова-существительные, позволяющие комплексно рассмотреть данное явление в рамках аффиксации современного китайского языка. В статье представлены конструкции с аффиксальными морфемами, на базе которых образуются слова-существительные, раскрыты лексические особенности каждого из суффиксов, выявлены новые конструкции, на базе которых формируются новые слова-существительные, проанализированы лексические значения суффиксов.*

***Ключевые слова.** аффиксация, морфема, лексика, атрибутивная модель, субъектно-предикативная модель, глаголо-объектная модель.*

***Annotatsiya.** Ushbu maqola zamonaviy xitoy tilidagi affikslar yordamida ot yasalishining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bu hodisa zamonaviy xitoy tilidagi so'z yasalish usullari ichida mahsuldorligi bo'yicha ikkinchi o'rinda turadi. Shu sababdan ushbu maqola ot yasash uchun material bo'lib xizmat qiluvchi mahsuldor affikslarni aniqlashga qaratilgan. Ushbu muammoni o'rganishda komponentli tahlil, shuningdek, konstruksiyalarni modellashtirish va ular yordamida tegishli otlar hosil bo'lishi ko'rsatib berilgan, bu esa ushbu hodisani affiksatsiya doirasida har tomonlama ko'rib chiqishga imkon beradi. Maqolada affiks morfemali konstruksiyalar asosida ot yasalishi, ular asosida, har bir qo'shimchani lug'aviy xususiyatlari ochib berilib, tahlilga tortiladi.*

***Kalit so'z va iboralar.** affiksatsiya, morfema, lug'at, atributiv model, predmet-predikativ model, fe'l-obyekt modeli.*

Abstract: This article is devoted to the study of the peculiarities of the formation of nouns using affixes in modern Chinese. The relevance of the study is due to the fact that this phenomenon is widespread in the word formation of the modern Chinese language and ranks second in the productivity of the formation of both new lexical units and various forms of the word. In this regard, this article is aimed at identifying productive affixes that serve as material for the formation of nouns. The leading approach to the study of this problem is component analysis, as well as the modeling of structures, with the help of which the corresponding nouns are formed, allowing a comprehensive consideration of this phenomenon within the framework of the affixation of the modern Chinese language. The article presents constructions with affixal morphemes, on the basis of which words-nouns are formed, the lexical features of each of the suffixes are revealed, new constructions are revealed, on the basis of which new words-nouns are formed, the lexical meanings of suffixes are analyzed.

Key words. affixation, morpheme, vocabulary, attributive model, subject-predicative model, verb-object model.

Введение. В современном китайском языке способы словообразования изучены в различной степени как отечественными, так и зарубежными лингвистами. Например: А.Реформатский, Гао Яочи, Чжан Цзин, Сунь Чансюй, Ван Чао Юань, Е.Кубрякова, Лу Чживэй, Жень Сюэлян, Чжан Шоукан, С. Носирова, С. Хашимова и многие другие. Так, одним из способов словообразования является аффиксация. Данный способ широко используется при образовании различных слов, относящиеся к разным частям речи современного китайского языка. Данная статья посвящена исследованию аффиксов, при помощи которых образуются слова-существительные в современном китайском языке.

В современном китайском языке полуаффиксы, образующие слова, относящиеся к части речи существительное, составляют значительную часть аффиксов. Они образуют слова-существительные со значением профессий человека, наименования предметов, их качественные оттенки и др. К таким полуаффиксам, в качестве примеров относятся следующие морфемы: 员 “yuan”, 师 “shi”, 生 “sheng”, 汉 “han”, 士 “shi”, 夫 “fu”, 客 “ke”, 手 “shou”, 派 “pai”, 物 “wu”, 品 “pin”, 素 “su”, 体 “ti”, 力 “li”, 处 “chu”, 心 “xin”, 意 “yi”, 性 “xing”, 切 “que”, 当 “dang”, 学 “xue”, 论 “lun”, 主义 “zhuyi”, 化 “hua” и др.

Методы. При исследовании данной темы были использованы такие методы как анализ, синтез, компонентный анализ, моделирование конструкций, при помощи которых образуются соответствующие слова-существительные.

Результаты. Морфема 士 “shi” имеет значение “солдат” и также, как и суффикс 生 “sheng” образует слова со значением отнесенности человека к соответствующей области или специальности. Слова, в составе которых имеется данная морфема, образуются согласно трём конструкциям: 1) [существительное + 士 “shi” = существительное], например: 院士 “yuanshi” “академик” (院 “yuan”

“институт”), 道士 “daoshi” “священник” (道 “dao” “дорога”), 男士 “nanshi” “мужчина” (男 “nan” “мужской пол”). 2) [глагол + 士 “shi” = существительное], например: 修士 “xiushi” “священник” (修 “xiu” “ремонттировать”), 卫道士 “weidaoshi” “охранник” (卫道 “weidao” “охранять”), 骑士 “qishi” “велосипедист” (骑 “qi” “водить”). 3) [прилагательное + 士 “shi” = существительное], например: 大力士 “dalishi” “геркулес” (大力士 “dali” “сильный”), 勇士 “yongshi” “храбрец” (勇 “yong” “храбрый”), 名士 “mingshi” “известный актёр” (名 “ming” “знаменитый”, “известный”), 壮士 “zhuangshi” “храбрый”, “сильный” (壮 “zhuang” “храбрый”, “сильный”).

Морфема 丁 “ding” имеет значение “совершеннолетний человек”. Слова с данной морфемой образуются согласно следующим конструкциям: 1) [существительное + 丁 “ding” = существительное], например: 园丁 “yuanding” “садовник”, 家丁 “jiading” “хозяин”, 男丁 “nanding” “мужчина”, 保丁 “baoding” “охранник”, 门丁 “mending” “сторож”. 2) [прилагательное + 丁 “ding” = существительное], например: 壮丁 “zhuangding” “сильный”, 成丁 “chengding” “мужчина”. Слова с данной морфемой обозначают существительные относящиеся к мужскому полу.

Морфема 汉 “han” имеет значение “китайский” и в отличие от суффикса 丁 “ding” образует слова, относящиеся как к мужскому так и к женскому полу. Слова с суффиксом 汉 “han” образуются согласно двум конструкциям: 1) [существительное + 汉 “han” = существительное], например: 单身汉 “danshenghan” “неженатый (мужчина)”, 英雄汉 “yingxionghan” “герой”. 2) [прилагательное + 汉 “han” = существительное], например: 醉汉 “zuihan” “пьяный”, 大汉 “dahan” “чиновник”, 老汉 “laohan” “пожилой человек”, 硬汉 “yinghan” “деспот”, 好汉 “haohan” “хороший человек”.

Морфема 工 “gong” имеет значение “работать” и в качестве суффикса образует слова согласно трём конструкциям: 1) [существительное + 工 “gong” = существительное], например: 电工 “diangong” “электрик”, 车工 “chegong” “мастер”. 2) [АВ (существительное, образованное согласно глаголу-объектной модели) + 工 “gong” суффикс = существительное]. Например: к слову 学徒 “xuetu” “ученик”, образованному согласно глаголу-объектной модели (学 “учиться” (глагол) + 徒 “ученик” (существительное) = 学徒 “xuetu”), посредством примыкания аффикса 工 “gong” образуется слово 学徒工 “xuetugong” “работник-ученик”. 3) [прилагательное + 工 “gong” = существительное], например: 壮工 “zhuanggong”

“борец” (壮 “zhuang” “сильный”), 青工 “qinggong” “молодой рабочий” (青 “qing” “яркий”, “чистый”).

Морфема 郎 “lang” имеет значение “мужчина” и образует слова, относящиеся к мужскому полу. Слова с морфемой 郎 “lang” образуются согласно трём конструкциям: 1) [существительное + 郎 “lang” суффикс = существительное], например: 货郎 “huolang” “несущий ношу”, 儿郎 “erlang” “мальчик”, “ребёнок”. 2) [АВ (существительное, образованное согласно глаголю-объектной модели) + 郎 “lang” = существительное], например: 卖油郎 “maiyoulang” “продавец” ([卖 “mai” “продавать” + 油 “you” “масло”] + 郎 “lang” = 卖油郎 “maiyoulang” “продавец масла”), 放牛郎 “fangniulang” “пастух” ([放 “fang” “пасты” + 牛 “niu” “корова”] + 郎 “lang” = 放牛郎 “fangniulang” “пастух”). 3) [прилагательное + 郎 “lang” = существительное], например: 新郎 “xinlang” “новый работник”.

Морфема 信 “guan” имеет значение “пастух”, в качестве суффикса образует новые слова только со словами, относящиеся к части речи существительное согласно конструкции [существительное + 信 “guan” = существительное], например: 牛信 “niuguan” “смотрящий за коровой”, 马管 “maguan” “смотрящий за лошастью, 羊信 “yangguan” “смотрящий за овцой”.

Морфема 豪 “hao” имеет значение “богатый”. Слова, в составе которых имеется данный суффикс, образуются только согласно одной конструкции: [существительное + 豪 “hao” = существительное], например: 文豪 “wenhao” “учёный”, 土豪 “tuhao” “хозяин земли”.

Морфема со значением “господин” 主 “zhu” образует новые слова согласно трём моделям: 1) [существительное + 主 “zhu” = существительное]: 物主 “wuzhu” “обладатель” (物 “wu” “предмет”, “вещь”), 财主 “caizhu” “кассир” (财 “cai” “богатство”). 2) [глагол + 主 “zhu” = существительное]: 失主 “shizhu” “потерявший человек” (失 “shi” “потерять”).

Морфема 众 “zhong” “общество” в качестве суффикса образует новые слова согласно трём конструкциям: 1) [существительное + 众 “zhong” = существительное], например: 群众 “qunzhong” “группа (людей)”. 2) [прилагательное + 众 “zhong” = существительное], например: 公众 “gongzhong” “аудитория (общество)”, 大众 “dazhong” “аудитория (большая часть общества)”. 3) [глагол + 众 “zhong” = существительное], например: 观众 “guanzhong” “аудитория (зритель)”, 听众 “tingzhong” “аудитория (слушающие)”.

Морфема 属 “shu” имеет значение “относиться к” и образует новые слова согласно трём конструкциям: 1) [существительное + 属 “shu” =

существительное], например: 家属 “jiashu” “член семьи”, 家属 “junshu” “член армии”. 2) [прилагательное + 属 “shu” = существительное], например: 亲属 “qinshu” “родственник”. 3) [глагол+ 属 “shu” = существительное], например: 下属 “xiashu” “подчинённый сотрудник”.

Морфема 学 “xue” имеет значение “учиться” и образует новые слова, относящиеся к части речи существительное, согласно двум конструкциям: 1) [прилагательное + 学 “xue” = существительное], например: 热学 “rexue” “интерес”, 美学 “meixue” “искусство”. 2) [глагол + 学 “xue” = существительное], например: 数学 “shuxue” “математика”, 医学 “yixue” “медицина”.

Морфема 派 “pai” “группа” в качестве суффикса также образует новые слова. Наши исследования показали, что слова с помощью суффикса 派 “pai” образуются согласно двум конструкциям: 1) [глагол + 派 “pai”], например: 反对派 “fandui pai” “оппозиция”. 2) [существительное + 派 “pai”], например: 乐天派 “letianpai” “группа оптимистов”.

Нужно отметить, что слова, относящиеся к части речи существительное, глагол в составе указанных конструкций, образуются согласно различным словообразовательным моделям (глаголо-объектная, капюлятивная и др.).

Аффикс 心 “xin” также образует слова относящиеся к части речи существительное. Слова, образованный данным суффиксом выражает слова, обозначающие особенности характера человека. Данный суффикс генетически связан с морфемой 心 “xin” (“сердце”, “душа”). Данный суффикс прикрепляется к прилагательным или существительным, таким образом образуя абстрактные существительные. Например: 恶 心 “exin” “зло” (恶 “e” “сердитый” + 心 “xin”), 诚心 “chengxin” “искренность” (诚 “cheng” “искренний” + 心 “xin”), 小心 “xiaoxin” “осторожность” (小 “xiao” “маленький” + 心 “xin”), 嫉妒心 “jiduxin” “зависть” (嫉妒 “jidu” “завистливый” + 心 “xin”), 求知心 “qiuzhixin” “интерес” (求知 “qiuzhi” “интересный” + 心 “xin”), 慈悲心 “cibeixin” “добросердечность” (慈悲 “cibei” “добросердечный” + 心 “xin”). Словообразование корневых морфем с суффиксом 心 “xin” происходит на основе атрибутивной модели и в образованных словах ярко выражается значение морфемы 心 “xin”. Одновременно некоторые слова, образованные посредством аффикса 心 “xin” могут относиться как к глаголам, так и, в следствии конверсии, к существительным. Такие лексические единицы выражают психологическое состояние человека, например: 担心 “danxin” “беспокоиться”, “беспокойство”, 伤心 “shanxin” “огорчаться”, “огорчение”, “горе”, 放心 “fangxin” “успокоиться”, “успокоение”, 留心 “liuxin” “обратить внимание”, “внимание”. Слова, относящиеся к

существительным, образованные аффиксом 心 “xin” строятся основываясь на следующие конструкции: [“прилагательное” + 心 “xin” = “существительное”] и [“глагол” + 心 “xin” = “существительное”].

Аффикс 意 “yi” образует слова, относящиеся к существительным. При помощи данного аффикса также образуются слова, обозначающие особенности характера, поведения человека. Данный аффикс генетически связан с морфемой 意 “yi” (“мысль”, “желание”), например: 大意 “dayi” “невнимательность”, 醋意 “cu yi” “ревность”, 妒意 “hu yi” “зависть”, 好意 “hao yi” “доброжелательность”. Иногда при помощи данной морфемы также образуются существительные, обозначающие физиологические и психологические состояния человека, например: 乐意 “le yi” “радость”, 倦意 “juan yi” “усталость”, 羞意 “xiu yi” “стеснительность”. Слова, в составе которых имеется суффикс 意 “yi”, образуются согласно следующим трём конструкциям: [“прилагательное” + 意 “yi” = “существительное”] и [“глагол” + 意 “yi” = “существительное”] и [“существительное” + 意 “yi” = “существительное”].

Аффикс 物 “wu” также образует большое количество существительных. Образованные посредством данного аффикса слова обозначают различные предметы, иногда также выражают значение одушевлённых существительных, хотя данное явление встречается крайне редко. Данный аффикс генетически связан с морфемой 物 “wu” (вещь, предмет). Например: 产物 “chanwu” “продукт”, 毒物 “duwu” “яд”, 礼物 “liwu” “подарок”, 建筑物 “jianzhuwu” “здание”, “сооружение”, 生物 “shengwu” “живое существо”, 动物 “dongwu” “животное”, 植物 “zhiwu” “растение”. В результате исследований было выявлено, что существительные с данным аффиксом образуются согласно двум конструкциям, а именно: [“глагол” + 物 “wu” = “существительное”] и [“существительное” + 物 “wu” = “существительное”].

Аффикс 品 “pin” образует существительные, обозначающие различные продукты, фабрикаты. Данный аффикс этимологически связан с корневой морфемой 品 “pin”. При этом морфема 品 “pin” переводится как “вещь”, “продукт”, при функционировании в качестве суффикса сохраняет своё значение. При помощи данного аффикса образуются двусложные лексические единицы, например: 作品 “zuopin” “произведение” (данное слово образовано посредством глагола 作 “zuo” “делать”, “выполнять” и композиционного аффикса 品 “pin”, образуя таким образом слово со значением “произведение”), 产品 “chanpin” “продукт”, “товар” (в данном слове глагол 产 “chan” “производить” совместно с аффиксом 品 “pin” образует слово со значением “производимый товар или продукт”), 成品 “chengpin” “готовый продукт” (в данном слове глагол 成 “cheng” “готовить”

совместно с аффиксом 品 “pin” образует слово с лексическим значением “готовый продукт”), 食品 “shipin” “продукты питания” (в данном слове существительное со значением 食 “shi” “пища”, “еда” совместно с аффиксом 品 “pin” образует слово со значением “продукты питания”), 礼品 “lipin” “подарок” (в данном слове глагол 礼 “li” “запомнить” вместе с аффиксом 品 “pin” образует слово со значением “памятный подарок”). При помощи аффикса 品 “pin” также образуются трёхсложные слова, например: 日用品 “riyongpin” “обиходные предметы” (в данном слове глагол 日用 “riyong” “использовать ежедневно” совместно с аффиксом 品 “pin” образует слово со значением “предметы ежедневного использования”), 化妆品 “huazhuanpin” “косметика” (в данном слове глагол 化妆 “chan” “huazhuan” “красить” совместно с аффиксом 品 “pin” образует лексическую единицу со значением “косметика”), 展览品 “zhanlanpin” “экспонаты” (в данном слове существительное 展览 “zhanlan” “выставка” посредством аффикса 品 “pin” образует слово “экспонаты”). Надо заметить, что данный аффикс может выражать как множественное так и единственное число, например, слово 礼品 “lipin” “подарок” в зависимости от контекста переводится как “подарок” или “подарки”. В результате исследований было выявлено, что существительные с данным аффиксом образуются согласно двум конструкциям, а именно: [“глагол” + 品 “pin” = “существительное”] и [“существительное” + 品 “pin” = “существительное”].

Аффикс 素 “su” образует существительные, обозначающие научные наименования, названия различных элементов, веществ. Данный аффикс генетически связан с корневой морфемой 素 “su” (“элемент”). Рассмотрим примеры: 维生素 “weishengsu” “витамин”, 词素 “cisu” “морфема”, 抗生素 “kangshengsu” “антибиотик”, 因素 “yinsu” “фактор”. При помощи данного аффикса существительные образуются согласно трём конструкциям: [“глагол” + 素 “su” = “существительное”] и [“существительное” + 素 “su” = “существительное”], [“наречие” + 素 “su” = “существительное”].

Аффикс 化 “hua” широко используется в словообразовательной системе современного китайского языка. Данный аффикс занимает отдельное место в системе суффиксов и полусуффиксов словообразования китайского языка. Он образует большое количество слов, обозначающих процесс действия, переход предмета из одного состояния в другой. Корнем данного аффикса является корневая морфема 化 “hua” (“измениться”). Данный аффикс посредством прикрепления к прилагательным и существительным образует новые слова, обозначающие переход в новый процесс или наименование данного процесса. В предложениях слова с данным аффиксом выполняют функцию подлежащего или

дополнения. Однако, в противовес утверждению И.Д.Кленина, было выявлено что слова с аффиксом 化 “hua” не выполняют функцию сказуемого. В этом случае морфема 化 “hua” является не аффиксом, а выполняет функцию глагола. Полусуффикс 化 “hua” в словосложении выражает переход в новое качество или качественное состояние, поэтому данный аффикс посредством примыкания к существительным и прилагательным образует новые лексические единицы. Например: 工业 “gongye” “индустрия” – 工业化 “gongyehua” “индустриализация”, 健康 “jiankang” “здоровый” – 健康化 “jiankanghua” “оздоровление”.

Обсуждение. Образованные посредством данного аффикса лексические единицы, исходя из своих лексико-грамматических особенностей, относятся к существительным. При помощи данного полусуффикса образуются двуморфемные и трёхморфемные слова. Такие слова как: 深化 “shenhua” “глубокий”, “углублять”, 退化 “tuihua” “деградация”, 现代化 “xiandaihua” “модернизация”, 工业化 “gongyehua” “индустриализация” относятся к части речи существительное, однако вследствие синтаксической транспозиции переходят в категорию глагола. При помощи данного аффикса существительные образуются согласно трём конструкциям: [“существительное” + 化 “hua” = “существительное”], [“глагол” + 化 “hua” = “существительное”] и [“прилагательное” + 化 “hua” = “существительное”].

Иногда в ряд суффиксов современного китайского языка включается и морфема 的 “de”. Например, А.Л.Семенов в книге “Лексика китайского языка” утверждает, что суффикс 的 “de” употребляется после слов, образованных согласно глаголо-объектной модели и выполняет функцию суффикса. 的 “de” в составе некоторых словосочетаний является также и постпозитивным словообразовательным элементом, например: 送信的 “songxinde” “доставляющий письмо”, 看门的 “kanmende” “охраняющий дверь”. Указанное сочетание морфем является не словом, а номинативным словосочетанием. И в данном случае морфема 的 “de” является не суффиксом, а показателем синтаксического комплекса, то есть вспомогательным словом. Китайские лексикографы данные лексические единицы не считают словами, поэтому они не включены в состав словарей. Многочисленное количество учёных не считают морфему 的 “de” суффиксом. Так, например, об этом сказано и в статье Ши Сунчжи “Является ли морфема 的 “de” суффиксом?” Статья посвящена изучению грамматических особенностей морфемы 的 “de”, а также занимаемому месту данной морфемы в современном китайском языке. Исходя из исследований автор статьи Ши Сунчжи приходит к выводу, что исходя из грамматической системы морфемы 的 “de” в китайском языке её можно считать самостоятельным словом. Этому же мнению придерживаются и учёные-китаеведы Н.Н.Коротков, В.И.Горелов, исследовавшие грамматические особенности

морфемы 的 “de”. Данные представители российской китаеведческой школы утверждают, что морфемы 的 “de” присоединяется к прилагательному или существительному и представляет собой вспомогательное слово.

Заключение. Исходя из вышеизложенного можно сделать заключение, что: 1) В качестве одного из способов словообразования аффиксация, при построении новых лексических единиц, образует различные лексические единицы с разнообразными структурно-семантическими особенностями. 2) В современном китайском языке аффиксальное словообразование с точки зрения продуктивности занимает второе место после словосложения. 3) В современном китайском языке словообразующие аффиксы в основном состоят из корневых морфем. Однако до сих пор в современном китайском языке присутствует группа аффиксов, которые полностью не перешли из корневой в чисто аффиксальную морфему. Данные морфемы занимают промежуточное место между аффиксами и словообразующими морфемами и именуется как полуаффиксы. В языкознании аффиксация и полуаффиксация считается двумя самостоятельными видами словообразования.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ:

1. Реформатский А. (1955). Введение в языкознание, М., 542 с.
2. Gao Yaoqi. (1982). Xiandai hanyu yufa. Henan, 266 ye.
3. Zhang Jin. (1984). Ju, cizu, juzi, Haerbing, 220 ye.
4. Xun Chanxu. (1956). Hanyu cihui, Changchun, 493 ye.
5. 王赴航. (2003). 动词重叠研究方法, Beijing, 64 页.
6. Кубрякова Е. (1965). Что такое словообразование? М.: 78 с.
7. Lu Zhiwei. (1957). Hanyude goucifa. Beijing, 160 ye.
8. Ren Xueliang (1980). Hanyu zaocifa. Beijing, 320 ye.
9. Zhang Shoukan (1981). Goucifa he gouxingfa. Hubei, 96 ye.
10. Носирова С. (2011). Хитой тилининг ижтимоий-сиёсий ва дипломатик терминологияси. Т.: Янги аср авлоди,. – 150 б.
11. Хашимова С. Носирова С. (2012). Хитой тили грамматикаси. Т.: Jahon Press, 150 б.
12. 语言学名词解释.- 北京 : 商务印书馆 · 1960. – 1205 页。
13. Zhou Zumo. (1962). Hanyu cihui jianghua. Beijing, 175 ye.
14. 李稿 . (2004). 现代汉语动词研究. – 北京, - 187 ye.
15. 王珏. (2000). 现代汉语名词研究。 上海, 256 页
16. Кленин И.Д.,Щичко В.Ф. (2013). Лексикология китайского языка. М.: - 269 с.
17. 任学良.汉语 选词法. - 北京, 1981. - 320 p.
18. Семенас А. (1992). Лексикология современного китайского языка. – М.: Наука, 260 стр.

YUNUSOVA OYJAMOL

O'qituvchi. TDSHU

Hindiy tili antroponimlari

Annotatsiya. Maqolamizning mavzusi – hindiy tili antroponimlari bo'lib, bu mavzu o'zbek hindshunosligida birinchi marta yoritilyapti. Insonlarga berilgan shaxs ismlari har bir tilda o'ziga xos ismlarning katta guruhini tashkil qiladi. Tilshunoslikda kishilarning nomlari antroponimlar deyiladi. Hind antroponimlari shaxs nomi, taxallusi, laqabini ifodalaydi va hind xalqining asrlar davomida shakllangan madaniy-ma'naviy merosi, an'anaviy urf-odatlarining namunasidir.

Tadqiqot mavzusining maqsadi hind tilining antroponimlarini tahlil qilish, uning boshqa tillarning onomastik tizimlariga xos bo'lmagan xususiyatlarini o'rganishdan iborat. Har bir tildagi o'ziga xos ismlarning katta guruhi kishilarga berilgan shaxsiy nomlardir. Har qanday tilning lug'aviy tarkibi xalqning ma'naviy madaniyati, ijtimoiy munosabatlari, an'analari, turmushi, urf-odatlari ism-shariflarining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi so'zlar majmuasidan iborat. Onomastikada, xususan, antroponimikada bu majmua eng yaqqol namoyon bo'ladi: o'ziga xos nomlar inson hayotida katta ahamiyatga ega bo'lib, ular barcha tabiiy-biologik, ijtimoiy-tarixiy, madaniy, ishlab chiqarish jarayonlarining asosiy boshqaruvchi rolini o'ynaydi. To'g'ri ismlar lug'aviy zaxiramizning alohida qismi bo'lib, nafaqat lisoniy ma'lumotlar yig'indisini, balki ekstralingvistik jarayon va obyektini ham aks ettiradi. Ekstralingvistik hodisalar onomastik tadqiqotlarning o'ziga xosligi va ustuvorligini tashkil qiladi.

Kalit so'z va iboralar. tilshunoslik, hindiy tili, antroponim, onomastika, antroponimika, shaxsiy ism, familiya, taxallus, hinduizm.

Аннотация. Темой нашей статьи является антропонимы языка хинди, и эта тема впервые освещается в узбекской индологии. Личные имена, данные людям, образуют большую группу имен собственных в каждом языке. Имена людей в языкознании называются антропонимами. Индийские антропонимы представляют собой имя, прозвище, псевдоним человека и являются образцом культурно-духовного наследия и традиционных обычаев индийского народа, формировавшихся на протяжении веков. Цель темы исследования - проанализировать антропонимы индийского языка, изучить его особенности, не характерные для ономастических систем других языков. Лексический состав любого языка состоит из набора слов, отражающих особенности духовной культуры народа, общественных отношений, традиций, быта, обычаев и имен людей. Большая группа имен собственных в каждом языке — это личные имена, данные людям. В ономастике, в частности, в антропонимии, этот комплекс проявляется наиболее ярко: имена собственные имеют огромное значение в жизни человека, они играют роль главного регистратора всех природно-биологических, общественно-исторических, культурных, производственных процессов. Имена собственные представляют собой отдельную часть нашего лексического резерва, отражающую не только совокупность языковой информации, но и экстралингвистический процесс и объект. Экстралингвистические явления составляют своеобразие и приоритетность ономастических исследований.

Ключевые слова. языкознание, хинди, антропоним, ономастика, антропонимика, личное имя, фамилия, прозвище, индуизм.

Abstract. The topic of our article is the anthroponyms of the Hindi language and this topic is covered for the first time in Uzbek indology. The personal names given to people form a large group of proper names in every language. The names of people in linguistics are called anthroponyms. This article provides brief information about Indian anthroponyms linguistics are called anthroponyms. Indian anthroponyms represent the name, nickname, pseudonym of a person and are an example of the cultural and spiritual heritage and traditional customs of the Indian people, which have been formed over the centuries. The purpose of the research topic is to analyze the anthroponyms of the Indian language, to study its features that are not characteristic of the onomastic systems of other languages. The lexical composition of any language consists of a set of words that reflect the peculiarities of the spiritual culture of the people, social relations, traditions, life, customs and names of people.

A large group of proper names in every language are personal names given to people. In onomastics, in particular, in anthroponymy, this complex manifests itself most clearly: proper names are of great importance in human life, they play the role of the main registrar of all natural-biological, socio-historical, cultural, production processes. Proper names are a separate part of our lexical reserve, reflecting not only the totality of linguistic information, but also an extralinguistic process and object. Extralinguistic phenomena make up the originality and priority of onomastic research.

Key words. linguistics, hindi, anthroponym, anthroponymy, onomastics, personal name, surname, nickname, hinduism.

Kirish. Ushbu maqola zamonaviy tilshunoslikning dolzarb muammolaridan biri – hindiy tili onomastikasi sohasida izlanishning ilk tajribasi. Hindiy tili onomastik mavzusi hindshunoslikda deyarli o‘rganilmagan. Mavzuning dolzarbligi hindiy tili antroponimlarini o‘rganish zarurati bilan bog‘liq. Har qanday tilning lug‘at tarkibi xalqning moddiy va ma‘naviy madaniyatiga xos xususiyatlari, ijtimoiy munosabatlar, an‘analar, hayot tarzi, urf-odatlarini ifodalovchi so‘zlar majmuasidan iborat bo‘ladi. Onomastikada, xususan, antroponimiyada bu majmua eng yaqqol namoyon bo‘ladi: to‘g‘ri nomlar inson hayotida sodir bo‘layotgan voqealarda kata ahamiyatga ega, barcha tabiiy-biologik, ijtimoiy-tarixiy, madaniy, ishlab chiqarish jarayonlarining asosiy registratori rolini o‘ynaydi, bu ekstralingvistik hodisalar onomastik tadqiqotlarning o‘ziga xosligi va ustuvorligini tashkil qiladi. To‘g‘ri ismlar lug‘aviy zaxiramizning alohida qismi bo‘lib, u nafaqat lingvistik ma‘lumotlar majmuasi, balki lingvistik jarayon va obyektini ham aks ettiradi.

Tadqiqotning usullari. Mavzuning ilmiy yangiligi shundaki, u hind tillari antroponimlarini o‘rganish bo‘yicha birinchi tajriba bo‘lib, o‘zbek hindshunosligida ilk maqola hisoblanadi. Hindiy tilida so‘zlashuvchi xalqlar orasida nomlash ekstralingvistik omillar, muayyan xalqning o‘ziga xos turmush sharoitlari tufayli ba‘zi o‘ziga xos xususiyatlarni aniqlashga imkon beradi. Ism asosining to‘g‘ridan-to‘g‘ri va majoziy ma‘nosidan tashqari, boshqa omillar, asosan, ekstralingvistik omillar nomlashning muhim motivlari bo‘ladi. Til insonning dunyo haqidagi

bilimlarini shakllantirish va mavjudligining eng muhim yo'lidir. Inson faoliyati jarayonida obyektiv dunyoni aks ettirgan holda barcha ekstralingvistik omillarni bilish natijalarini so'zda mustahkamlaydi. Inson tug'ilishi bilanoq unga nom beriladi, shu nom bilan ulg'ayadi, tabiat va jamiyatdagi har bir narsaning nomlanishini o'rganib boradi. Shu nomi bilan jamiyatda taniladi va shaxs sifatida shakllanadi. Hayoti davomida ko'plab ismlar bilan tanishadi va bu borada bilimi shakllanib boradi. Turli o'lkalar, mamlakatlarda insonlarning nomlanishining o'ziga xos yo'nalishi, uslublari va an'analari bor. Hindistonda ham ism berishning o'zgacha marosimlari bo'lib, ko'p asrlig tarixga ega. Xususan, hindiy tilida so'zlashuvchi insonlarning farzandlariga ism qo'yish marosimi hanuzgacha diniy aqidalar, munajjimlarlarning kitoblari bo'yicha amalga oshiriladi. Hindiy tilida so'zlashuvchi hindistonliklarning ismi-shariflari, shoir, yozuvchilarning taxalluslari bilan bog'liq manbalarni o'rganishga harakat qildik. Hind antroponimlari bo'yicha adabiyotlar, ilmiy maqolalar, kitoblar topish muammo bo'ldi.

Natijalar. Ushbu muammoni onomastika nuqtayi nazaridan ko'rib chiqish alohida qiziqish uyg'otdi. Rus, ingliz sharqshunoslari tomonidan xitoy, mo'g'ul va boshqa Sharq tillarida so'zlashuvchi xalqlar onomastikasining umumiy nazariy muammolarini har tomonlama o'rganishga bag'ishlangan asarlar ko'plab yaratilgan. Hind antroponimlarning o'ziga xos ismlari bilan shug'ullanuvchi xorijiy tadqiqotchilar soni juda oz. O'tgan asrning 70-yillarida rus hindshunosi A.P. Zubkovning "Hind antroponimiyasining umumiy muammolari" va "Hindiy tilida so'zlashadigan hindlarning ismlari" nomli maqolalari chop etilgan, xolos. Lekin shu maqolalarni topishning iloji bo'lmadi.

Muhokama. Antroponim (qadimiy yunoncha "anthropus" – odam; "onya" – nom) so'zining lug'aviy ma'nosini anglashdan oldin biz antroponomika atamasiga nazar tashlashimiz lozim. Tildagi atoqli otlarning katta guruhini odamlarga qo'yiluvchi maxsus nomlar tashkil etadi. Odamlarning atoqli otlari fanda antroponimlar deb yuritiladi. Ismlarni o'rganish borasida tilshunoslikda ismshunoslik yoki nomshunoslikning bir sohasi onomastika bo'lib, kishilar ismi, sharifi, familiyasi, taxallusi, laqabi o'rganiladi. Onomastikaning kishi ismlarining kelib chiqishi, tarqalishi va shu kabi masalalarni o'rganadi.¹ Onomastika so'zi yunoncha bo'lib, onomastika – nomlash, nom qo'yish san'ati ma'nosini anglatadi va tilshunoslikning har qanday atoqli nomlarni, ularning paydo bo'lish va o'zgarish tarixini o'rganuvchi bo'limi hisoblanadi. Muayyan tilda mavjud bo'lgan barcha atoqli nomlar majmuyi.² O'zbek tili tilshunosligida Ernst Begmatov taniqli tilshunos olim, o'zbek onomastikasi – antroponimikasining asoschisi deb e'tirof etilgan. Tilshunos olim butun hayoti davomida – lisoniy ijodida nomshunoslik bilan – ismlar muammosi bilan jiddiy shug'ullandi. Atoqli olim ilmiy tadqiqotlari davomida leksikologiyaning ushbu yo'nalishida "Nomlar va odamlar", "Ismin-

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. I jild. T.2006. 89-bet

² O'zbek tilining izohli lug'ati. III jild. T.2007.127-128-betlar.

gizning ma'nosi nima?", "Kishi nomlari imlosi" kabi asarlarni yaratdi.¹ Olim "O'zbek ismlari izohi" nomli qo'llanmasida 14600 o'zbek ismlarining etnografik ma'nolarini izohohlab berdi. Insonlarning atoqli otlari qadimiy tarixga ega va bolani nomlashda tarixiy davr, iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy turmushning turli-tuman urf-odatlarini muhim kasb etgan. Qadimgi Hindistonda ism qo'yish marosimlari diniy e'tiqod an'alariga ko'ra turlicha bo'lgan. E'tiqod jihatidan Hindistonda dunyoning asosiy dinlari tom ma'noda mujassamlashgan. Bular hinduizm, islom, buddizm, sikhizm, jaynizm, otashparastlik. Har bir din vakillarida ism qo'yish an'analari o'ziga xos bo'lgan. Hind xalqining qadimgi ajdodlari o'z avlodlariga ism qo'yishga katta mas'uliyatli vazifa deb qaraganlar. Ism qo'yishning ma'lum qonun-qoidalarga asoslangan juda ko'p usullarini o'ylab topganlar. Shulardan biri hinduizmda rashi jadvali asosida ism qo'yish usulidir. Unga ko'ra farzand kutayotgan ayol o'zi tug'ilib o'sgan ota-onasining uyiga boradi. Dunyoga keladigan farzandining tug'ilgan maskani onasining qizlik uyi bilan geografik joylashuvi nuqtayi nazaridan mos kelishi lozim bo'lgan. Farzandi dunyoga kelgach, astrolog, ya'ni munajjimga (ज्योतिषी) murojaat qilgan. Bundan ko'zlangan maqsad chaqaloqqa ism qo'yish va unga taqvim tuzish marosimi bo'lgan. Taqvim tuzish chog'ida munajjim quyidagi ma'lumotlarga tayanadi: chaqaloqning tug'ilgan yili, oyi, hafta kuni, kun sanasi, soati, daqiqasi hamda chaqaloq tug'ilgan joyning geografik koordinatalari, osmon jismlarining va sayyoralarning holati. Bu jarayon murakkab bosqichlardan iborat bo'ladi va bu an'ana hozir ham uchraydi. Hindiy tilida antroponimlar hind jamiyatida diniy tasavvurlar bolalarning nomlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Hindiy tilidagi antroponimlar Hindiston tarixi, etnografiyasi, madaniyati urf-odatlarini va turli dinlarini chuqurroq o'rganish imkonini beradi. Hindistonda turli xil millat va elat vakillari yashaydi. Masalan: bengallar, panoblar, kashmirlar, marathlar, gujarotlar, tamillar va boshqalar. Ularning hammasi o'z tili, madaniyati, urf-odatlariga ega bo'lib, nomlanishi ham turlicha bo'lgan hind antroponimlari keng ma'nodagi atamalardir. Shu bilan birga, o'ziga xos bo'lgan tor ma'nodagi antroponimlar ham mavjud. Agar dinlar bo'yicha tahlil qilsak, unda hindu antroponimlari (hinduizm diniga e'tiqod qiluvchilar), musulmon antroponimlari (islom diniga e'tiqod qiluvchilar), sikh antroponimlari (sikhizm diniga e'tiqod qiluvchilar) va boshqa dinlarga (nasroniy, buddizm) e'tiqod qiluvchilarning ham o'ziga xos antroponimlari bor. Hind oilasida farzand tug'ilgandan so'ng, ota-onalarning birinchi vazifasi unga ism qo'yish marosimini o'tkazishadi va bu marosim hinduizmda Naamkaran – sanskar" deb ataladi. Bolaga ism qo'yish oson ish emas. Turli din va kastalarda nom berish an'anasi turli xil. Hinduizm an'anasiga ko'ra, koinlar o'zlarining maxsus munajjimlik bilimlari asosida ismning birinchi harfini tanlab oladilar. Ismning birinchi harfini tanlab olishning bu jarayoni mutlaqo o'zgacha va murakkab hisoblanadi. Buning uchun oila a'zolari tomonidan ism qo'yish

¹ Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. T. 2007. 148-bet

marosimining barcha qoidalariga muvofiq amalga oshirilishi kerak. Qadimgi davrlarda ismning birinchi harfini tanlab olish odati bugungi kunga solishtirganda, bu odat biroz o'zgargan. Bugungi davrda ruhoniylar munajjimlik va numerologiya asosida mos keluvchi harfni tanlab olib, uning yordamida ism qo'yadilar. Xuddi shunday ism qo'yish marosimlari boshqa dinlarda ham bor.

Hind antroponimlari ko'p qatlamli va murakkab tizimga ega bo'lib, antroponomik modeli tuzilishi jihatidan ikki qismdan iborat bo'ladi: birinchisi, insonlarning shaxsiy ismlari, ikkinchisi esa, ijtimoiy nomlarini bildiradi. Hind antroponimlarining birinchi qismi ikki yoki uch qismli komponentdan (tarkibiy qism) tarkib topgan bo'lib, ikkinchisi esa, sintaktik jihatdan bosh komponent hisoblanadi. Birinchi komponent ikkinchisini aniqlab to'ldirib keladi. Hinduizmda yuqori tabaqalarga mansub insonlarning shaxsiy nomlarining birinchi komponenti sifatida hinduizm ilohlari yoki hind mifologiyasidagi qahramonlarning nomlari ko'p ishlatiladi. O'z navbatida, mazkur nomlar shaxsning qaysi ilohga e'tiqod qilishiga bog'liq bo'ladi. Masalan: शिवप्रसाद (Shivprasad) ismi. Bu ismning birinchi komponenti uchun hinduizm dinidagi asosiy uch ilohlardan birining nomi bo'lib, shaxsning ushbu dinga e'tiqod qilishidan dalolatdir. Insonlar nomlarining ikkinchi komponentida in'om etish, shodlik, vafodorlik kabi his-tuyg'ulrni anglatuvchi so'zlar ham ishlatiladi. Bunga quyidagi misollarni keltirish mumkin: शिवप्रसाद → शिव –ma'bud nomi, प्रसाद- tuhfa, in'om; भगवतीलाल → भगवती ma'bud nomi लाल sevimli o'g'il रामविलास → राम afsonaviy qahramon विलास quvonch degan ma'nolarni ifodalaydi. Ayol kishi nomining ikkinchi komponenti uchun, odatda, muannas jinsidagi so'zlar ishlatiladi. देवीकुमारी → देवी ma'buda nomi कुमारी balog'at yoshidagi qizlar ismi.

Shaxsiy ismlarning ikkinchi komponenti sifatida ishlatiladigan nomlar Hindistonning turli hududlariga bog'liq ravishda turli xil bo'ladi. Masalan, दान शिवदान komponenti Rajasthon shtatiga xos bo'lsa, विश्वप्रसाद komponenti Uttar Pradesh shtatining sharqida yashovchi brahman va kshatriy kastalariga mansubligini bildiradi. Hind antroponimining ikkinchi qismi kishilarning qaysi hudud va tabaqaga tegishli ekanligini quyidagi namunalarda bilishimiz mumkin: सिंह – panjoblik, पटेल – gujratlik, सेन, राय – bengallik, राव – Andhra Pradeshlik. रामलाल चतुर्वेदी (Ramlal Chaturvedi) ushbu misoldagi चतुर्वेदी ijtimoiy nom hisoblanib, shaxsning brahman kastasiga oidligi, Uttar Pradesh shtatidan ekanligini bildiradi. Quyidagi misoldan insonlarning familiyasiga ko'ra qaysi shtatdan ekanligini ko'rish mumkin:

Familiyasi	Shtati
Ghildiyal, Uniyal, Nautiyal	Uttarkhand
Chaturvedi, Sharma	Uttar Pradesh
Deshmukh, Deshpande, Kulkarni	Maharashtra

Haratiya, Dalmiyal, Menariya	Rajasthon
------------------------------	-----------

Etimologik jihatidan ham hind antroponimlari rang-barangdir. Ularning tarkibida sanskrit bilan bir qatorda arab-forscha ismlar ham uchraydi. Bu esa ushbu xalqlarning o'tmishda Hindistonning ijtimoiy hayotiga ma'lum darajada ta'sir o'tkazganligidan dalolatdir. Masalan :

रामगुलाम → राम hind mifologiyasi qahramoni, गुलाम xizmatkor शिवदास → शिव ma'budning ismi, दास xizmatkor, लाल बहादुर → लाल sevimli, बहादुर qahramon

Aksariyat hollarda hindcha nomlardan insonning qaysi ijtimoiy sinf, kasta yoki dinga mansubligini aniqlashi mumkin. Hindlar orasida xudolarning nomlari ko'pincha ism yoki uning birinchi qismi sifatida ishlatiladi. Masalan: erkaklarga quyidagi ismlar qo'yiladi: Krishna, Shiva, Indra, ayollarga esa Lakshmi, Durga, Sita. Ba'zan erkaklarga Sitaram va qizlarga Krishnadevi ismlari qo'yiladi. Hinduizm mazhabidagilar ilohlar ismlari bilan atalgan farzandlari doim shu iloh homiyligida bo'lishiga ishonadilar.

Qo'yilgan bu ismlar asosida bolaning hinduizmning shivaizm, krishnaizm, vishnuizm, jaynizm oqimiga mansubligini bilish mumkin. Quyi tabaqalar vakillari farzandlariga Murugan, Ayapan nomli ilohlarining ismlarini qo'ishadi. Ismning ikkinchi komponenti sifatida quyidagi nomlar qo'llaniladi:

राम चरण Ram Charan – Ramning xoki poyi, राम प्रसाद Ram Prasad – Ramning hadyasi, काली⁴ चरण Kalicharan (Kalining xoki poyi), हरि⁵ दास Haridas (Tangri xizmatkori). Drivedi, Shukla, Sharma, Varma familiyalar brahmanlar, Singh, Arora, Chopra kabi familiyalari esa kshatriy tabaqasiga oiddir. Panjobliklarda o'g'il va qiz bolalarning ismlari bir xil bo'ladi: Mahendr Singh o'g'il bola ismi, Mahendr Kaur esa qiz bola ismidir. Hindiston g'arbida va janubida istiqomat qiluvchi nasroniy diniga e'tiqod qiluvchi aholi ismlarida yevropacha nomlar ko'p uchraydi. Katoliklar farzandlarini Meri, Entoni, Piter, Jon kabi avliyolarning ismlari bilan nomlashni afzal ko'rishadi. Protestantlar esa inglizcha ismlardan Tomas, Jozef, Jorj, Abraham ismlaridan foydalanishadi.

Hindistonda oila boshlig'iga ismi bilan murojaat qilish uning umrini qisqartiradi, degan ishonch bo'lgan. Shu tariqa ayollar turmush o'rtoqlariga ismlari bilan murojaat qilmaslik an'anasi boshlangan. Agar bolalar katta yoshdagi qarindoshlar nomi bilan atalgan bo'lsa, ularga ismlarini aytmasdan balki मुन्ना bolakay, पिंकी kenjatoy, छोटू kichkintoy, लाल erkatoym, गुड्डी qo'g'irchoq deb erkalab murojaat qilishadi.

Hind antroponimlari nomlarni qisqartirish holatlari ham uchrab, ular bir necha usullarda namoyon bo'ladi. Ular quyidagilardir:

1. Shaxsiy nomning ikkinchi komponenti tushurib qoldiriladi. Masalan: राजेन्द्र प्रसाद ठाकुर Rajendr Prasad Thakur – राजेन्द्र ठाकुर Rajendr Thakur misolida shaxsiy ismning ikkinchi komponenti tushurib qoldirilgan.

2. Ijtimoiy nom tushurib qoldirilgan holda, uning oʻrniga taxallusi ishlatilishi mumkin. Masalan: उपेन्द्रनाथ शर्मा Upenrdanath Sharma – उपेन्द्रनाथ अशक Upenrdanath Ashk. Ushbu misolda mashhur hind yozuvchisining ismi keltirilgan hamda ijtimoiy nomining ikkinchi boʻlagi tushurib qoldiriladi va uning oʻrniga taxallusi ishlatilgan.

3. Shaxsiy ism boʻlaklanadi va ijtimoiy nom tushurib qoldiriladi. Masalan: कृष्णचन्द्र चोपड़ा Krishnchandr Cho'pra – कृष्ण चन्द्र Krishn Chandr

4. Ijtimoiy nom va shaxsiy nomning ikkinchi komponenti tushurib qoldiriladi. Masalan: कमलेशवार प्रसाद सिंह Kamleshvar Prasad Sinh – कमलेशवार Kamleshvar.

Mazkur misolda mashhur hind adibi ismi-sharifi keltirilgan boʻlib, uning oʻrniga shaxsiy nomining birinchi komponenti qoldirilgan va ikkinchi hamda ijtimoiy nomi tushurib qoldirillgan.

5. Adabiy taxallusning boshqa nomlardan ustun kelishi, soʻngra uning ismga aylanish holati. Masalan: धनपतराय श्रीवास्तव Dhanpatray Shrivastav – प्रेमचन्द Premchand. Bu yerda atoqli hind yozuvchisi ismi keltirilgan boʻlib, uning ismi-sharifi oʻrnida taxallusi ishlatilgan va bu taxallus keyinchalik uning yaxlit ismi-sharifi oʻrnida qoldirilgan.

Kichkina mehmon oilaga qoʻshilish arafasida boʻlsa yoki allaqachon kelgan boʻlsa, birinchi navbatda, u uchun chiroyli ism qidirish boshlanadi. Ism – bu bolaning shaxsiyati. Har bir ota-ona oʻz farzandiga chiroyli va maʼnoli ism qoʻyishni xohlaydi. Bunday vaziyatda, bola tugʻilishidan oldin, ular unga ism qoʻyish haqida oʻylay boshlaydilar. Ota-onalar nomlarning koʻplab variantlarini izlashadi. Oʻz ismlariga oʻxshash ismni yoki tangri nomining birinchi harfi bilan boshlanuvchi ismni qoʻyishadi. Baʼzan bolaga nom oy yoki mavsumga qarab ham qoʻyiladi. Bunday vaziyatda, agar bola yozda tugʻilgan boʻlsa, unda ota-onalar unga fasl va oyga koʻra oʻziga xos nom berishlari mumkin.

Ism va familiya oʻrtasidagi farq nima?

Hindiy tilida upnam soʻzi familiya deb tarjima qilinadi. Hindistonlik kriketchi Virat Kohli. Uning ismi Virat, familiyasi esa Kohli. Yaʼni, familiya ismdan keyin keladi. Kasta yoki ismning biron-bir xususiyatini ifodalovchi ism bilan ishlatiladigan ikkinchi soʻz familiya hisoblanadi. Mahatma Gandhi, Sachin Tendulkar, Bhagat Singh kabi taniqli insonlarning ismlari Mahatma, Sachin, Bhagat, familiyalari esa Gandhi, Tendulkar, Singh.

Familiya hindiy tilida upnam deb ataladi. Endi biz Britaniya fuqarosi haqida gapiradigan boʻlsak, bunga ota-bobolari koʻp yillar oldin Britaniyaga koʻchib kelgan va avlodlari hozir butunlay britaniyalik boʻlgan hindlar kiradi. Shuningdek, Patel, Singh, Ahmad va Smitni oʻz ichiga olgan ushbu hindistonlik Britaniya fuqarolarining familiyalari boʻyicha tadqiqotlar olib boriladi.

Hindistonda son-sanoqsiz familiyalar bor. Agar biz familiyalarni oʻrganishni boshlasak, hind jamiyatining toʻrtta varnasida bir xil tarzda topilgan bunday familiyalar juda koʻp. Aslida hind familiyalarining orqasida ilm yoʻq, ular rohiblarning

ismlari asosida yaratilgan. Rohiblar va ularning nomlari ham “Gotra”ga aylangan. Vaqt o‘tishi bilan buyuk podshohlar ko‘paygan sari familiyalar ham ko‘payib bordi. Bir joyda familiyalar joy nomlarida ko‘rinadi. Garchi barcha hindlar bir urug‘ga tegishli bo‘lsa-da, vaqt hamma narsani o‘zgartiradi. Hindistonda kimningdir o‘tmishini familiasiga qarab biladigan bo‘lsak, musulmon yoki dalit hindlarning kshatriya jamoasiga mansub bo‘lishi yoki brahmanlar kastasiga mansub bo‘lishi mumkin. Ammo diniy tarixchilarning fikriga ko‘ra, barcha hindlar qaysi bir rohibning yoki Manuning farzandlari bo‘lib, ular tabaqasi, dini, tabaqasi va rigidan qat’i nazar, oliy nasab vakillari hisoblanishgan.

Nasl-nasabdan tuzilgan kasta: Vedalar davrida hech qanday familiyalar bo‘lmagan edi. Smriti – hinduizmning muqaddas kitoblari to‘plamida naslga asoslangan familiyalar saqlanib qolgan, chunki o‘tmishda faqat ikkita nasl bo‘lgan – Suryavansh va Chandravansh. Yuqoridagi ikki nasl-nasabdan ko‘plab kichik sulolalar vujudga kelgan. Suryavanshi Pratapi qirol Ikshvaku sulolasiga asos solgan. Qirol Raghu Raghuvanshni boshlagan Ikshvaku urug‘ida shoh bo‘lgan. Yuqoridagi ikki nasldan brahmanlar, kshatriylar, vayshiyalar va shudradalitlarning ko‘plab kichik sulolalari shakllangan. Bu sulolalar vakillarining ismshariflari Suryavansh, Chandravansh va Ikshvaku urug‘larining nomlari bilan birga qo‘shib aytilgan. Sulolalar ham urug‘lar asosida rivojlangan. Keyinchalik hindlar, musulmonlar, nasroniylar, jaynlar, buddistlar, sikhlar kabi turli din vakillarining o‘ziga xos ismlari, familiyalari ham shakllandi.

O‘zgaruvchi familiyalar: biror kishi yoki jamiyat tomonidan mintaqa yoki din o‘zgarishi bilan o‘zgargan ko‘plab familiyalar mavjud. Misol uchun, Kashmirdagi Bhat va Dhar islomni qabul qilganda, ular Batt yoki Bhatt va Dar deb nomlana boshlandi. Boshqa tomondan, hammangiz Chauhan, Yadav va Parmar ismlarini eshitgan bo‘lsangiz kerak. Ushbu shimoliy hindlar Maxarashtra joylashganda, ular hozir Chavanlar, Jadhavlar va Pavarlar deb ataladi. Pandey, Pande va Pandya bu uchta familiya brahmanlarda ishlatiladi. Turli viloyatlarda ularning talaffuzi ham har xil bo‘lgan. "Thakur" (Tagor) faqat Kshatriyalarga nisbatan qo‘llanilishini hamma biladi, lekin bu brahmanlarga ham tegishlidir. Ilgari Thakur familiya emas, balki unvon edi. Bunga misol qilib mashhur shoir va yozuvchi Rabindranat Tagorning oilaviy familiasini keltirish mumkin. Bu oila zodagonlar oilasi bo‘lgan. Bu nufuzli unvon juda mashhur bo‘ldi. Xon, Rai, Rao, Raval, Rana va Maharana juda salmoqli unvonlar ham bo‘lgan. Ularning oilaviy familiyalari avloddan avlodga o‘tib keladi.

Hindistonda Tata, Birla, Adani, Ambani, Bajaj, Damani, Mittal kabi taniqli biznes vakillarining ushbu oilaviy familiyalari nafaqat Hindistonda balki jahonda mashhur. Savdoga asoslangan familiyalar Hindistonning hamma viloyatlarida yashovchi barcha dinlarga mansub odamlarda ham uchraydi. Hindistonda Sony familiasini juda mashhur, bu oltin yoki zargar so‘zining o‘zgargan shaklidir. Keyinchalik bu odamlar oltin biznesi bilan shug‘ullangan, shuning uchun ularni zardo‘z deb ham atashgan. Ko‘pchilik hali ham xuddi shunday biznes bilan

shug'ullanadi. Gujaratda Lohewala, Jariwala singari zargarlar sulolalari mashhur. Yog'och buyumlar yasaydigan duradgorlar Sutar familiyasidan foydalanishadi. Biror-bir kasbga asoslangan son-sanoqsiz familiyalar ko'p uchraydi. Hindistonning mashhur familiyalari: Singh, Thakur, Sharma, Tivari, Mishra, Xon, Pathan, Qureshi, Shayx, Smit, Vargese, Joshi, Sisodia, Vajpayi, Gandhi, Rathor, Patil, Patel, Jala, Gupta, Agarval, Jayn, Shoh, Chauhan, Parmar, Vijayvargiya, Rajput, Mandel, Yadav, Karnik, Gaur, Rai, Dikshit, Bhattacharya, Banerji, Chatterji, Upadhyay, D'Souza, Ansari, Kushvaha, Porval, Bhonsle, Solanki, Deshmukh, Apte, Pradhanis, Jaalw, Bhatnagar, Srivastava, Nigam, Saksena, Chopra, Kapur, Kulkarni, Chitnis, Vaghela, Singhal, Pillai, Svami, Nair, Singham, Gosvami, Reddi, Naidu, Das, Kashyap, Puranik, Dasgupta, Sen, Varma Kohli, Dubey, Chavla, Pandey, Mahajan, Bohra, Katju, Axuja, Nagar, Bhatia, Chaturvedi, Chadda, Gill, Sehgal, Tuteja, Mahija, Nagauri, Zaidi, Tagor, Sutar, Bhardwaj, Mahar, Kahar, Suryavanshi, Shekhavat, Rana, Dhangar, Dange, Arya, Vishvakarma, Pathak, Nath, Pandit, Xanna, Maheshvari, Shahu, Ja, Majumdar va boshqalar.

Musulmon familiyalari orasida eng ko'p uchraydigan Xon va Patthan familiyalari bor. Chingiz Xon yoki Xon nomini eshitgan bo'lsangiz kerak. U mo'g'ul lashkarboshchisi bo'lgan, shundan keyingina Hindistonda O'rta Osiyoda Xon so'zi ishlatila boshlangan. Hindistonda Boburiylar davrida har 100 hindistonlik musulmon oilasiga bittadan "xon" tayinlangan. Bu tayinlanganlar soni ko'paygach, asta-sekin familiya tarzida qo'llanila boshlangan.

Hind shoirlarining taxalluslari

Asosiy ism	Taxallusi
Mahadevi Varma	Aadhunik yug ka Mira / Zamonaviy
Tulsidas	davr Mirasi/
Surdas	Kavi Shiromani /Shoirlar javohiri/
Harivansh Ray Bachchan	Khanjan Nayan /Chittak ko'zli/
Suryakant Tripathi	Halavadi kavi /Realist shoir/
Abdul Hasan	Nirala /O'zgacha/
	Amir Xusro'

Hind adiblarining taxalluslari

Dhanpatray	Navab Ray, Premchand
Kedarnath Mishr	Prabhat
Upenrdanath	Ashk
Shivmangal Sinh	Suman
Phanishvar Nath	Renu
Keylash Saksena	Kamleshvar
Ramvillas Sharma	Niranjan

Hindiy tilida *upnam* soʻzi familiya, unvon, taxallus maʼnolarini bildiradi. Brahmanlar kastasida aksariyat familiyalar va unvonlar kastasida keng tarqalgan. Bu familiyalar qanday paydo boʻlgan? Qadimdan brahmanlar eng oliy kasta boʻlib, muqaddas bitiklar – Veda kitoblarini oʻqiy olishgan. Veda kitoblari eng qadimiy til veda tilida yaratilgan. Vedalar 4 ta kitobdan iborat: “Rigveda”, “Yajurveda”, “Sama-veda” va “Atharvaveda”. Ularni oʻqib oʻrgan brahman koinlari jamiyatda eng obroʻli va ziyoli olim sifatida eʼtirof etilgan. Ularga olimlik unvoni berilib asosiy ismlari bilan birga qoʻllanilgan. Ikkita Veda kitobini oʻqigan kishi Dvivedi deb atalgan. Uchta Veda kitoblarini oʻqigan kishi Trivedi nomi bilan nomlangan, Tripati deb ham atashgan, keyinchalik ularning familiyasi Tivari boʻlgan. Toʻrtta Veda kitobini oʻqiganlarga Chaturvedi unvoni berilgan. “Yajurveda”ni oʻqiganlar Shukl yoki Shukla deb nomlanishgan. Toʻrtta Veda kitoblari, Puranalar, Upanishadlarni biluvchi brahman Pandit deb nomlangan. Shastri unvoni esa olim degan maʼnoni bildirgan. Hukmdorlar koʻplab brahmanlarga turli unvonlar berishgan, keyinchalik ularning avlodlari tomonidan familiya sifatida ishlatilgan. Brahmanlarning familiyalari shu tariqa ommabop udumga aylandi. Rao, Raval, Maharaval, Kanungo, Mandlik, Zamindar, Chaudhari, Patvari, Deshmukh, Chitnis, Pradhan, Banerji, Mukherji, Joshiji, Sharmaji, Bhattji, Vishvakarmaji, Maithliji, Jha, Dhar, Srinivas, Mishra, Mendola, Apte kabi familiyalar oʻzlarining alohida tarixiga ega boʻlgan familiyalardir. Hozir ham mashur hind davlat arboblari, olimlarining asosiy ismlari bilan birga hurmat bilan Pandit, Shastri nomlarini qoʻshib aytishadi. Hindistonning birinchi Bosh vaziri Pandit Javohirlal Neruning oilaviy unvoni boʻlgan. Lal Bahodir Hindiston davlatiga qilgan xizmatlari uchun Shastri unvoni bilan taqdirlangan edi. Hind familiyalari turli xil nomlanish tizimlariga asoslangan va ular hududdan hududga qarab oʻzgarib turadi. Ismlarga din va kastalarning taʼsiri ham boʻladi, chunki ular diniy va epik dostonlardan olinishi mumkin. Koʻpgina hindlar uchun ularning tugʻilgan nomi rasmiy ismlaridan farq qiladi; Tugʻilgan ismi munajjimlar bashorati asosida bu odam uchun qulay boʻlgan harf bilan boshlanadi. Familiya ishlatilmaydigan jamoalarda ismi bolaning jinsiga qarab mabudning nomi yoki bobo-buvisining ismi boʻlishi mumkin. Baʼzan diniy taʼlimotlar doirasida chaqaloqlarga ikkinchi ism beriladi. Bu ism bolaning qaysi kastaga mansubligini bildirish uchun qoʻyiladi. Kastalarni aniqlash uchun ishlatiladi va har doim ham kundalik hayotda shaxsning rasmiy ismi sifatida qoʻllanilmaydi. Kastaga asoslangan kamsitilish yoki kastadan betaraf qolish tufayli ayrim odamlar Kumar familiyasini qabul qilishgan. Bunday familiyani asosan sanʼat namoyandalari, xususan, kinoaktyorlardan Muhammad Yusuf Khan Dilip Kumar, Harikrishan Goswami Manoj Kumar va Rajiv Hari Om Bhatia esa Akshay Kumar kabi kino taxallusini oʻz familiyasi sifatida qabul qilgan. Hindiy tilida soʻzlashuvchi aholi oʻrtasida quyidagi familiyalar mashhur: Tripathi, Shrivastav, Jayn, Kapur, Mishra, Trivedi, Chaturvedi, Gupta, Malhotra, Varma, Sharma, Saksena, Malhoʻtra, Mittal, Sinh.

Xulosa. Hind antroponimlarini antroponimik namunalar asosida yanada mukammal va etnolingvistik, etnomadaniy nuqtayi nazardan oʻrganishimiz kerak. Bu mavzuda oʻzbek hindshunoslari tomonidan keng koʻlamdagi ilmiy izlanishlar olib borilsa maqsadga muvofiq boʻladi, deb hisoblaymiz. Yuqorida keltirilgan fikrlar

natijasida xulosa qilish mumkinki, hind antroponimlari etimologik tizim jihatidan murakkab va ular ustida chuqur ilmiy-tadqiqot ishlarini o'rganishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmanova M.H., Yunusova A.A. Hind filologiyasiga kirish. TDSHU. 2022.
2. В.М.Бескровный. Хинди-русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. – М. 1959.
3. D. D.Sharma. Panorama of Indian anthroponomy. Mittal Publication. 2005
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. I jild. – T. 2006
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. III jild. – T. 2007
6. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – T. 2007
7. Э.А.Бегматов. Ўзбек тили антропонимикаси. “Фан”. – Т. 2013
8. रमेशचन्द्र महरोत्रा, मानक हिन्दी के शुद्ध प्रयोग. राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, दिल्ली .2004

Internet saytlari:

1. <https://www.google.com/search?q=the+origins+of+hindu+personal+names>
2. <https://surnames.behindthename.com/names/usage/indian>
3. https://hindi.webdunia.com/current-affairs/surname-110011800067_1.html
4. <https://exambaaz.com/hindi-kaviyon-ke-upnaam/>
5. Sinha, Rai & Sinha .Learning Recognition of Ambiguous Proper Names in Hindi. <https://www.researchgate.net>.

NURMATOVA ZUBAYDA

O'qituvchi. TDSHU

Hozirgi adabiy hindiy tilidagi somatik otlarga xos leksemalarda omonimiya hodisasi

Annotatsiya. Maqola kirish, maqsad va vazifalar, usul, natija va xulosadan iborat. Kirish qismida omonimiya hodisasiga to'xtalib o'tilgan hamda somatik otlarga keng ta'rif berilgan. Mazkur maqolada somatik otlar haqida turli xil olimlarning qarashlari o'rganildi va somatik lug'atlar olimlar tomonidan qachon tuzila boshlangani haqida ma'lumotlar keltirildi. Olimlarning nazariy qarashlari asosida hindiy tilida bir necha somatik otlar misol qilib olindi. Somatik otlar haqida bir necha xorijlik olimlar fikri bir-biri bilan solishtirildi. Ba'zi olimlar somatik otlarni turlarga bo'lib, misollar bilan asoslab berganlar. Yuqoridagi olimlarning fikri keltirilgandan so'ng, hindiy tilida somatik otlarning o'ziga xos ifodalanish shakliga ta'rif berildi. Hindiy tilidagi somatik otlarga xos leksemalar o'z ma'nosidan tashqari boshqa ma'no xususiyatlariga ega ekanligi, ya'ni ularda ham omonimiya hodisasi

mavjud ekanligi tadqiq etilgan. Tahlilga tortilgan barcha misollar semantik jihatdan turli xil guruhlarga bo'lib o'rganilgan va ularning o'ziga xos xususiyatlari ko'rsatib berilgan. Shu bilan bir qatorda somatik otlarga xos omonim so'zlar etimologik jihatdan: tadbhava, tatsama va videshiy guruhlarga bo'lib o'rganildi. Somatik otlarga xos omonim so'zlar etimologik tahlil qilinib, ular orasidagi eng mahsuldor guruh tadbhava guruhi deb topildi va statistik tahlil amalga oshirildi. Maqolani yozish jarayonida tashqi tana a'zolari tahlil uchun tanlab olindi va shu sababli ularning soni ko'pchilikni tashkil etmadi. Sababi somatik otlarning barchasi ham omonimlik xususiyatiga ega emas. Omonimlik xususiyatiga ega somatik otlarning boshqa semantik ma'nolari ham keltirib o'tildi. Somatik otlarning o'z ma'nosidan tashqari boshqa ma'nolari ham nutq jarayonida va badiiy adabiyotlarda ko'p qo'llanilishi aniqlandi va somatizmlarning boshqa ma'nolarida, ba'zan metafora hodisasi kuzatildi. Somatik otlarning boshqa ma'nolaridan foydalanish uchun tadqiqotchidan chuqur bilim talab etiladi. Ushbu maqolani yozishda bir necha tilshunoslik lug'atlaridan foydalanildi.

Tayanch so'z va iboralar: hind-yevropa tillari oilasi, somatik otlar, tadbhava, tatsama, videshiy so'zlar, omonim so'zlar, tabiiy somatizmlar, an'anaviy somatizmlar, realizm, kompozitsiya, syujet, hikoyanavistlik, rang tasvir.

Аннотация. Статья состоит из введения, целей и задач, метода, результата и заключения. Во введении затрагивается явление омонимии и дается широкое определение соматических существительных. В данной статье изучены мнения разных учёных о соматических существительных и дана информация о том, когда учёными были созданы соматические словари. На основании теоретических воззрений ученых в качестве примеров взяты некоторые соматические существительные на хинди. Сравнивались мнения ряда зарубежных ученых о соматических лошадях. Некоторые учёные делили соматические существительные на типы и обосновывали их примерами. После изложения мнения вышеуказанных ученых была определена конкретная форма выражения соматических существительных в хинди. Изучено, что лексемы, типичные для соматических существительных в языке хинди, помимо собственного значения имеют и другие семантические особенности, то есть обладают еще явлением омонимии. Все проанализированные примеры семантически разделены на различные группы и показаны их специфические особенности. Кроме того, были изучены омонимы соматических существительных, этимологически разделенные на группы тadbhava, tatsama и видеши. Проведен этимологический анализ омонимов соматических существительных, среди них выявлена наиболее продуктивная группа тadbhava, проведен статистический анализ. В процессе написания статьи для анализа были выбраны внешние части кузова, поэтому их количество было невелико. Причина в том, что не все соматические существительные обладают омонимией. Были упомянуты и другие семантические значения омонимичных соматических существительных. Установлено, что в речевом процессе и в художественной литературе часто используются и другие значения соматических существительных помимо собственного значения, а явление метафоры иногда наблюдалось и в других значениях соматизмов. Для использования других значений соматических существительных от исследователя требуются глубокие знания. При написании статьи использовалось несколько лингвистических словарей.

Опорные слова и выражения: Индоевропейская языковая семья, соматические существительные, тadbhava, tatsama, слова видеши, омонимы, естественные соматизмы, традиционные соматизмы.

Abstract: *The article consists of introduction, aims and objectives, method, result and conclusion. In the introduction, the phenomenon of homonymy is touched upon and a broad definition of somatic nouns is given. In this article, the opinions of different scientists about somatic nouns were studied and information was given about when somatic dictionaries were created by scientists. Based on the theoretical views of scientists, some somatic nouns in Hindi have been taken as examples. The opinions of several foreign scientists about somatic nouns were compared with each other. Some scientists divided somatic nouns into types and justified them with examples. After presenting the opinion of the above scientists, a specific form of expression of somatic nouns in Hindi was defined. It has been studied that lexemes typical of somatic nouns in the Hindi language have other semantic features besides their own meaning, that is, they also have the phenomenon of homonymy. All analyzed examples are semantically divided into different groups and their specific features are shown. In addition, homonyms of somatic nouns were studied etymologically divided into tadbhava, tatsama and videshi groups. Etymological analysis of homonyms of somatic nouns was carried out, the most productive group among them was found to be tadbhava group, and statistical analysis was carried out. In the process of writing the article, external body parts were selected for analysis, and therefore their number was not many.*

The reason is that not all somatic nouns have homonymy. Other semantic meanings of homonymous somatic nouns were also mentioned. It was found that other meanings of somatic nouns besides their own meaning are also often used in the speech process and in fiction, and the phenomenon of metaphor was sometimes observed in other meanings of somatic nouns. To use other meanings of somatic nouns, deep knowledge is required from the researcher. Several linguistic dictionaries were used in writing this article.

Keywords and expressions: *Indo-European language family, somatic nouns, tadbhava, tatsama, videshi words, homonyms, natural somaticisms, traditional somaticisms.*

Kirish. Mazkur maqola hind tilshunosligi an'analariga ko'ra hozirgi adabiy hindiy tilidagi somatik otlarga xos leksemalarda omonimiya hodisasini ilmiy tadqiq etish masalasiga bag'ishlanadi. Maqolada somatik otlardan yasalgan omonim leksik birliklarning struktur va semantik tahlili amalga oshiriladi.

Omonimlarning o'ziga xos lingvistik jihatlarini tadqiq etish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Omonimlarga oid tadqiqot ishlari kamligi sababli ular hali to'liq o'rganilmagan.

Tilshunoslik fanining hozirgi davrida tillarni struktural-tipologik jihatdan qiyoslashga katta e'tibor berilishi bilan bir qatorda, turli sistemaga mansub bo'lgan tillardagi omonimlarga xos leksik birliklarning o'ziga xos ifodalanish jihatlari ham keng o'rganilmoqda.

Omonimiya masalasi nafaqat tilning asosiy birligi bo'lmish so'zning chegaralarini belgilash bilan bog'liq muhim nazariy masala, balki amaliy leksikografiyaning eng murakkab masalalaridan biridir¹.

Omonimiya hodisasining tildagi ahamiyati, o'rni va roli haqida turli nuqtayi nazarlar mavjud. Ayrim tilshunoslar omonimlarning hosil bo'lishi – bu tilning

¹ U.Mavlyanova Hozirgi zamon xitoy tilida omonimiya. O'quv qo'llanma. – T., 2020. S. 6.

lugʻaviy tarkibini boyitish, boshqalari esa – omonimiyani tilning “halokatli yarasi” deb hisoblaydi. A.A. Reformatskiy, A.N. Gvozdev va boshqa qator tilshunoslar omonimiyani salbiy hodisa, “tushunishga toʻsiq”, “tilning nuqsoni” sifatida koʻrishadi. Boshqa olimlar, masalan, L.A. Bulaxovskiy, O.S. Axmanova, R.A. Budagovlar ayrim holatlarda omonimiyaning nutq va matni tushunishda qiyinchilik tugʻdirishini eʼtiborga olishsa ham, bu hodisani “gʻayritabiiy” deb hisoblamaydilar. Omonimiya masalasini oʻrganishda tadqiqotchilar ham ona tili materiallariga, ham xorijiy tillarga murojaat qiladi. Omonimiya hodisasi deyarli barcha dunyo tillarida tarqalgani bois, u yoki bu tilda ushbu hodisaning tavsifidan tortib tahliligacha koʻpgina adabiyotlar mavjud. Ayniqsa, Sankt-Peterburgda mazkur masala boʻyicha boʻlib oʻtgan mashhur bahs-munozaralardan keyin omonimiyaga oid adabiyotlar soni keskin oshdi¹.

Omonimiyaning muhim jihatlariga bagʻishlangan koʻpgina ishlarning boʻlishiga qaramay, ushbu hodisa boʻyicha yagona nuqtayi nazar hanuzgacha mavjud emas. Bundan tashqari, mazkur masala boʻyicha terminlarning qoʻllanilishida ham bir toʻxtamga kelingani yoʻq.

Mazkur maqolada hind-oriy tillari guruhiga oid hindiy tilidagi somatik otlarga oid leksik birliklarning shakllanishida yuz bergan omonimiya hodisasi atroflicha tahlil qilinadi.

Tahlil jarayonini boshlashdan avval somatizmlarga taʼrif berib oʻtsak.

Tilshunoslar somatik lugʻatga 20-asr oxiri 21-asr boshlarida katta eʼtibor berishadi.

Somatik lugʻat universal leksik guruhlardan biridir, shuningdek har qanday til va eng keng tarqalgan tadqiqot obyektlaridan biri qiyosiy-tarixiy, tarkibiy-qiyosiy va lingvokulturologik asarlar mahalliy va xorijiy lingvistlar, odatda bu lugʻatni har qanday tilning leksiko-tematik tizimida birinchi boʻlib ajratib koʻrsatishadi.

“Somatik” atamasi biologiya va tibbiyotda “inson tanasi, badan bilan bogʻlangan” maʼnosida qoʻllaniladi va “ruhiy” tushunchasiga qarama-qarshidir. Tilshunoslikda bu atama birinchi marta fin-ugor tilida F.O. Vakk eston tilining frazeologik birliklarini inson tanasining qismlari nomlari bilan koʻrib chiqqan va ularni somatik deb atagan. U somatizmlar frazeologiyaning eng qadimgi qatlamlaridan biriga mansub va eston tilidagi frazeologik birliklarning eng koʻp qoʻllaniladigan qismini tashkil qiladi, degan xulosaga keldi².

20-asrning ikkinchi yarmidan boshlab "somatik" atamasi ularning semantikasida korporativlik sohasiga tegishli boʻlgan barcha narsalarni aks ettiruvchi soʻzlarni oʻrganishda faol foydalanilmoqda. Tadqiqotchilarning ushbu lugʻat guruhiga boʻlgan qiziqishi, inson oʻzini shaxs sifatida anglash jarayonini bevosita sezgi aʼzolari va oʻz tanasining qismlari orqali paydo boʻladigan hislar bilan boshlaganligi bilan belgilanadi. V.G. Gak oʻzining soʻnggi asarlaridan birida

¹ Дискуссии по вопросам омонимии: Лексикографический сборник. – М., 1960. – С. 35-92.

² Вайнтрауб, Р.М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках // Вопросы фразеологии. – 1998. – № 3. – С. 157-162.

"inson egosentrikdir va o'zida koinotning markazini ko'radi va dunyoni o'z qiyofasida namoyon qiladi" deb yozadi¹.

Olimlarning e'tirof etishicha, real dunyo o'rtasida parallellik o'rnatish va uni somatizmlar orqali lingvistik vositalar bilan aks ettirish tasodifiy emas, chunki o'rganilayotgan so'zlar orqali uzatiladigan semantik ma'lumotlar atrofimizdagi real dunyodan ma'lum obyektlarning ko'rsatkichidir.

Tadqiqotning usullari. V.A. Plungyaning ta'kidlashicha, inson sezgilarining uning tanasining turli organlari bilan majburiy o'zaro bog'liqligi barcha tillarning universal xususiyatidir, "aniq tillar o'rtasidagi farq hissiyotlar insonning sodda "anatomik xaritasi"da qanday taqsimlanishidadir".

Ilmiy adabiyotlarda somatizmlarning bir qancha tasniflari mavjud. R.M. Veintraub ikkita asosiy guruhni belgilaydi.

- 1) tabiiy somatizmlar;
- 2) an'anaviy somatizmlar².

"Bosh", "oyoq", "qo'l" kabi tabiiylari inson tafakkurining qonuniyatlari tufayli paydo bo'lgan va shuning uchun ular barcha tillar uchun umumiydir. "Ruh" kabi an'anaviy somatizmlar har bir xalqning moddiy va ma'naviy madaniyati rivojlanishining o'ziga xos sharoitlarida alohida tushunish bilan bog'liq.

A.O. Karmishkov somatizmlarni funksional majburiyat va yoritgichlar asosida farqlaydi.

1) leksik somatizmlar ("bosh", "qo'l") – bildiruvchi so'zlar yurak-qon tomir va boshqa tizimlar elementlari ("suyak", "teri", "qon")

2) somatika korpusiga kiritib bo'lmaydigan birliklar, chunki bu yerda funksional majburiyat yo'q ("ko'z yosh", "ter").

U somatizmlarning funksional xususiyatlariga, shuningdek, "tashqi/ichki" qarama-qarshilikka asoslanadi³.

Tananing qismlari va sohalarining nomlari somonimik lug'atdir. Somonimik lug'at tarkibiga odam tanasini bildiruvchi so'zlar, bosh va uning qismlarining 13 nomi, odamning bo'yin va boshqa tana a'zolari nomlari kiradi⁴.

Somatizm grekcha so'zdan olingan bo'lib, "soma" – "tana" ma'nosini anglatadi.

Somatizmlar bu – odam yoki hayvon tanasi qismlarining asl ma'nosiga ega bo'lgan otlar.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab "somatik" atamasi odam yoki hayvon tanasiga tegishli bo'lgan hamma narsani anglatuvchi so'zlarni o'rganishda faol

¹ Гак, В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа Языки русской культуры, 1998. –768 с.

² बृहत हिन्दी कोश। - वाराणसी, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, 2009.

³ भोलानाथ तिवारी - हिन्दी भाषा। -इलाहाबाद, 1972.

⁴ Гак, В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа Языки русской культуры, 1998. –768 с.

qo‘llanila boshlandi. Somatizmlar har qanday insoniy jamiyatda zarur bo‘lgan tushunchalar va munosabatlarni ifodalaydi, ularsiz odamlarning nutqini tasavvur qilish qiyin va somatik lug‘at ishlatilish tezligi va rivojlangan polisemiya bilan ajralib turishini ta’kidlaydi¹.

Natijalar. Hozirgi adabiy hindiy tili leksikasida ko‘plab somatik otlarga oid so‘zlar mavjud bo‘lib, ularning o‘ziga xos ifodalanish jihatlari mavjud. Quyida omonimik xususiyatiga ega bo‘lgan somatik otlarning semantikasi atroflicha o‘rganildi va ular bir nechta guruhlariga taqsimlandi.

I guruh. Ushbu guruhdagi somatik otlarga oid omonimlar tadbhava guruhiga oid deb topildi. Masalan:

बाल baal – ushbu so‘zning “soch”ga xos bo‘lgan somatik birlik ma’nosi mavjud. “yosh bola, chaqaloq” degan ma’noni anglatadi. Shuningdek, बाल bal leksemasi “qiz bola, yosh bola, chaqaloq” ma’nosida ham keladi.

सिर sir- ushbu so‘z “bosh” degan ma’noni anglatadi. Shuningdek, सिर sir leksemasi “boshlanish” degan ma’noga ham ega. Shu bilan bir qatorda “toj, taxt” ma’nosida ham keng qo‘llaniladi.

मन man – ushbu so‘z hindiy tilida “qalb” ma’nosida ham keng qo‘llaniladi. Shuningdek, मन man leksemasi “og‘irlik o‘lchov birligiga xos bo‘lgan numerativ so‘z” ma’nosini anglatadi.

माथा maatha – bu so‘z “peshona” degan ma’noni bildiradi, shu bilan birga “yuqori darajadagi uchrashuv” kabi ma’nolari ham bor.

पलक palak – ushbu so‘z “ko‘z qovog‘i” degan ma’noni bildirib, bundan tashqari “kiprik” kabi ma’nolari ham bor. Shuningdek, ushbu leksemaning “ko‘zning miltillashi” kabi ma’nolari ham mavjud.

आंख aankh – ushbu so‘zning “ko‘z” ma’nosi bilan bir qatorda “nuqtayi nazar” ma’nosini anglatadi va shu bilan birgalikda “tanish, tanib olish” kabi ma’nolarga ham ega.

मुँह munh – somatik otlarga xos ushbu so‘z “og‘iz” kabi ma’no xususiyatiga ega. Shuningdek, bu leksemaning “fikr yuritish, mulohaza” kabi ma’nolari mavjud.

नाक naak – somatik otlardan biri bo‘lgan ushbu leksema “burun” degan ma’noni bildiradi va bundan tashqari “jannat” kabi ma’noga ham ega.

जीभ jiibh – ushbu so‘z somatik otga xos bo‘lgan “til” ma’nosini anglatuvchi leksema hisoblanadi. Shuningdek, ushbu leksema “kvartira” kabi ma’no qirralariga ham ega.

¹ Вайнтрауб, Р.М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках // Вопросы фразеологии. – 1998. – № 3. – С. 157–162.

तालू taaluu – ushbu leksemaning “tanglay” kabi, ma’noga ega va shu bilan bir qatorda, “yangi tug’ilgan chaqaloqning kichik tilchasi” ma’nosi ham mavjud.

हाथ haath – ushbu so‘z somatik ot “qo‘l” so‘zi ma’nosida ham qo‘llaniladi. Bu leksema “kuch, qudrat” kabi ma’nolariga ega.

छाती chhaatii – ushbu leksema “ko‘ks, ko‘krak” kabi ma’nolariga ham ega. Bundan tashqari, bu so‘zning “qalb, ruh, jasurlik” kabi ma’no qirralari ham uchraydi.

Muhokama. Tadbhava tipiga oid somatik otlarning omonimik xususiyatlari ko‘rsatib berildi. Demak, ushbu leksemalar qadimgi hind-oriy tillari bo‘lmish sanskrit tilidan to yangi hind-oriy tillariga xos bo‘lgan hindiy tilining leksikasiga o‘tishi jarayonida ularda turli xil fonetik jarayonlarga uchragani aniqlandi.

Tatsama tipiga oid, ya’ni sanskrit so‘zlaridan kelib chiqib, shaklan va ma’no jihatidan o‘zgarmagan so‘zlar ham tahlil qilindi. Tahlil natijalariga ko‘ra somatik otlarga oid quyidagi leksemalar omonimik xususiyatiga xos deb topildi. Masalan:

दांत daant – mazkur somatik ot “tish” ma’nosini anglatadi. Bundan tashqari, ushbu leksema “so‘yloqtish” kabi ma’nolarida ham qo‘llanilish xususiyatiga ega.

कान kaan – bu so‘z “quloq” ma’nosini anglatadi, shuningdek, “tutqich, rul” degan ma’nolarni ham anglatadi.

गाल gaal – bu so‘z “yonoq, yuz” ma’nolariga ega. Bundan tashqari, “taxmin, faraz” kabi ma’nolarda ham qo‘llaniladi.

घुटना ghutna – mazkur somatik ot “tizz” ma’nosini anglatadi. Shuningdek, bu leksema “ishqalanmoq, sayqallanmoq” kabi ma’no qirralariga ham ega.

नाभि naabhi – ushbu somatik ot “kindik” degan ma’noga ega. Bundan tashqari, bu leksemaning “diqqat markazi” kabi ma’nosi ham mavjud.

बाजू baajuu – mazkur somatik ot “qo‘l, yuqori qo‘l” kabi ma’noga ega. Shuningdek, bu leksikaning “qanot va yon tomon” degan ma’nolari ham mavjud.

अंगुष्ठ angushth – bu so‘z somatik otga xos bo‘lgan “bosh barmoq” ma’nosida qo‘llaniladi. Ushbu leksema “bosh barmoqning uzunligi” kabi uzunlik o‘lchov birligini anglatadi.

Tatsama tipiga oid somatik otlarda bir nechta omonimlar aniqlandi. Bular aynan qadimgi hind-oriy tillariga xos bo‘lgan sanskrit tilidagi leksemalar bo‘lib, ular hech qanday fonetik o‘zgarishlarsiz hozirgi adabiy hindiy tiliga o‘tgan va ularda omonimiya hodisasi yuz bergan.

Videshi tipiga oid so‘zlar – bular, arab, fors va G‘arb tillaridan o‘zlashgan somatik otlarga xos omonim so‘zlar bo‘lib, ular tarkibida nisbatan kam omonimiya hodisasi yuz bergan. Masalan:

गरदन gardan – bu somatik ot “yelka” kabi ma’noga ega va bundan tashqari bu leksemaning “qarshilik ko‘rsatmoq” kabi ma’nosi ham bor .

पञ्ज panjaa – ushbu leksema “panja, barmoq” ma’nosini anglatadi. Shu bilan birga, “ushlash, changallash” kabi ma’nolarga ham ega.

Xulosa. Yuqorida olib borilgan tahlil natijalariga ko‘ra, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Janubiy Osiyo mintaqasida keng tarqalgan Hind-Ovro‘pa tillari oilasining hind-oriy tillari guruhiga xos bo‘lgan hozirgi adabiy hindiy tili yarim asrdan ortiq vaqtdan beri yurtimizda o‘rganilib kelinayotgan bo‘lsa-da, undagi omonim so‘zlar tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek hindshunosligida hali maxsus o‘rganilmagan. Hindiy tilidagi somatik otlarga oid leksemalardagi omonimiya hodisasi o‘rganilishi natijasida, ular tadbhava, tatsama hamda videshi tipiga oid so‘zlarga oid deb topildi.

2. Somatik so‘zlar tahlil qilinishi natijasida, ularda omonimlik xususiyatlar ham borligi aniqlandi. Omonimiya hodisasi asosan tadbhava tipiga oid misollar tarkibida nisbatan ko‘proq sodir bo‘lganligi kuzatildi. Tatsama va videshi tipiga oid misollar tarkibida omonimiya hodisasi nisbatan kam sodir bo‘lgan. Somatik otlarning omonimik xususiyatlarini o‘rganish davomida biz 30 dan ortiq somatik otlarni tahlil qildik. Statistik metodga asoslangan holda aniqlangan misollarning 6% tadbhava guruhiga, 0,9% videshiy guruhiga va 0,6% esa, tatsama guruhiga tegishli deb topildi. Tadbhava guruhiga kiruvchi somatik otlarga tegishli omonimlar eng samarador guruh deb topildi.

3. Tahlil natijalariga ko‘ra, omonimiya hodisasi yuz berganida, ko‘pgina somatik otlarga xos bo‘lgan leksemalarning ikkinchi ma’nosi turli xil so‘z turkumlariga oid so‘zlardan iboratligi aniqlandi.

4. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, tahlilga tortilgan barcha somatik otlar ham hanuzgacha Hindistonda keng qo‘llanilib kelinadi va ularning ko‘pchiligida omonimik xususiyatlar mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mavlyanova U. (2020) O‘quv qo‘llanma: Hozirgi zamon xitoy tilida omonimiya. S. 6.
1. Дискуссии по вопросам омонимии: Лексикографический сборник. (1960) 4. – С. 35–92.
2. McGregor. R.S. (1993.) Oxford Hindi-English dictionary. India. P.726.
3. Shomatov O.N. (2003) Janubiy Osiyo tillariga kirish. I qism. B.120.
4. Бархударов А.С., Бескровный В.М., Зограф Г.А., Липеровский В.П. (1972) Хинди-русский словарь. М.: Издательство «Советская Энциклопедия».
5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. 2002. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti.
6. Вайнтрауб Р.М. (1998) Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках // Вопросы фразеологии. . № 3. С. 157–162.

7. भोलानाथ तिवारी.(1972) हिन्दी भाषा। -इलाहाबाद.
8. बृहत हिन्दी कोश।(2009) - वाराणसी, ज्ञानमण्डल लिमिटेड.
9. Гак В.Г. (1998) Языковые преобразования. Школа языки русской культуры. С.768
10. www.kpfu.ru
11. www.cyberleninka.ru
12. www.merriam-webster.com
13. www.wiktionary.org
14. www.definitions.net

TARJIMASHUNOSLIK // ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ //
TRANSLATION STUDIES

ASQAROVA SHAXNOZA
O'qituvchi, PhD, TDSHU

Antroponimik birliklarning tarjimada aks ettirish masalasi

Annotatsiya. Ushbu maqola atoqli otlar va ularning tarjimasi haqida yozilgan. Nazariy jihatdan, atoqli otlar til doirasiga kirmaydi va ularni lug'atlardan va ensiklopediyalardan izlash kerak. Masalan, Millning fikricha, nomlar hech qanday ma'noga ega bo'lmasligi, ma'nosi ham tarjima qilinmasligi yoxud tarjima qilinishi ham mumkin. Biroq, atoqli otlarni tarjima qilish tabiatiga ko'ra unchalik ham oson va aniq qoidalarga ega ish emas. Nyumarkning fikriga ko'ra, atoqli otlarni besh toifaga bo'lish mumkin: o'ziga xos ismlar, tarixiy institutsional atamalar, xalqaro institutsional atamalar, milliy institutsional atamalar va madaniy atamalar. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi barchaga ma'lum qarashlardan farqli o'laroq, atoqli otlar ma'nosi muammolari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ahamiyatsiz qolib ketadigan masalalarga yechim qidirishdan iboratdir. Yana unda o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjima qilish jarayonida atoqli otlar bilan qanday jarayon sodir bo'lishini ko'rsatishga qaratilgan.

Kalit so'z va iboralar. onomastika, antroponimika, doston, xalq og'zaki ijodi, termin, leksik birliklar.

Аннотация. В этой статье написано об именах собственных и их переводе. Теоретически имена собственные выходят за рамки языка, и их следует искать в энциклопедиях, а не в словарях. Милль, например, считает, что имена собственные не имеют значения или коннотаций, следовательно, непереводаемы и не подлежат переводу. Но случай перевода имен собственных не так прост и однозначен. Согласно Ньюмарку, имена собственные можно разделить на пять категорий: имена собственные, исторические институциональные термины, международные институциональные термины, национальные институциональные термины и культурные термины. Основной тезис данного исследования заключается в том, что вопреки распространенному мнению перевод имен собственных является нетривиальным вопросом, тесно связанным с проблемой значения имени собственного. Он призван показать, что происходит с именами собственными в процессе перевода, в частности, с узбекского на английский язык.

Ключевые слова: ономастика, антропонимика, эпос, фольклор, термин, лексические единицы.

Abstract. In this article, it is written about proper nouns and their translation. Theoretically speaking, proper nouns are beyond the scope of language and they are to be sought in encyclopedias rather than in dictionaries. Mill, for example, believes that proper names have no meaning or connotations are, therefore, both untranslatable and not to be translated. But, the case of translating proper nouns is not so simple and clear-cut in nature. According to Newmark, proper nouns can be divided into five categories:

Proper names, historical institutional terms, international institutional terms, national institutional terms and cultural terms. The primary thesis of this study is that contrary to popular views, the translation of proper names is a non-trivial question, closely related to the problem of the meaning of the proper name. It aims to show what happens to proper names in the process of translation, particularly from Uzbek into English.

Key words: *onomastics, anthroponymy, epic, folklore, term, lexical units.*

Dostonlardagi leksema hamda leksik birliklar haqida soʻz borar ekan, onomastika sohasi va onomastik birliklar tushunchasi tahlili xususida toʻxtalib oʻtish lozim. Har qanday til oʻzining koʻp qirrali kommunikativ funkcion ehtiyoji hamda vazifasini taʼminlay oladigan darajada lisoniy vositalarga ega. Mana shunday vositalardan biri aniq va mavhum, mavjud yoki xayoliy, diniy-falsafiy, madaniy va maishiy sohalarga oid narsa va hodisalar haqida tushunchalarni ifoda etuvchi leksema (soʻz)lardir. Leksemalarning miqdoriy majmui, muayyan tizim sifatida uyushgan holati til lugʻaviy fondining tarkibini tashkil etadi. Ushbu leksemalar, odatda, tilshunoslikda muayyan soʻz turkumlariga boʻlib oʻrganiladi: ot soʻz turkumi, sifat soʻz turkumi, feʼl soʻz turkumi kabi. Ushbu turkumlar oʻz ichida yana qoʻshimcha turkumlarga boʻlib tadqiq qilinadi. Mana shunday holat ot soʻz turkumini tashkil qiluvchi leksemalar uchun ham tegishlidir. Til narsa va hodisalar, ular haqida xilma-xil hamda murakkab tushunchalar, ularning qirralarini asosiy belgixususiyatlariga tayangan holda umumlashtirib nomlaydi¹. Masalan, oʻzbek tilidagi qovun oʻsimligi va uning mahsuloti qovun deb yuritiladi. Xuddi shuningdek, oʻzbek tilida tirik mavjudot qoʻy umumiy tarzda qoʻy deb yuritiladi. Keyinchalik qovun va qoʻy maʼlum xususiyatiga koʻra qoʻshimcha guruhlarga boʻlib nomlanadi. Masalan, koʻkcha, olapoʻchoq, boʻrikalla qovun nomlari; hisor qoʻyi, qozoqi qoʻy, merenos kabi. Ammo, bu yerda ham ular haqidagi tushunchani jamlab, umumlashtirib atash mavjud. Agar bunday qilinmasdan har bir qovun donasi yoki qoʻy donasi alohida nomlanaverganida (aslida bu ilojsiz) tilning leksik boyligi miqdoran cheksiz boʻlib ketar, til oʻzining kommunikativ vazifasini ado eta olmasdi². Demak, narsa va hodisalarni, obyektiv olamdagi barcha mavjud borliqni umumlashtirib nomlash inson tafakkuri va tilining ulugʻ moʻjizasidir.

Geografik nomlar, oykonimlar, aholi punktlari nomlari – folklor matnlarini tarjima qilishdagi asosiy muammolardan biri. Oʻrnatilgan anʼanalar kabi boshqa matnli boʻlmagan fikr-mulohazalar ham tarjima usulini tanlashga taʼsir qiladi. Bundan tashqari, deyarli har doim maʼlumotnomalar, xaritalar, muhim maʼlumotlardan iborat materiallar, tarixiy hujjatlar, shuningdek, batafsil sharhlarni ishlab chiqish va tahlil qilishni talab etadi. Xalq ogʻzaki ijodi matnlari ilmiy nashriga qoʻyiladigan yuqori talab joy nomlarini tarjima qilishga nisbatan bunday nashrning foydalanish uchun moʻljallanganligi bilan bogʻliq ilmiy manba sifatida muhim ahamiyatga ega. Bir tomondan, tarjimondan tarjimaning tanlangan tamo-

¹ E.A.Begmatov. Oʻzbek tili antroponimikasi. Toshkent: “Fan”, 2013. – B. 10.

² Oʻsha asar. –B. 11.

yillariga qat'iy rioya qilishni talab etiladi, boshqa tomondan, nashrning ilmiy ma'lumotnoma apparatida kerakli deb hisoblagan har qanday qo'shimcha ma'lumotlarni taqdim etish mumkin. Ilmiy tarjima matni birlikda mavjud sharhlar, lug'atlar, xaritalar va nashrning boshqa ma'lumot bo'limlari bilan aloqadordir.

Zamonaviy tarjimashunoslikda toponimikaning tarjima qilinishi muammosi e'tibordan chetda qolgan emas. Badiiy, ilmiy matnlarda, tarixiy obidalarga oid hujjatlarni nashr etishda toponimlarni tarjima qilish xususiyatlari muhokama qilinadi. Ulardan birinchisi esa ma'lum bir hudud bilan bog'liq boshqa tilda toponimlarning u yoki bu onomastik sistemadagi o'rini tushunishdir. Bu vazifa mutlaqo lingvistik emas, u ko'pincha alohida mamlakatlar, mintaqalar tarixiga sho'ng'ishni va tarixiy hududlar bilan bog'liq muammolarni chuqur tadqiq etishni talab qiladi. Toponimlar tarjimasida adekvat asos yaratish uchun va tarix, antropologiya sohasidagi ilmiy adabiyotlarning ekvivalent tarjimasi, geografiya, siyosatshunoslik, xalqaro munosabatlar tarixi va shular kabi gumanitar fanlardan ham boxabar bo'lish lozim. Bunday tadqiqot tizimlarini yaratish va ularning o'zaro bog'liqligini asoslash mushkul vazifalardan biridir. Masalan, G'arbiy hudud (Xiyu) mintaqa toponimiyasi haqida murakkab tarixiy taqdiri bilan uzoq muddat shug'ullangan A.G. Lyulinaning ta'kidlashicha: "Turli shakllanish Syuyyu xududidagi shtatlarda, xalqlarning ko'chishi lingvomadaniy fonga ham ta'sir ko'rsatib, toponimlarning nomlanishida yangi o'zgarishlarga olib keldi" [2, b. 358]. Bu yerda manbalarning ishonchlilik darajasi ham, ro'yxatga olish usullaridagi farqlar ham alohida ahamiyatga ega. Hatto asl toponim bilan tarjima qilingan toponimning juftligi aniq ko'rinsa, bu o'rinda "tarjimonning soxta do'sti" bor yoki yo'qligini tekshirish kerak. Shuning uchun, toponimlar va ular o'sha davrda aynan nima ma'noni anglatganini tushunish uchun qaysi davrdan foydalanilganini bilish muhimdir. Toponimik tizimlarni o'rganishda vaqt koordinatasi nihoyatda muhimdir, toponimikaning siljishi ba'zi toponimlarning boshqalari bilan almashtirilishi yoki ularning bir vaqtning o'zida mavjudlik darajasi uzoq vaqt va beqaror sodir bo'ladi.

Toponimik tizimlarning o'zgarishi jarayonlari va umuman, ahamiyatli bo'lishi ham muhimdir. Ulardagi o'zgarishlar nafaqat uzoq vaqtlarga tegishli, ularning sodir bo'lishi va rivojlanish bosqichlari deyarli bizning ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi. Aholi punktlarida aralash milliy tarkibga ega yoki qishloqlar mahallasida joylashgan boshqa millat vakillari yashaydi, bir nechta turlari bo'lishi mumkin ismlar...» [5, b. 11–12]. M.A. Nerovnaya tarjima ustida ishlashning quyidagi ketma-ketligini taklif qiladi toponimlar:

– toponim qaysi leksik-semantik sohaga mansubligini aniqlang: hisoblanadi aholi punkti, daryo, tog', dengiz va hokazo nomi bo'ladimi, agar bunday ko'rsatma bo'lmasa toponimning bir qismi sifatida topilishi kerak; – rus tilidagi tarjimaning yaxshi tasdiqlangan yekvivalenti mavjudligini tekshirish. Agar bir nechta ekvivalentlar mavjud, odatda tez-tez tanlanadi; – toponim semantikasining talqini bor yoki yo'qligini tushunish uchun bu ayniqsa muhimdir o'rganilayotgan tilda ekvivalenti mavjud bo'lmagan holatlar;

- tarjima qilingan toponimning qanday yozilishiga aniqlik kiritish. Shunday qilib, kompozitsiyaning qismlari o'rtasida rus tilidagi joy nomlari odatda tire qo'yadi, manba tilida esa bunday qoida bo'lishi mumkin bo'lmaslik "Dorulaman"ni misol qilib keltiradi – "Dor-ul-Amon".

Agar asl toponim metaforik yoki ramziy ma'noga ega bo'lsa;

Yuqorida tavsiflangan metodologik yondashuvlarni hisobga olgan holda, biz har xil holatlarni ko'rib chiqamiz.

Folklor namunalarida toponimlarni o'g'irish variantlari mavjud bo'lib ular tilda mavjud bo'lgan atoqli otlarni, ularning paydo bo'lishi, motivativ asoslarini, semantikasi, lisoniy strukturasi tilshunoslikning onomastika bo'limi tadqiq etadi. Onomastika – aslida grekcha so'z bo'lib, "nom berish san'ati" ma'nosini bildiradi¹. Onomastika til onomastikasi birliklarini tashkil qiluvchi har qanday atoqli otni lingvistik va sotsiolingvistik aspektda tadqiq qiladi. Onomastikon – biror tildagi atoqli otlarning umumiy majmuini ifoda etadigan lug'atdir va u muayyan davrdagi etnik guruhning tiliga tegishli bo'lgan atoqli otlar repertuaridir. Onomastika o'rganadigan til birliklari onoma (onim), ya'ni atoqli otning ko'rinishi va tiplaridir. Bular antroponim, toponim, zoonim, fitonim, kosmonim, teonim va boshqalardir. Keltirilgan terminlar onomastik birliklarning tiplarini umumiy nomlaydi. Aslida, bu onomastik birliklarning har biri bir qator mikroonomastik birliklar majmuidan tashkil topgan. Onomastikaga bag'ishlangan barcha tadqiqotlarda antroponimlar haqida ham so'z boradi. Antroponim – asli grekcha so'z bo'lib, antro – odam+onim, ya'ni kishilarga berilgan atoqli otlardir. O'zbek tilida bu termin o'rinda ism, kishi ismi, odam otlari, kishi nomlari kabi terminlar qo'llaniladi.

O'zbek antroponimiyasini zamonaviy ilmiy metodlar asosida o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar o'tgan asrning 60 yillarida yuzaga kela boshladi. Ungacha bolaga ism qo'yishga bag'ishlangan ba'zi ilmiy-ommabop maqolalar nashr etilgan edi. O'zbek ismlarining ma'nolarini ommabop tarzda izohlagan dastlabki risolani Ya.Menajiyev va X.Azamatovlar yaratishgan edi². Risolada ismlar ma'nosini anglash, tushunish hamda ismlar ma'nosi bo'lgan motivlar haqida so'z boradi.

Yana bir o'zbek tilshunosi, ismlar ma'nosiga doir tadqiqotlar olib borgan onomastik olim Ernst Begmatovning ishlari alohida e'tiborga molik³. Antropo-

¹ Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1988. С. 9.

² Menajiyev Ya., Azamatov X. Ismingizning ma'nosi nima? Toshkent: Fan, 1964.

³ Begmatov E. Ismingizning ma'nosi nima? // O'qituvchilar gaeyetasi. 1965-yil 1-aprel., Myenajiyev Ya., Azamatov X., Abdurahmonov D., Begmatov E. Ismingizning ma'nosi nima? Toshkent: Fan, 1968., Begmatov E. Kishi nomlarining ma'nolariga doir / O'zbek tili va adabiyoti masalalari. 1962-yil 6-son. 50-54 betlar., Begmatov E. Kishi nomlari imlosi. Toshkent: Fan, 1970., Begmatov E. O'zbek ismlari imlosi. Toshkent: Fan, 1972., Begmatov E. O'zbek ismlari. Toshkent: Fan, 1972., Begmatov E., Vaxramova U. Литературные имена и фамилии узбекских авторов в русской транскрипции. Ташкент, 1981., Begmatov E. Ism chiroyi. Toshkent: Fan, 1994., Begmatov E. O'zbek ismlari ma'nosi. Toshkent: O'zME nashriyoti, 1998., Begmatov E., Uluqov

nimlar turkiy tilshunoslikning to'ng'ich asari Mahmud Koshg'ariyning qalamiga mansub "Devonu lug'otit- turk"dan boshlab besh tomli "O'zbek tilining izohli lug'ati" gacha bo'lgan lug'atlarning ko'pchiligidan o'rin olib kelmoqda. Yana yuqorida nomi zikr etilgan tadqiqotchi qalamiga mansub bir necha asarlar ham shular jamlasidandir. Shuni ham ta'kidlash jonzki, o'zbek tilining lug'at boyligi tizimida nomlarning o'ziga xos o'rni bor. Lekin, u umumijtimoiy tabiatga emas, balki shaxsiy ijtimoiy tabiatga ega. Antroponimlar umumijtimoiy, ya'ni lisoniy lug'aviy boylikning bir chetidan joy egallasa ham, alohida olingan shaxs nutqida faol leksik boylik sifatida qo'llaniladi. Zero, umumlisoniy bosqichda antroponimik qurshov odam leksemasi qurshovidagi leksemalarning eng chekka va eng zarur lisoniy bo'sh qurshovini tashkil etadi. Bu qurshov lisoniy bosqichda faqat imkoniyat sifatida mavjuddir, xolos. Har bir shaxs uchun bu qurshov shaxsiy va xususiydir¹.

"Alpomish" dostoni bosh va ijobiy timsollarining ismlarining onomastik, etnolingvistik va lingvomadaniy tahlilini amalga oshirish jarayonida "Alpomish" dostoni antroponimlar boyligi bilan ajralib turishiga guvoh bo'ldik. Ayniqsa, dostonning Hakimbek (Alpomish), Barchin kabi bosh timsollari badiiy-uslubiy vazifa uchun xoslanganligi bilan poetik antroponimlarning eng sara namunalari hisoblanadi. "Alpomish" dostoni bosh timsollar Hakimbek va Barchinning shajarasi tavsifi bilan boshlanadi: "Burungi o'tgan zamonda, o'n olti urug' Qo'ng'iro't elida Dobonbiy degan o'tdi. Dobonbiydan Alpinbiy degan o'g'il farzand paydo bo'ldi. Alpinbiydan tag'i ikki o'g'il paydo bo'ldi: kattakonining otini Boybo'ri qo'ydi, kichkinasining otini Boysari qo'ydi. Boybo'ri bilan Boysari – ikkovi katta bo'ldi. Boysari boy edi, Boybo'ri esa shoy edi, bul ikkovi ham farzandsiz bo'ldi". Demak, Dobonbiydan Alpinbiy, undan Boybo'ri va Boysari, Boybo'ridan Hakimbek va Qaldirg'och, Boysaridan Barchin tug'ilgan. Alpomishning shajarasi "Dobonbiy" so'zi dovon, yuksaklik ma'nosida keladi. Bu ism shunchaki tanlanmagan. Hayotda katta ishlarni amalga oshirgan, yuksak marralarga erishgan qahramonning ramziy timsoliy obrazidir. Dostonda bu obraz chizgilari go'yo mukammal emasdek, doston boshlamasida eslanib, keyin unutilib ketadigan ismdek tuyuladi. Biroq bu obrazga keyingi jumlarlar, keyingi voqealar oydinlik kiritadi. Alpinbiydek alpning dunyoga kelishi o'z-o'zidan bo'lmagan. Unga Dobonbiy chekkan zahmat, erishgan donishmandlik sabab bo'lgan. Boybo'ri bilan Boysari ismlari tarkibidagi "boy" birligi ularning shajaraviy mansubligini ko'rsatib turibdi. Biroq e'tibor qilsak, Dobonbiy, Alpinbiy sanalib, keyin ikki juft ism sanalayapti. Bu bejizgami? Alp – qahramon tug'ilishidan oldin ota-onasining farzandsizligi aslida ramziy ma'noga ega bo'lib, gap bu yerda saltanatni mustahkam-

N. O'zbek onomastikasi (bibliografik ko'rsatkich). Namangan, 2008., Ernst Azimovich Begmatov. Bibliografik ko'rsatkich. Toshkent, 1996.

¹ Xudoynaearov I. I. Antroponimlarning til lug'at tizimidagi o'rni va ularning semantik-uslubiy xususiyatlari (Ergash Jumanbulbul dostonlari asosida): Filol. fan. nom dis. avtoref. Toshkent, 1998. 13-14-betlar.

laydigan, parokanda elni yana birlashtiradigan yangi avlod – Alpning tug‘ilishi haqidadir. “Alpomish” dostonida millatning bo‘linishi, parokandaligi Boysarining qalmoq eliga ko‘chishi orqali ifodalanadi. Zero, turkiy xalqlar tarixning ma’lum bir davrlarida ulkan saltanat, hokimiyat va cheksiz hukmronlikka ega bo‘lgan. O‘zaro bo‘linishlar, urushlar va boshqa sabablar tufayli bu buyuk saltanatga putur yetgan. So‘ngra xalqni, millatni birlashtira olgan Alpomishga o‘xshash yangi avlod – alplar tug‘ilib, turkiy xalqlarning tarix sahnasidagi oldingi yuksak mavqei yana qo‘lga kiritilgan. Xuddi shu voqealarning badiiy ifodasi “Alpomish”ning asl mohiyatini tashkil etadi. E’tibor qilsak, “Alpomish”da Alpinbiydan qolgan, ko‘lda zang bosib yotgan kamonni faqat Hakimbek ota oladi. Alplik kamoning ko‘lda zang bosib yotishi undan oldingi avlod o‘z vazifasini oxirigacha bajara olmaganidan dalolat beradi. Bunday vazifani yangi avlod – alplargina oxiriga yetkazadi. O‘zbek ismlari tizimida alp lug‘aviy birligi asosida shakllangan dovyurak, jasur, botir ma’nosidagi Alpon antroponimi ham kuzatiladi. Ism inson hayoti va faoliyatida juda muhim omil hisoblanib, ma’lum ma’noda u insonning kelajagiga ham ta’sir etadi. Endi mana shu qursov doirasidagi xususiyatlarni o‘zbek elining bebaho boyligi, asrlar osha tildan tilga o‘tib kelgan, millatning juda ko‘p urf-odat va an’analarini o‘zida mujassam etgan “Alpomish” dostoni asliyatida berilishi dostonning Qosimboy Ma’murov tomonidan ingliz tiliga o‘g‘irilgan asari misolida ko‘rib chiqamiz¹.

*Oh urganda ko‘zdan oqar selob yosh,
Maslahat ber, o‘n ming uyli qarindosh,
Barchinoyim bo‘y yetgandir qalamqosh,
Zolim bilan hargiz bo‘lmanglar yo‘ldosh,
Qo‘ng‘irot eldan molga zakot kelibdi,
Maslahat ber, o‘n ming uyli qarindosh!
Qursin Xakimbegi mulla bo‘libdi,
Bezakot mollarni harom bilibdi,
Qo‘ng‘irot eldan molga zakot kelibdi,
Maslahat ber, o‘n ming uyli qarindosh².*

Tarjimasi:

*When “oh” is sighed the tear runs as flood,
Give me advice the kin of ten thousand folk!
The beauty Barchinoy has grown matured,
Never be in evil’s company, my friend.
Duty came from Qunghirot land for property,
Give me advice the kin of ten thousand folk!
Hell to Hakimbek who has become intelligent,
He considered the duty-free property illegal,
Duty came from Qunghirot land for property,*

¹ Ma’murov K. “Alpomish”. Translation, Zebo print: Toshkent. 2023. 375 b.

² “Alpomish”, O‘zbek xalq qahramonlik dostoni. Sharq: Toshkent. 1998. – B. 19.

*Give me advice the kin of ten thousand folk!*¹

Qo'ng'iro't, Barchinoy, Hakimbek kabi o'zbek ismlari tarjimon tomonidan *Barchinoy, Qunghirot, Hakimbek* tarzida o'girilgan. Qo'ng'iro't ko'proq Shero-boddaryo bo'ylab joylashgan (16 ming 622 kishilik) hudud. Qo'ng'iro'tlar yashayotgan joylar G'uzordan tortib Termizgacha cho'zilgan bo'lib, 1924-yil ma'lumotlariga ko'ra, hammasi 37 ming 148 kishini tashkil etgan. Demak, bu hayotiy dalillar doston voqealari zamirida xalqimizning tarixi tasvirlanganidan dalolat beradi.

Qo'ng'iro't etnonimi xususida manbalarda ko'plab ma'lumotlar, talqinlar mavjud. *Qo'ng'iro't* etnonimining etnogenezi, ma'nolari xususida bir necha xil qarashlar mavjud. Ayrim tadqiqotchilar nomni ikki qismga ajratib izohlaydilar: *qo'ng'ir* – "*kulrang, to'q jigarrang*", -at mo'g'ulcha ko'plik ma'nosini ifodalovchi qo'shimcha². Tarjimon bu o'rinda *Qo'ng'iro't* etnonimini *Qunghirot* tarzda ifodalash bilan cheklangan.

Nazariy jihatdan atoqli otlar til doirasiga kirmaydi va ularni lug'atlardan ko'ra ensiklopediyalardan izlash kerakligini ta'kidlagandik. Mill, Nyumarkda (1988y) ta'kidlaganidek, atoqli otlar qandaydir ma'noga ega bo'lishi yoki hech bir ma'noga ega bo'lmasligi mumkin va shuning uchun ham tarjima qilinmaydi va tarjima qilinayotgan tilda harf va talaffuzni moslab ifodalanadi. Biroq ayrim tarjima qilingan adabiyotlarga qisqacha nazar tashlab, tarjima matnlari bilan asl nusxa solishtirilsa buning aksini ham ko'rish mokin va atoqli otlarni tarjima qilish hodisasi tabiatan unchalik sodda va aniq emas, degan fikrni tasdiqlaydi³.

Barchinoy ismi asosan qiz bolalarga qo'yiladi va bu ism o'zbekcha bo'lib, quyidagi ma'nolarga ega: Oy yuzli, oy chehrali qiz, iboli, hayoli, oqko'ngil, qalbi pok, toza. Asarda ushbu ismning *Oybarchin, Barchin* kabi variantlari ham qo'llangan. Adabiyotlarda *Barchin* antroponimining lug'aviy va motivatsion asosi turlicha talqin etiladi. Hozirgi ismlar lug'atida *Barchin* ismi o'zbekcha "shoyi, mato, ipak mato, parchin yoki barchin" ma'nosidagi so'zdan olingan bo'lib, qizlarga qo'yilishi, "go'zal, zebo qiz" degan ma'nolarga egaligi ko'rsatilgan⁴. O.Madayev, B.Do'stqorayevning qayd etishicha, *Barchin* ismi yovvoyi o'rdakning urg'ochisini anglatuvchi "bovurchin" so'zi bilan bog'liq⁵. Bu taxminning haqiqatga nechog'li yaqin ekanligini bilish uchun uni tadqiq qilishda davom etamiz. Eski o'zbek tilida "o'rdakning makiyoni" bo'rchin deb atalgan: Dag'i turk o'rdakning erkagin "so'na" va tishisin "bo'rchin" der (A.Navoiy. Muhokamat ul-

¹ Ma'murov K. "Alpomish". Translation, Zebo print: Toshkent. 2023. – B. 22.

² Ishayev A. Xalq dostonlari leksikasidan. // O'zbek xalq ijodi to'plami. – Toshkent: Fan, 1967. – B. 83.

³ Saleh D.A. Proper Names in Translation: An Explanatory Attempt // The Social Sciences (6): 832-83, 2012. ISSN: 1818-5800 D Medwell Journals. 832-837b.

⁴ Begmatov E. O'zbek ismlari ma'nosi. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi». Toshkent: 2007. – B. 48.

⁵ Madayev O. Adabiyot darslari va milliy mafkura // Til va adabiyot ta'limi, 1998. – № 2. – B.15; Do'stqorayev B. Alpomish matnining jilolari // O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2011. – № 1.

lugʻatayin). Tadqiqotchi B.Yunusovaga koʻra antroponimga ana shu boʻrchin soʻzi lugʻaviy asos boʻlgan. Ismning lisoniy shakllanishi quyidagicha: boʻrchin > barchin > Barchin¹.

Tarjimon esa bu ismni tarjima asarida asliyatdagi kabi ifodalagan².

Hakimbek ismi arabcha “bilimdon, aqlli, dono, donishmand” maʼnolarini anglatuvchi hakim soʻziga ismlar tarkibida qoʻllanuvchi bek soʻzining qoʻshiluvidan yasalgan³. Alohida taʼkidlash lozimki, tarjimon tomonidan bu oʻrinda orfografik xatoga yoʻl qoʻyilgan. Chunki ingliz tilida “H” harfi soʻz boshida kelganda oʻqilmasini eʼtiborga olib, *Khakimbek* tarzida berilishi kerak edi (Inglizlar *Hakimbek* soʻzini *Akimbek* tarzida talaffuz qilishlari mumkin). Asar tarjimasining hamma joyida aynan shu holat kuzatiladi.

B.Doʻstqorayevning fikricha, “Uning asli ismi deb berilgan «Hakimbek» esa chorvador turkiy qavmlar islomni qabul qilganlaridan keyin baxshilar tomonidan “tahrir etilgan” variant. Ehtimol, dostonning qadimgi variantlarida Alpomishning ham asli nomi sof turkiycha boʻlgandir»⁴.

*Maslahat bermaymiz Boysariboyga,
Osilmaymiz Boyboʻrining doriga,
Biring aka, bning uka, Boysari,
Maslahatni, shohim, oʻzing bilasan.
Xudo deyik, yaratganga jilayik,
Nor kesar olmosni belga cholayik,
Shohim, sizga ne maslahat berayik?!
Lodon koʻngling har xayolga boʻlasan,
Muna elda oʻzing ulugʻ, toʻrasan,
Har na qilsang, shohim, oʻzing bilasan.
Maslahat deb oʻzing xafa boʻlasan,
Har na gapni, shohim, oʻzing bilasan.
Boysaridan elga zakot kelibdi,
Bu gap senga qattiq savdo boʻlibdi,
Yartiboy der shunday javob beribdi,
Odamlar koʻngliga ogʻir olibdi,
Zakot degan gapi oʻsal boʻlibdi.*

Tarjimasi:

We do not give advice to Baysaribiy,

¹ “Alpomish” dostoni onomastik birliklarining leksik-semantik va uslubiy tadqiqi. Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. Namangan. 2022. – B. 155.

² Begmatov E.A. Oʻzbek ismlari maʼnosi. «Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi”. Toshkent: 2007. – B. 48.

³ Begmatov E.A. Oʻsha lugʻat, – B. 569.

⁴ Doʻstqorayev B. Alpomish matnining jilolari // Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati, 2011, 1-son. – B. 3.

*We won't hang on Boyburi's hanger,
 One is young brother the other is elder,
 My dear shah the advice you know yourself.
 Let's say God, let's move to the creator,
 Let us tie the brilliant sword at our waste,
 What advice will we provide for you, our shah,
 With your poor soul, think of different things,
 In this land you are a great ruler yourself,
 My dear shah the advice you know yourself.
 Whatever you do you are aware of yourself.
 Saying advice, you are offended by yourself,
 My dear shah the advice you know yourself.
 There came duty to the folks from Boyburi,
 This is a harsh for you to solve and handle,
 An old man named Yartiboy answered the following:
 The people have become offended too,
 The word tax has not produced a good effect.*

Boybo'ri, Boysari, Yartiboy ismlari ham mutarjim tomonidan transliteratsiya usulida ingliz tiliga olib o'tilgan.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, har qanday asar tarjimasini amalga oshirar ekan tarjimon undagi har bir kichik elementni ham ko'zdan qochirmasligi lozim. Gap ma'lum bir xalq milliy madaniyatini tarjimada aks ettirish masalasi xususida ketar ekan, uning lisoniy tabiatini ifodalashni ham unutmasligi lozim. Yuqorida keltirilgan doston parchalarini tarjimalarida Q.Ma'murov tarjimani ko'ngildagidek amalga oshirgan, ammo mana shu ismlarga havolalar berish orqali ularning ma'nosini ham ko'rsatganda maqsadga muvofiq bo'lar edi. Asar tarjimasini ingliz tiliga va ingliz tilini biluvchi kitobxonlar ommasini o'qishini inobatga olinsa, voqealar rivojida ishtirok etadigan ismlar mazmunidan ham ularni boxabar qilmoq kerak. Zero, bu otlar asar qahramonlari va joylarga qo'yilgan nomgina bo'lib qolmasdan, ularning xarakterini, tashqi ko'rinishini, qobiliyatlarini anglatuvchi asosiy xususiyatlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Alpomish", O'zbek xalq qahramonlik dostoni. Sharq: Toshkent. 1998. 396 b.
2. E.A.Begmatov. O'zbek tili antroponimikasi. Toshkent: "Fan", 2013. 264 b.
3. E.A.Begmatov. Ismingizning ma'nosi nima? // O'qituvchilar gazetyasi. 1965-yil 1-aprel.
4. B. Do'stqorayev. Alpomish matnining jilolari // O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2011, 1-son.
5. Н. В. Подольская. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1988. 289 с.

6. I. I. Xudoynaearov Antroponimlarning til lugʻat tizimidagi oʻrni va ularning semantik-uslubiy xususiyatlari (Ergash Jumanbulbul dostonlari asosida): Filol. fan. nom ... dis. avtoref. Toshkent, 1998. 13-14-betlar.
7. K.Maʼmurov. “Alpomish”. Translation, Zebo print: Toshkent. 2023. 375 b.
8. O. Madayev. Adabiyot darslari va milliy mafkura // Til va adabiyot taʼlimi, 1998. – № 2. – B.15;
9. Doʻstqorayev B. Alpomish matnining jilolari //Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati, 2011. – № 1.
10. Ya.Menajiyev, X.Azamatov, D.Abdurahmonov, E. Begmatov Ismingizning maʼnosi nima? Toshkent: Fan, 1968. 312 b.
11. Ya.Menajiyev, X. Azamatov Ismingizning maʼnosi nima? Toshkent: Fan, 1964. 255 b.
12. M.Baker 1992. In Other Words: A Course Book On Translation. Routledge, London, ISBN-13: 9. 80415030854, Pages: 304.
13. A.Kalashnikov 2006 b. Translation of charactonyms from English into Russian. Translation J., Vol. 10.
14. Newmark P., 1988a. A Textbook of Translation. Prentice Hall, New York, USA., ISBN-13: 9° 8-0139125935, Pages: 402.
15. D.A. Saleh Proper Names in Translation: An Explanatory Attempt // The Social Sciences (6): 832-83, 2012. ISSN: 1818-5800 D Medwell Journals. – P. 890.

SHAMSIYEVA BARNOXON

Oʻqituvchi, PhD, TDSHU

ORCID: 0009-0009-5708-1255

Madaniyat transferining fandagi oʻrni

Annotatsiya. Keyingi yillarda fanlararo ayni terminlarning qoʻllanishi kuzatilmoqda. Bu bir tomondan, fanlarning uzviy bogʻliqligini koʻrsatsa, ikkinchi tomondan, bunday terminologik birliklar fan doirasida oʻziga xos talqinni ham talab qiladi. “Transfer”, “madaniyat transferi” terminlari ham shular jumlasidan boʻlib, bu borada ilmiy izlanish olib borish olimlarni ushbu fanlararo terminologik birlik ostida xalqaro, fanlararo ilmiy anjumanlarda birlashishi imkoniyatini bermoqda. Bugunga kelib, madaniyat transferi haqidagi turli xil taʼrif, yondashuvlar mavjud, lekin bu doiradagi tadqiqotlarning asosida madaniyat va jamiyat oʻrtasidagi oʻzaro aloqalarni, yetkazish va qabul qilish jarayoni tahlili, oʻzga madaniyatni retsepsiya va interpretatsiya jarayonlarini oʻrganish tadqiqotchilarni umumiy bir yoʻlda birlashtiradi.

Ushbu maqolada “transfer” hamda “madaniyat transferi”ning nafaqat tilshunoslik va tarjimashunoslikdagi oʻrni, balki boshqa fanlardagi qoʻllanish doirasi haqida ham soʻz yuritiladi. Shuningdek, “transfer” terminining “koʻchish”, “oʻtkazish” tushunchalari bilan oʻzaro farqlari ochib berilgan va bu borada fikr xulosalangan. Maqolaning maqsadi “transfer” va “madaniyat transferi” terminlarining fanlararo chegarasini belgilashdan iborat. Buni yoritishda izohli lugʻatlar, fanga oid lugʻatlar, shu sohada ilmiy ish olib

borgan tadqiqotchilar fikrlariga tayanildi. Mazkur ishda ishning obyektini bo'lgan terminlarning, xususan, tarjimashunoslikdagi o'rni haqida alohida to'xtalib o'tilgan.

Olib borilgan tadqiqotdan shunday xulosaga kelinadiki, transfer va tarjima ma'lum va noma'lum belgilar o'rtasidagi semiotik masofada faoliyat yuritadi. Badiiy matnda madaniyat transferining sodir bo'lishi – ma'lum bir g'oyalarning begona madaniyat maydoniga "ko'chishi", badiiy matnning yangi hayoti, yangi muhit sharoitidan kelib chiqib moslashishi, bir so'z o'ziga yangi ma'no "yuklab" olishi va assotsiatsiyalari bilan bog'liq masalalar tarjimashunoslikda madaniyat transferi nazariyasining asosini tashkil qiladi.

Kalit so'z va iboralar. transfer, madaniyat transferi, o'tkazish, ko'chirish, assotsiatsiya, dunyoning lisoniy manzarasi.

Аннотация. В последние годы наблюдается использование одних и тех же междисциплинарных терминов. С одной стороны, это свидетельствует о взаимозависимости наук, с другой стороны, такие терминологические единицы требуют специфического толкования в рамках науки. Также термины «Трансфер» и «Трансфер культуры», входят в этот состав и проведение научных исследований в этой отрасли дает ученым возможность объединяться под этим междисциплинарным терминологическим единством на международных, междисциплинарных научных конференциях. На сегодняшний день существуют различные определения и подходы к трансферу культуры, но основу исследований в этой области объединяющий соискателей в этой сфере составляет изучение взаимодействия культуры и общества, анализ процесса передачи и получения, процессов рецепции и интерпретации чужой культуры.

В данной статье говорится о роли «трансфера» и «культурного трансфера» не только в языкознании и переводоведении, но и о сфере применения в других дисциплинах. Также выявляются отличия термина «перевод» от понятий «переезд» и «перевод», а также обобщается мнение на этот счет. Цель статьи – определить междисциплинарные границы терминов «трансфер» и «культурный трансфер». Для выяснения этого использовались толковые словари, научные словари, мнения исследователей, проводивших научную работу в этой области. В настоящей работе обсуждается роль терминов, являющихся объектом работы, особенно в переводоведении.

На основании проведенного исследования делается вывод, что перенос и перевод действуют в семиотической дистанции между известными и неизвестными символами. Возникновение культурного трансфера в художественном тексте – «переезд» определенных идей в поле чужой культуры, новая жизнь художественного текста, его адаптация с учетом новых условий внешней среды, «нагружение» слова новым смыслом. вопросы, связанные с приобретением и ассоциациями, составляют основу теории культурного переноса в переводоведении.

Ключевые слова: трансфер, культурный трансфер, перенос, переселение, ассоциация, языковая картина мира.

Abstract. In recent years, the use of the same interdisciplinary terms has been observed. On the one hand, this indicates the interdependence of the sciences, on the other hand, such terminological units require a specific interpretation within the framework of science. Also, the terms "Transfer" and "Transfer of culture" are included in this composition, and conducting scientific research in this industry gives scientists the opportunity to unite under this interdisciplinary terminological unity at international,

interdisciplinary scientific conferences. To date, there are various definitions and approaches to the transfer of culture, but the basis of research in this area that unites applicants in this area is the study of the interaction of culture and society, the analysis of the process of transmission and receipt, the processes of reception and interpretation of a foreign culture.

This article talks about the role of "transfer" and "cultural transfer" not only in linguistics and translation studies, but also about the scope in other disciplines. The differences between the term "translation" and the concepts of "relocation" and "translation" are also revealed, and the opinion on this matter is generalized. The purpose of the article is to define the interdisciplinary boundaries of the terms "transfer" and "cultural transfer". To clarify this, explanatory dictionaries, scientific dictionaries, and the opinions of researchers who carried out scientific work in this area were used. This paper discusses the role of the terms that are the object of the work, especially in translation studies.

Based on the study, it is concluded that transference and translation operate in the semiotic distance between known and unknown symbols. The emergence of cultural transfer in a literary text is the "moving" of certain ideas into the field of a foreign culture, the new life of a literary text, its adaptation to new environmental conditions, the "loading" of a word with a new meaning. issues related to acquisition and associations form the basis of cultural transfer theory in translation studies.

Key words: *transfer, cultural transfer, move, resettlement, association, natural language metaphysics*

Oxirgi yillarda fanlararo o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganish tendensiyasi, integratsiya tezligining oshishi munosabati bilan tilshunoslikka ham boshqa fanlardan atamalar tobora ko‘proq kirib kelmoqda. Fanlararo ayni atamalarni qo‘llash, bir tomondan, ularning ma‘nolarini kengaytirib, fanlararo o‘rnini belgilab bersa, boshqa tomondan bunday terminologik birliklar fan doirasida o‘ziga xos talqinni ham qabul qiladi. Buning natijasida turli ilmiy fanlar o‘rtasida dialog yuzaga kelishi, olimlarning ma‘lum bir tanlangan fanlararo terminologik birlik ostida xalqaro, fanlararo ilmiy anjumanlarda birlashishi imkoniyatini beradi.

Hozirgi vaqtda "ko‘chirish", "o‘tkazish" kabi tushunchalar bilan deyarli bir ma‘noda qo‘llaniladigan "transfer" atamasi ham fanga jadal suratda kirib kelmoqda. Asli lotin tilidan olingan "transfer" so‘zi yuqoridagi so‘zlar bilan sinonim sifatida ishlatilsada, D.V. Lobachyovanning fikriga ko‘ra, "transfer" so‘zi unga vazifadosh bo‘lgan boshqa so‘zlarga nisbatan stilistik jihatdan neytral, salbiy konnotatsiyalardan xoli ekanligi bilan bir qatorda, turli fan yo‘nalishlarida keng qo‘llanilayotgan termindir¹. Ushbu so‘z sohalararo eng keng tarqalgan atamalardan biri sifatida, sayyohlik, bank amaliyotlari, tibbiyot, sport, bog‘dorchilik, biologiya kabi sohalarda qo‘llanilishi bilan birga, adabiyotshunoslik, tarjimashunoslik yo‘nalishlarida ham bu atama bilan bog‘liq qator ilmiy ishlarni kuzatish mumkin.

¹ Лобачёва Д.В. Культурный трансфер: определение, структура, роль в системе литературных взаимодействий. // Вестник ТГПУ. – 2010. – Выпуск 8 (98). – С. 24.

“Kembridj izohli lug‘ati”da “biror narsa yoki kimsaning boshqa joyga, vaziyatga, guruhga ko‘chishi”¹, deb izoh berilsa, Oxford nashriyotida chop etilgan Lexico lug‘atida “bir joydan boshqasiga ko‘chish”² deb ifodalangan.

1988-yilda chop etilgan “Словар иностранных слов”³ lug‘atida *transfer* so‘zi *transfert* ko‘rinishida ham berilgan bo‘lib, unda ushbu terminning faqatgina iqtisodiy hamda yuridik sohalarda ishlatiladigan ma‘nolari yoritilgan⁴. Lug‘atning 2000, 2008-yillarda qayta chop etilgan nusxasida ham hech qanday o‘zgarishsiz ayni shu izohlar ko‘rsatilgan⁵. 2004-yilda nashrdan chiqqan O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasida⁶ ham aynan shu izohlar o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z o‘girilgan tarjimada aks etgan. Bundan xulosa qilinadiki, “transfer” atamasining lug‘at va ensiklopediyalardagi izohlari fanlararo atama sifatida qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

S.Bochaver va V.Feshenkolar o‘z maqolasida transfer atamasining fanga kirib kelishi tarixi haqida qisqacha ma‘lumot berishgan. Unga ko‘ra, transfer atamasini birinchi marta 1905-yili Z.Freyd tomonidan olmon tilida Übertragung, ruhshunoslik fanida hodisa sifatida ilmiy atamani fanga olib kirgan. Keyinchalik ushbu atama ingliz tiliga transference, fransuz tiliga esa transfert sifatida kirib keladi. Rus tilshunosligiga ushbu termin 1950-yillari ilmiy adabiyotlariga kirib kelgan⁷.

Polsha-amerikalik tilshunos V.Vaynreyx 1953-yili ko‘p tili jamiyatlarda zullisonaynlikka bag‘ishlangan "Aloqadagi tillar" (Languages in Contact) nomli kitob nashr etdi⁸. Bu kitobda transfer masalasi ilk bor tilshunoslik nuqtayi nazaridan yoritilgan bo‘lib, unda jamiyatda ikki tillilik ta’siri natijasida bir til tizimi elementlarining boshqa til elementlari bilan o‘zaro o‘xshashlik tomonlari, aralashish holatlari bayon qilingan. Bir yil o‘tib, 1954-yilda Z.Xarrisning "Transfer grammatikasi" (Transfer Grammar) nomli maqolasida transfer atamasi til strukturasi nisbatan qo‘llaniladi⁹. Unda transfer tillararo tarkibiy farqlarni aniqlash vositasi sifatida tilga olingan. Va shu maqolada transfer atamasi "tarjima" terminiga sinonim sifatida ishlatilishi mumkin, degan fikrni ilgari suradi, ya’ni, agar tarjima ma‘lumotning birliklari, shakllari va ma‘nolarini boshqa tilda qayta

¹ Cambridge Advanced Learner’s Dictionary & Thesaurus © Cambridge University Press, – URL: https://www.dictionary.cambridge.org/dictionary/british/transfer_1?q=transfer (Murojaat qilingan sana: 18.12.2020).

² – URL: <https://www.lexico.com/definition/transfer> (Murojaat qilingan sana: 18.12.2020).

³ Словар иностранных слов. – 16-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1988. – С. 515.

⁴ Трансферт, Трансфер [фр. transfert < лат. transfere переносить, переводить] – 1) перевод иностранной валюты или золота из одной страны в другую; 2) передача права владения именными ценными бумагами одним лицом другому; 3) обмен населением между государствами на основе международного соглашения, автоматическое изменение гражданства.

⁵ Толковый словарь иноязычных слов. – Москва, Российская академия наук, ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 788.

⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 8-том. – Тошкент, Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б. 587.

⁷ Бошавер С.Ю., Фещенко В.В. Концептуализация трансфера и перевода в современной лингвистике // Слово.ру: балтийский акцент. 2017. – Т. 8, №3. – С. 15.

⁸ Weinreich U. Languages in Contact. Findings and Problems. N.Y., 1953.

⁹ Harris Z. Transfer Grammar // International Journal of American Linguistics. 1954. Vol. 20, №4.

ifodalash bo'lsa, u holda transfer turli tillarning chuqur tuzilmalari va ular orasidagi farqni o'lchash vositasi sifatida qaraladi.

Yaponiyada chop etilgan “Madaniyatlararo muloqot masalasi” (異文化コミュニケーション) nomli ilmiy maqolalar to'plamida Nishida Xiroko “transfer” atamasiga “ikki tilning aloqa olami, ikki tildan birining boshqasiga ta'siri kuchliligini, ikkinchi til birinchisining ta'sirini o'ziga singdirayotganiga aytiladi” deb ta'rif beradi¹. Tadqiqotchi Y.Ujarevich o'zining maqolasida² “transfer” atamasiga eng sodda ta'rifni berib o'tadi. Uningcha, maqsad qilingan obyekt (tarjima, o'tkazishlar)ning bir nuqtadan ikkinchisiga qandaydir vosita orqali ko'chishi bo'lib, odatda, bu hodisa birinchi nuqtaga tegishli bo'ladi. K.Engel esa madaniyatshunoslik sohasida “transfer”ni “almashtirish” tushunchasi bilan ifodalaydi³. Demak, “transfer” tushunchasi biror obyektning A nuqtadan B nuqtaga ko'chishi bo'lib, ular albatta vosita orqali sodir bo'ladi.

“Transfer” atamasining tadqiqot mavzuyi doirasidagi ma'no chegarasi aynan tilshunoslikda paydo bo'lgan va rivojlangan. Kelgusida bu atama tilshunoslik chegarasidan chiqib, boshqa gumanitar fanlar doirasiga ham kirib bordi. Xususan, transfer tushunchasi tarjimashunoslik fanida ham o'z o'rnini topdi.

“Transfer” atamasining tarjimashunoslikdagi o'rni haqida to'xtaladigan bo'lsa, Pim Antoni o'zining monografiyasida tarjima matni hamda transferning farqini va o'zaro bog'liqlik taraflari haqida fikr yuritadi. Uning ta'kidlashicha, ingliz tilidagi “translation (tarjima)” hamda “transfer” so'zlari lotin tilidagi “translatum” (“transfere” fe'lining o'tgan zamon shakli) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, “olib o'tish, ko'chirish” ma'nolarini anglatadi. Ushbu so'zlarning bir o'zakdan hosil bo'lganini bildirib, o'zaro farqi haqida quyidagicha fikrni ilgari suradi: “Tarjima – bu javobgarlik, transfer esa qayta taqdim etishdir”⁴. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, tarjima bor joyda transfer ham mavjud. Transfer esa tarjimani talab qiladi.

I.Zoxarning fikricha, garchi asl matn va tarjima matni munosabatlari qonun qoidasi bo'yicha amalga oshirilgan bo'lsa ham, transfer sifatida tarjima qilingan so'z yoki matn aslida qabul qilinmaydi⁵. Ushbu ta'rif tadqiqot ishida transfer tushunchasiga yondashuvimizning asosiy g'oyasini ifoda etadi.

¹ 西田ひろ子. 異文化間コミュニケーション入門. SOGENSHA, 2000. – P. 12.

² Манба: Загидуллина М. Международная научная конференция “Трансфер”// «НЛО» 2011, №107. – URL: <http://www.magazines.russ.ru/nlo/2011/107/za53.html> (Мурожаат қилинган сана: 7.10.2020).

³ Манба: Загидуллина М. Международная научная конференция “Трансфер”// «НЛО» 2011, №107. – URL: <http://www.magazines.russ.ru/nlo/2011/107/za53.html> (Мурожаат қилинган сана: 7.10.2020).

⁴ Pym Anthony. Translation and Text Transfer: an essay on the principles of intercultural communication. – Tarragona: InterculturalStudiesGroup, 2010. – P. 17.

⁵ Itamar Even-Zohar. Translation Theory Today: A Call for Transfer Theory. Poetics Today, Vol. 2, No. 4, Translation Theory and Intercultural Relations (Summer - Autumn, 1981). – P. 1-7

Ishil Gamzening “Cultural Transfer through Translation: Turkish Samples” nomli maqolasida transferni tarjima uchun vosita deb baholaydi va u nafaqat yozma, balki madaniy komponentlarni qamragan ogʻzaki nutqqa ham tegishli degan fikrini oʻz maqolasida ilgari suradi¹. Shunday ekan, aytish mumkinki, tarjima faqatgina til bilangina emas balki, madaniyat elementlarini ham transfer qilgan holda amalga oshadi.

S. Kalinin ilmiy-tadqiqot ishida transferni lingvomadaniyat nuqtayi nazaridan oʻrganib, transfer tushunchasiga taʼrif beradi. Unga koʻra, transfer turli tillar va madaniyat orasidagi informatsion almashinish sifatida tushunilib, ushbu almashinuv uchun maʼlum qoidalar toʻplamidan foydalanish tushuniladi va bunda tarjima uchun ham foydalanish mumkinligi taʼkidlanadi. Tadqiqotchining fikricha, axborot uzatish shakllaridan biri sifatida lingvomadaniyat transferining tahlili shuni koʻrsatadiki, ushbu jarayon algoritmi axborot uzatishning strukturaviy tarjima modeli tomonidan tavsiflangan qonunlarga boʻysunadi². Shuningdek, S. Kalinin oʻz tadqiqotining birinchi boʻlim xulosasida transferning ikki shaklini keltiradi. Ular, sinxron transfer va diaxronik transfer boʻlib, bunda maʼlumotni uzatish jarayoni, uni koʻpaytirish va tarjima qilish, shuningdek, donor tillari oʻrtasida maʼlumot almashish va uning jarayonini misol qilib keltiradi³.

V.Z. Demyankov madaniyat transferini ikki turga boʻlib oʻrganadi. Birinchisi “belgi transferi”, ikkinchisini “bilim transferi” deb nomlaydi⁴. Unga koʻra “belgi transferi” atamasi asosan tarjimashunoslikda qoʻllanilib, bunda maʼlum bir belgi oʻz shakl va funksiyalar salohiyatini saqlagan holda bir maʼlumot strukturasi boshqasiga oʻtkazilishi sifatida taʼrif beriladi. “Bilimlar transferi”da esa tajriba, malaka, koʻnikmalar, maʼlumotlar, umuman olganda turli xil informatsiyalar almashinuvi sifatida tushuniladi⁵.

Agar matnni maʼlum jamiyat yoki vaziyatga qarashli deb oladigan boʻlsak va uni boshqa makonga “koʻchirak”, matnning asl nusxasi oʻzgaradi. Transfer natijasida tanish belgilar begonalik darajasiga oʻzgarib boradi. Matnning jamiyat va til tomonidan qabul qilinish shartlariga koʻra, transfer boʻlgan matnning oʻzgarish darajalari belgilanadi. Bu darajalar xoh kichkina, xoh katta boʻlmasin, transfer boʻlgan soʻz yoki matn asl tilga nisbatan boʻlgan qimmatini yoʻqotadi.

¹ Işıl Gamze Yıldız, Muhlise Coşgun Ögeyik, Cultural Transfer through Translation: Turkish Samples. The International Journal of Language Society and Culture. – URL: <https://www.aaref.com.au/wp-content/uploads/2018/05/25-8.pdf> (Murojaat qilingan sana: 18.12.2020).

² Калинин С. С. Лингвокультурный трансфер как форма передачи информации (на материале германских языков и контактных идиомов). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Кемерово, 2019. – С.17.

³ Oʻsha asar.

⁴ Демьянков, В.З. Языковые техники трансфера знаний / В.З. Демьянков // Лингвистика и семиотика культурных трансферов: методы, принципы, технологии; отв. ред. В.В. Фещенко. – М.: Культурная революция, 2016. – С. 61–62.

⁵ Oʻsha asar.

“Transfer” atamasini o‘rganish jarayonida, uni turli sohalarda qo‘llanilishining guvohi bo‘lindi. Bular ichida, kiyim yorlig‘ida ingliz tilida yozilgan “the color may transfer” jumlasini o‘ziga e‘tibor tortdi. So‘zma-so‘z tarjima qilsak, “rang ko‘chishi mumkin”, ya‘ni kiyimni yuvish jarayonida rangi boshqa kiyimga o‘tishi mumkin degan ma‘noni anglatadi. Masalan, kiyim yuvish jarayonida ko‘k rangli kiyimning rangi yashil rangli kiyimga yuqib qolsa, yashil rangdagi kiyim boshqa rang tusini oladi. Bu holatdan so‘ng, bir qarashda uni yashil deb ham, ko‘k deb ham atab bo‘lmaydi. Tadqiqot mavzusi bo‘lgan madaniyat transferida ham shunga o‘xshash hodisani kuzatish mumkin. Bir til madaniyati boshqa bir tilga tarjima qilinganda, madaniyatning “siljishi” sodir bo‘ladi. Va madaniyatga oid bo‘lgan so‘z boshqa bir tilga tarjima qilinganida, boshqa assotsiatsiya bilan qabul qilinadi. Uning asl matndagi ma‘nosi tarjima matnida o‘z vazifasini o‘zgartirishi mumkin.

Demak, “transfer” atamasi o‘zaro almashish va o‘tkazish jarayoni sifatida ko‘rilib, sohalarda birinchi obyektidagi yangi g‘oya (nazariya, shaxs, madaniyat va h.k.)larning ikkinchi obyektga o‘tishi va moslashishi tushuniladi. O‘rganilgan bir qancha rus ilmiy maqolalarida “transfer” so‘zi “перенос”, “обмен” so‘zlari bilan almashtirilgani kuzatildi. Yuqorida keltirilgan D.V. Lobachyovning fikriga tayanib, fanda “transfer” tushunchasini unga sinonim bo‘lgan so‘zlar bilan almashtirilishini yoqlamaymiz. Chunki, “transfer” so‘zi boshqa sinonimik so‘zlar bilan almashtirilganda, o‘ziga salbiy konnotatsiyani ham yuklab olishi mumkin hamda M. Espan va M. Vernerlarning “madaniyat transferi har doim adaptatsiya va assimillatsiyani qamrab oladi”¹ degan ta‘riflariga asoslanib, “transfer” so‘zining o‘rniga “almashish”, “o‘tkazish” so‘zlari qo‘llanilsa, undagi semantik belgilar tushib qoladi.

1990-yillarda “madaniyat transferi” o‘z sahnini yanada kengaytirib, Markaziy hamda Sharqiy Yevropa davlatlarining o‘zaro siyosiy va madaniy aloqalarini o‘rgana boshladi. Ushbu uslubning samarali natijasi uning ijtimoiy sohalari, jumladan, tarix, me‘morchilik, san‘at, san‘at tarixi kabi qator fanlarda ham tadqiqot mavzusi sifatida tanlandi. Madaniyat transferi nazariyasi asoschisi M. Espanning ta‘kidlashicha ham, “madaniyat transferi” atamasi iqtisodiy, demografik, psixologik va hattoki, intellektual tadqiqotlarda ham qo‘llanilishi mumkin. Uning fikricha, madaniy arealga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar doirasini kengaytirish madaniyatning harakat mexanizmini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Madaniyat transferi nazariyasini o‘rganishda uning asoschilari M. Espan va M. Vernerlarning ilmiy asarlari muhim o‘rin tutadi. 1996-yilda rus olimlarining ham “madaniyat transferi” laboratoriyasiga kelib qo‘shilishi uning geografik jihatdan yanada kengayishiga olib keldi. Rus olimlaridan Y. Dmitriyevning M. Espan

¹ Thomas Adam, Social Housing Reform and Intercultural Transfer in the Transatlantic world before World War I.

URL: https://www.c.ymcdn.com/sites/www.istr.org/resource/resmgr/working_papers_barcelona/adam.pdf (Murojaat qilingan sana: 24.06.2020).

bilan hamkorlikdagi ishlari, I.Lagutina, D.Lobachyova, I.Fedorovanning ilmiy ishlarida qiyosiy metodga tayanib yozilgan monografiya, ilmiy maqolalari ushbu hamkorlikning sermahsul natijasi sifatida qaraladi .

I.N.Lagutina o‘zining monografiyasida¹ adabiyotshunoslik va tarjimashunoslikning hozirgi kundagi dolzarb muammosi – g‘oya, tasvir, asarlarni boshqa ijtimoiy-madaniy makonga o‘tkazish (transfer) masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib, XVIII asrning oxirlari – XX asr boshlarida rus va olmon adabiyotining o‘zaro ta’siri, “begona” madaniyatning kirib kelishi va uning qabul qilinishi, va transfer jarayonida “vositachi”larning, ya’ni yozuvchilarning o‘rni, ular yashagan davrning badiiy adabiyotlarga qilgan ta’siri haqida bayon qilingan. F.M. Klingerning “Faust” asari yozilgan davr va uning Rossiyada qiziqish bilan qabul qilingani, XX asr boshlarida rus estetikasi ramzi sifatida Gyotening qabul qilinishi shular jumlasidandir.

I.N. Lagutina matni madaniyat transferi nazariyasi asosida tadqiq qilar ekan, bunday matn madaniyatning yangi sifatlarini o‘ziga singdirishi, biror matn boshqa madaniy kontekstga ko‘chganda, bir tomondan, yangi ma’no va vazifaga ega bo‘lsa, ikkinchi tomondan, kirib borgan madaniyatga ta’sir qilib, uni o‘zgartirishini ta’kidlaydi². Uning fikricha, har bir kichik motiv, eng minimal darajadagi kontekst ham asarga ta’sir qiladi, zero, bunday kichik kontekstlardan bir qancha bo‘lishi mumkin. An’anaviy qiyosiy adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlarda ishlatiladigan “o‘zaro aloqa, ta’sir”, “o‘zaro bog‘liqlik” terminlari matndagi ijtimoiy-madaniy atamalarni tadqiq qilishda yetarli bo‘la olmaydi. Bu o‘rinda madaniyat transferi matndagi g‘oyalar, tushunchalarni to‘g‘ri yetkazib berishga xizmat qiladi³. “Madaniyat transferi” nazariyasida lingvomadaniy birliklarning tarjima qilingan asar madaniyatida qanday bo‘lsa, shundayligicha namoyon bo‘lishi emas, balki yangi madaniyatda qanday ko‘rinishda o‘rin olganligi, uni qabul qiluvchi madaniyatga qay tarzda moslashishi masalasi muhimdir.

Fransuz olimi M. Espanning ta’riflashicha, madaniyat transferi – bu tarjimaga yaqin tushuncha bo‘lib, u bir koddan boshqasiga o‘tishni taqozo qiladi, biroq har doim ham tarjima bilan aynan tarzda izohlanmaydi⁴. M.Espan tarjima va transfering o‘zaro farqi haqida to‘xtalib, madaniyat transferi uchun romanning istalgan tildagi nashrini boshqa tildan qilingan tarjimasiga taqqoslash, muqovasining illyustratsiyasi,

¹ Лагутина И.Н. Россия и Германия на перекрестке культур: культурный трансфер в системе русско-немецких литературных взаимодействий конца XVII – первой трети XX века. – М.: Наука. 2008. – С. 342.

² Лагутина И.Н. Россия и Германия на перекрестке культур: культурный трансфер в системе русско-немецких литературных взаимодействий конца XVII – первой трети XX века. – М.: Наука, 2008. – С. 3.

³ O‘sha asar. – С. 8–9.

⁴ Федорова И.К. Кинотекст в инокультурной среде: к проблеме построения моделей культурных переносов // Российская зарубежная филология, 2011. 1(13). – С. 63.

formatlari, hattoki matbaasi oʻrtasidagi farqlarni kuzatishning oʻzi kifoya qilishini, bu esa tarjima bilan ekvivalentlikni bildirmasligini taʼkidlaydi¹.

M. Espan madaniyat transferining bir nechta tadqiqot metodlarini ishlab chiqqan. Ularning asosiy qismlarini tadqiqotchi I.N.Mineyeva sanab oʻtadi:

1) qiyoslanayotgan madaniyat obyektlarini "yuboruvchi" va "qabul qiluvchi" tomonlar tomonidan oʻz genezisi (kelib chiqishi) dinamikasida tahlil qilish. Chunki, "har xil davrlarda har xil kontekstlar vujudga keladi va bu jarayon madaniy maydonlarda bir vaqtning oʻzida sodir boʻlmasligi yuzasidan transfer amalga oshadi";

2) tahlil qilinayotgan obyektning asl kontekstidan farqlarini baholash, tanqid qilish oʻrniga, uni oʻz kontekstidan yangi, qabul qilgan kontekstga oʻtishi va oʻzlashtirish jarayonlarining tavsifi, "mikroskop ostida koʻrish" metodi;

3) obyektning "eksport" va "import qilish" usullari va mexanizmlarini aniqlash;

4) transferga sababchi boʻladigan vositachilar, yaʼni sayohatchilar, tarjimonlar, chet elliklar, olimlar, noshirlar, muzeylar, rassomlar, akademiya, universitet kabi larni tahlil qilish va ularning taʼsir kuchi, xususiyatini aniqlash;

5) obyektning kirib kelishi va uning oʻzlashtirilishi bilan bogʻliq boʻlgan transformatsiya, oʻzgarish, siljishlarni aniqlash;

6) milliy atamalarda dastlabki kontekstni aniqlash, chunki idrok etish konteksti bilan dastlabki kontekstlar orasida katta "maydon" boʻlib, ana shularda madaniyat transferining dinamikasi namoyon boʻladi;

7) dastavvaldan gibrid shaklga ega boʻlgan import boʻlgan obyektning xususiyatlariga ahamiyat berish ("Har qanday milliy shakllanish avvalgi kesishuvlar natijasidir.");

8) madaniyatdagi kesishuv nuqtalarini, oʻxshash tomonlarini oʻrganish va ularning oʻzagini aniqlash;

9) ishlab chiqarish, uzatish, izlanishga imkon beradigan intellektual vositalarni aniqlash va tahlil qilish. Ular sirasiga tarjima, nashriyot, kitoblar toʻplami, taʼlim, ilmiy fanlarni kiritish mumkin;

10) qabul qiluvchi madaniyatning ehtiyojlari, idrok etish tayyorgarligiga bogʻliq boʻlgan asl madaniyatdagi gʻoyalari va narsalarni eksport qilish zarurati va transfer jarayonida transformatsiya dinamikasini tahlil qilish.

Yuqorida keltirilgan madaniyat transferining ilmiy-tadqiqot metodlaridan anglash mumkinki, madaniyat transferi metodologiyasini qoʻllash, bu borada ilmiy izlanishlar olib borish madaniy hodisalar, madaniy voqea, madaniy faktlar, vositachilar roliga boshqa nuqtayi nazardan yondashishga chorlab, yangi qirralarini aniqlashda imkoniyatlar eshigini ochadi.

Hozirgi davrda tarjimashunoslik sohasidagi tadqiqotlarda madaniyat nuqtayi nazaridan "milliy kolorit" bilan bogʻliq tadqiqotlar ham ommalashgan boʻlib, asosiy urgʻuni tarjima matnida madaniyatga oid soʻzlarning berilishi va madaniyatga

¹ Espagne M. La notion de transfert culturel // Revue Sciences / Lettres [Online]. 2013. №1. URL: <http://www.rsl.revues.org/219> (Murojaat qilingan sana: 14.01.2021).

oid soʻzlarning saqlab qolinishi, soʻzning mos ekvivalent va muqobillarini topish, xato va kamchiliklari ustida tadqiqot olib boriladi. Madaniyat transferi nazariyasi asl matn millat madaniyatining tarjima matniga oʻgirilganda undagi gʻoyalar va belgilar, tushunchalarda maʼno “siljishi”ning roʻy berishi, u haqidagi tasavvurlar tarjima matnida qanday amalga oshirilganini madaniyat transferi nazariyasi oʻrganadi. Va albatta, bu uslubdagi tadqiqotda tarjimon vositachi vazifasini bajaradi. Taʼkidlash joizki, lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinayotgan tarjima matniga “natija” sifatida qaralib, uning xato va kamchiliklari haqida emas, balki badiiy matnga “koʻchgan” soʻzning xususiyatlari oʻrganiladi. Shu oʻrinda Gyotening, “Tarjimonning kamchiliklari haqida qanday mulohazalar aytilganidan qatʼi nazar, uning mehnati butun olamni birlashtirish yoʻlida bajarilgan eng muhim va eng asosiy ish boʻlib qoladi”¹ degan jumlasini keltirish oʻrinli.

Tarjimashunoslik sohasida madaniyat transferi tarjimaning adaptatsiya usuli natijasida yuzaga keladi. Chunki matn asliyat tilidan boshqa tilga tarjima qilinarkan, nafaqat tillar orasidagi leksik-grammatik farqlarga, balki xalqlar madaniyati, tasavvurlari, eʼtiqodlari oʻrtasidagi katta tafovutlarga ham duch kelinadi. Tarjimon matnni toʻgʻridan toʻgʻri tarjima qilsa, asl matndagi maʼno xiralashishi, milliy-madaniy semali birliklar maʼnosi yuzaga chiqmasligi yoki umuman tushirib qoldirilishi mumkin. Mana shunday vaziyatda tarjimon tarjimaning adaptatsiya usuliga murojaat qilishi lozim boʻladi.

Bugunga kelib, madaniyat transferi haqidagi turli xil taʼrif, yondashuvlar mavjud, lekin ushbu tadqiqot asosida madaniyat va jamiyat oʻrtasidagi oʻzaro aloqalarni, yetkazish va qabul qilish jarayoni tahlili, oʻzga madaniyatni retsepsiya va interpretatsiya jarayonlarini oʻrganish tadqiqotchilarni umumiy bir yoʻlda birlashtiradi. Matnlar, gʻoyalar transferi doirasida tadqiqot olib borgan P. Antoniga koʻra, “Agar material transfer boʻlmaganda edi, agar matnlar vaqt boʻylab va makon osha tashilmaganda edi, birorta ham tarjima boʻlmas edi”² degan fikrni ilgari suradi. Badiiy adabiyotlar transferini tadqiq qilgan olim I.N. Lagutina esa, madaniyatning koʻchishida tarjimaning oʻrni haqida quyidagicha mulohaza qiladi: “Milliy adabiyot boshqa millat adabiyotiga ham taʼsir oʻtkazib, kommunikativ muloqotni taʼminlaydi. Adabiyotlar oʻzaro muloqotga kirishganda biri ikkinchisining rivojiga hissa qoʻshadi va ushbu oʻzaro muloqotning davomiyligini esa tarjima matni taʼminlaydi”³. Tadqiqot mavzuyi tor doirada boʻlib, tarjima matni transfer sifatida koʻrib chiqildi.

¹ Каранг: Дўстмухаммедов Х. Шариф Толибов таржималари ва мавзу масалалари // Таржимашуносликка доир тадқиқотлар. – Тошкент, 1975. – Б. 36.

² Pym Anthony. Translation and Text Transfer: an essay on the principles of intercultural communication, Tarragona: Intercultural Studies Group, 2010. – P. 17.

³ Лагутина И.Н. Россия и Германия на перекрестке культур: Культурный трансфер в системе русско-немецких литературных взаимодействий конца XVIII–первой трети XX века. – М.: Наука, 2008. – С. 3.

Tarjima transferini tahlil qilishda, tarjimaning nimaga urgʻu berib amalga oshirilganini inobatga olish muhim masala. P.Nyumark asl matnga yoki tarjima matniga urgʻu berilgan tarjimalarni tarjima usullari guruhiga boʻlib, ajratib chiqqan¹. Unga koʻra, asliyat tiliga urgʻu berilgan tarjima usullari: lugʻaviy tarjima (yoki toʻgʻridan toʻgʻri tarjima), soʻzma-soʻz tarjima, asliyatga sodiq tarjima, semantik tarjimalardir. Tarjima tiliga urgʻu berilgan tarjima usullariga esa adaptatsiya, erkin tarjima, idiomatik tarjima hamda kommunikativ tarjima usullarini sanab oʻtadi. Koʻrinib turibdiki, asliyat tiliga urgʻu berilgan tarjima uslublari koʻproq rasmiy yoʻnalishga xos boʻlsa, tarjima tilini maqsad qilib amalga oshirilgan tarjimalarda badiiy tarjima yoʻnalishini qoʻllab-quvvatlashi kuzatildi.

Xulosa. Shunday xulosaga kelinadiki, transfer va tarjima maʼlum va nomaʼlum belgilar oʻrtasidagi semiotik masofada faoliyat yurgizadi. Badiiy matnda madaniyat transferining sodir boʻlishi – maʼlum bir gʻoyalarning begona madaniyat maydoniga “koʻchishi”, badiiy matnning yangi hayoti, yangi muhit sharoitidan kelib chiqib moslashishini, bir soʻz oʻziga yangi maʼno “yuklab” olishi va assotsiatsiyalari bilan bogʻliq masalalarni tarjimashunoslikda madaniyat transferi nazariyasining asosini tashkil qiladi.

“Transfer” tushunchasi xalqaro soʻz sifatida ishlatilayotgan boʻlsada, baʼzi ilmiy asarlarda “koʻchish”, “oʻtkazish” kabi sinonimlari ham ushbu atamaga nisbatan ishlatilayotgani guvohi boʻlindi. “Transfer” soʻzi boshqa sinonimik soʻzlar bilan almashtirilganda, oʻziga salbiy konnotatsiyani ham yuklab olishi mumkin hamda “transfer” soʻzining adaptatsiya va assimillatsiyani qamrab olishini hisobga olib, ushbu termin oʻrniga “almashish”, “oʻtkazish” soʻzlari qoʻllanilsa, undagi semantik belgilar tushib qoladi. “Translation” va “transfer” soʻzlari lotin tilidagi “translatum” (“transfere” feʼlining oʻtgan zamon shakli) soʻzidan kelib chiqqanini hisobga olib, tarjima bor joyda transfer ham mavjud va transfer ham doim tarjimani talab qiladi degan fikr ilgari surildi.

Badiiy matnning transfer boʻlishi – maʼlum bir gʻoyalarning begona madaniyat maydonida idrok qilinishi, badiiy matnning yangi hayoti, yangi muhit sharoitidan kelib chiqib moslashishini va shunda ham asar gʻoyasini saqlab qolishi tarjima-shunoslikda madaniyat transferi nazariyasining asosini tashkil qiladi.

Madaniyat transferi tarjima matniga koʻchgan soʻzning xususiyatlari oʻrganiladi va madaniyatlarni ajratish emas, balki tutashtirish va tarjima matnida adaptatsiya natijasida hosil boʻlgan tasavvur bilan bogʻliq holatlar oʻrganiladi.

Tarjima matni asliyat bilan solishtirganda yangi maʼnolar bilan toʻldirilgan boʻladi va bu maʼnolar oʻzi bilan asliyat matnidagi farqli yangi assotsiatsiyalarni ergashtiradi.

Adaptatsiya nafaqat tillar assimetriyasi, balki madaniyatlar assimetriyasida qoʻllaniladi. Shu jihatdan, adaptatsiya matnning maʼno tizimini saqlab qolish, shunga oʻxshash kommunikativ taʼsirga erishish uchun aynan zarur.

¹ Newmark P. Textbook on translation. L., 1990. – P. 45.

Asl matnda qanchalik ko'p milliy bo'yoqdorlik leksik birliklar uchrasa, u shuncha ko'p tarjima tiliga moslashtiriladi. Asliyat tarjima tiliga moslashtirilganda madaniy ma'no o'zgarishi mumkin, tarjima bo'lgan so'z yoki kontekst yangi ma'no assotsiatsiyalari bilan o'ralib, madaniy rolini ham o'zgartiradi.

YODGOROV SHAMSIDDIN

Tayanch doktoranti, TerDU.

Qur'oni karimning tarjima qilinishi yoki qilinmasligiga doir ilmiy bahs va munozaralar

Annotatsiya. Maqolada Qur'oni karimning XVII–XIX asrlar oralig'ida «Biblical English», «Religious English» yoki «Post classical English» deya e'tirof etiluvchi ingliz tili diniy uslubiyati orqali tarjima qilingan tarjimalari ustida olib borilgan tahlillar asosida Qur'oni karimning tarjima qilinish yoki qilinmasligiga oid olim va soha mutaxassislari orasidagi bahsu munozaralar ilmiy asosda yoritib berilgan. Qur'oni karimni tarjima qilishda ingliz tilining o'rta asrlar davridagi tarixiy – arxaik shakli va yunon, lotin va eski ibroniy tillaridan o'zlashgan diniy – liturgik leksikasi asosida vujudga kelgan diniy uslubi Bibliyaviy asosidan ketish va tarjimada ingliz tiliga qadimiy yunon va eski ibroniychadan o'zlashgan diniy leksemalar, bibleizmlardan foydalanish, Qur'oni karim oyatlarining asl istilohiy mohiyatini tarjimalarda aniq ifodalab bera olmadi. Natijada Qur'onning teologik softligiga putur yetdi. Bu orada nomusulmonlar muallifligida nashrdan chiqarilgan tarjimalar islom dinini qabul qilish ilinjida yurgan ko'plab inglizzabon insonlarda islom diniga nisbatan fobiya shakllantirib qo'ya oldi. Buning natijasida, Islom olamida Qur'oni karimning tarjima qilinishiga taqiq qo'yish masalasi ko'tarildi va bu masala bir vaqtning o'zida islom ulamolari o'rtasida quyidagi baxs va munozaralarni ham avj oldirdi. Mazkur maqolada ayni shu masalalar batafsil yoritildi.

Kalit so'z va iboralar. Qur'oni karim, ma'noviy tarjima, tafsir, sharh, adekvatlik, bibleizmlar, tajsim, tashbih, antropomorfizm.

Аннотация. В статье на основе анализа переводов Священного Корана в XVII–XIX веках, которые были переведены посредством религиозной методологии английского языка, известной как «библейский английский», «религиозный английский» или «постклассический Английский», перевод Священного Корана Споры и споры между учеными и отраслевыми экспертами о том, делать это или нет, объясняются на научной основе. В переводе Священного Корана использован религиозный стиль, возникший на основе историко-архаической формы английского языка в средневековый период, а также религиозно-богослужебная лексика, заимствованная из греческого, латинского и древнееврейского языков. отход от библейской основы и заимствованный из древнегреческого и древнееврейского религиозный стиль при переводе на английский язык употребление лексем, bibleизмов, не могло ясно выразить изначальную идиоматическую сущность стихов Священного Корана в переводы. В результате была нарушена богословская чистота Корана. Тем временем переводы, опубликованные немусульманами, вызвали фобию ислама у многих англоязычных людей, пытающихся принять ислам. В результате в

исламском мире был поднят вопрос о запрете перевода Священного Корана, и этот вопрос одновременно вызвал следующие дискуссии и споры среди исламских ученых. В этой статье эти же вопросы были подробно освещены.

Ключевые слова. Перевод, интерпретация, адекватность, библейство, исламская юриспруденция

Abstract. In the article, based on the analysis of the translations of the Holy Qur'an in the XVII–XIX centuries, which were translated through the religious methodology of the English language known as "Biblical English", "Religious English" or "Post classical English", the translation of the Holy Qur'an. The arguments and debates between scientists and industry experts about whether to do it or not to do it are explained on a scientific basis. In the translation of the Holy Quran, the religious style that arose on the basis of the historical-archaic form of the English language in the medieval period, as well as the religious-liturgical lexicon borrowed from the Greek, Latin and ancient Hebrew languages, the departure from the biblical basis and the religious style borrowed from the ancient Greek and ancient Hebrew in the translation into English. the use of lexemes, Bibleisms, could not clearly express the original idiomatic essence of the verses of the Holy Qur'an in the translations. As a result, the theological purity of the Qur'an was damaged. In the meantime, the translations published by non-Muslims have created a phobia of Islam in many English-speaking people who are trying to convert to Islam. As a result, the issue of banning the translation of the Holy Qur'an was raised in the Islamic world, and this issue at the same time provoked the following discussions and debates among Islamic scholars. In this article, the same issues were covered in detail.

Key words. Translation, interpretation, adequacy, Bibleisms, Islamic jurisprudence

Kirish. Qur'oni karim – islom dinining birlamchi manbayi bo'lgan ushbu mu-borak Kitob mana 14 asrdan oshiq vaqtdan buyon, o'zining sintaktik jihatdan o'ta mukammal matniy tarkibi, iste'mol nuqtayi nazaridan eskirmaydigan, mohiyatan boy semantikasi, oson tushuniladigan adabiy talqini, go'zal badiiy ifoda uslubi va deyarli ko'pchilik tillarda mavjud bo'lmagan o'zgaras grammatik qurilishi bilan dunyo ilm-fan jamoatchiligining e'tiborini tortib kelmoqda. Ammo, har davrda bo'lgani kabi, ushbu Kitobning ilmiy haqiqatlarini zamonaviy ilm-fan tarmoqlari doirasida tadqiq qilish istagida bo'lgan dunyo olimlarining hammasi ham Qur'on tili bo'lgan mumtoz arab adabiy tilini bilavermaydi. Shu sababli ham, ko'pincha uning bugungi kunda, dunyo miqyosida xalqaro ilmiy tilga aylanib ulgurgan ingliz tilidagi ma'naviy tarjimalariga murojaat qilishadi¹. Ammo, tarjima tarjimonning ilmiy ijod mahsuli ekanligi sababli, Qur'oni karim tarjimalarining hammasini ham asliyat matniga muqobil deb bo'lmaydi. Qur'oni karim til uslubiyatida zamonaviy tillarda uchramaydigan, ikkinchi bir tilga bir so'z yoxud leskik birikma bilan ifodalash imkonsiz bo'lgan diniy xos birliklar va istilohiy leksemalarning mavjudligi va ularni tarjima jarayonida muammo sifatida yuzaga

¹ Alsaleh Brakhw & Shaik Ismail, S. F. (2014). The Importation of the Holy Quran into English: Governing Factors in the Translating Process. Arab World English Journal.

chiquvchi etnosemantik majoziy o'ziga xoslik, bu kabi masalalarga dinshunoslik fanlari bilan birgalikda tilshunoslik rakursidan qarashni taqozo qilmoqda.

MAQSAD VA VAZIFALAR. Shu o'rinda Qur'oni karim tarjimalariga nisbatan nega ma'noviy tarjima deyilishiga hamda Qur'oni karimning tarjima qilinishi yoki qilinmasligiga doir quyidagi ikki xil qarashda bo'lgan soha mutaxassislari o'rtasida uzoq yillarda buyon davom etib kelayotgan ilmiy bahs va munozaralarga batafsil to'xtalishga qaror qildik:

1. Shar'iy-fiqhiy qarash;
2. Qur'on ma'nolarini o'rganishga qaratilgan badiiy-lingvistik qarash;

TAHLIL, NATIJALAR VA MULOHAZA. Islom ulamolariga ko'ra, tarjima ishi tarjimonning g'oyaviy-ijodiy mahsuli bo'lganligi,¹ Qur'oni karim ma'nolarini tarjima qilishda tarjimon foydalanadigan so'zlar bashariy lafz² ekanligi va bu kabi ijtimoiy so'zlar Alloh taoloning Qur'oni karim oyatlaridan ko'zlagan ilohiy murodini to'liq ifodalab bera olmasligi³ sababli Qur'oni karimning turli tillardagi tarjimalari, uning arab tilida nozil qilingan asliy matni bilan teng shar'iy hukmda bo'la olmaydi.⁴ Islom fiqhshunoslaridan Zakariah Matyuvga ko'ra,⁵ quyidagi omillar sabab Qur'oni karim tarjima qilinishiga ruxsat berilmaydi:

1. Possibility of anthropomorphismic interpretation (Tarjimonlarning Allohga jisimiy va shakliy sifat berish ehtimoli)

Qur'oni karimda insoniy aql va dunyoqarash uni tasavvur qilishga o'zlik qiladigan shunaqangi ilohiy obrazlilik mavjudki, insoniy idrokdan (human cognition) hosil bo'ladigan so'zlar ularni tarjima jarayonida qamrab ololmaydi (divine essence), oqibatda Qur'oni karim oyatlaridan anglashilinishi lozim bo'lgan ilohiy asliyat, tarjimalarga ko'chmay qoladi yoki yanglish bir mohiyatga aylanib ketadi. Buning natijasida esa, Qur'oni karimning teologik sofligiga putur yetadi. Zakariah Matyuvning qayd etishicha, tarjimonning Qur'oni karimga ko'ra yagona, o'xshashi va tengi yo'q bo'lgan Iloh (Alloh) tushunchasiga **tashbih** (*Allohni maxluqot yoki mavjudotga o'xshatib talqin qilish*) va **tajsim** (*Allohni jisimiy shamoyilda tasvirlashga urinish*) kabi antropomorfistik rakursdan qarash asliy matnda mavjud bo'lmagan antropomorfistik tasvirning tarjimada paydo bo'lib qolishiga sabab bo'lar ekan. Psixolingvistik Salman Ahtar o'zining "*The Quran and the secular mind: A philosophy of Islam*" nomli kitobida Qur'on karim ma'nolarini tarjima

¹ Khosravi, H., & Pourmohammadi, M. (2016). Influence of Translator's Religious Ideology on Translation: A Case Study of English Translations of the Noble Quran. *International Journal of English Language & Translation Studies*, 4(4), 151–163

² Bono, J. J. (1995). *The word of God and the languages of man: interpreting nature in early modern science and medicine* (Vol. 1). Univ of Wisconsin Press.

³ Clark, M. (1978). *The Word of God and the Language of Man: Puritan Semiotics and the Theological and Scientific. Semiotic Scene*, 2(2), 61–90.

⁴ HASAN, A. (1999). THE QUR'AN: THE PRIMARY SOURCE OF "FIQH." *Islamic Studies*, 38(4), 475–502.

⁵ Matthews, Z. (2015). A critical analysis of the anthropomorphic and interpretive approaches to Quranic words describing God.

qilish jarayonida yuzaga antropomorfistik talqiniy muammolardan birini quyidagicha misol sifatida keltirgan. Unga ko‘ra Qur‘oni karim ma‘nolarini tarjima qilish ishiga kirishgan inson Qur‘onda Allohning *“hamma narsani ko‘rib turishi”* bayon qilingan Baqara 2:96, 110, 233, 237; Oli Imron 3:15, 20, 156, 163; Moida 5:71; Anfol 8:39, 72; Ahzob 33:9; G‘ofur 40:44; Hujurot 49:18; Hadid 57:4; Mumtahanah 60:3; Tag‘obun 64:2; va Alaq 96:14; kabi, shuningdek, *“hamma narsani eshitib turishi”* haqida aytilgan Baqara 2:181, 224, 227, 244, 256; Niso 4:58, 134, 148; Anfol 8:17, 42, 53; Tavba 9:98, 103; Haj 22:61, 75; Nur 24:21, 60; Luqmon 31:28; Hujurot 49:1; Mujodala 58:1; singari oyatlarga duch kelganida, oyatda kelgan *“ko‘rish”* yoki *“eshitish”* so‘zlari uning ongida avtomatik ravishda insonning ko‘z orqali ko‘rishi yoki quloq orqali eshitishi kabi bashariy – fiziologik bir jarayon tasavvurini paydo qiladi, ya‘ni tarjimonning tasavvurida Iloh insonga o‘xshash ikki ko‘zi bor, ikki qulog‘i bor bir borliq o‘laroq gavdalanadi.

Buning oqibatida, tarjimaviy muqobillar ham ko‘p hollarda ayni shu idrokiy tasvirga mos bir holatda *“God sees”* yoki *“God hears”* shaklida beriladi. Garchi, Qur‘onda Alloh dunyodagi hech bir mavjudotga o‘xshamasligi, uning butun olamlar ichra o‘xshashi, tengi yo‘qligi haqida ochiq xabar berilgan qator oyatlar (keyinroq ularning har biriga batafsil to‘xtalamiz) mavjud bo‘lsa-da, aksariyat holatlarda tarjimon ushbu oyatlarning mavjudligini hisobga olmasdan, tarjimada Allohning Qur‘oni karimga ko‘ra qanday bo‘lishi ma‘lum qilinmagan *“ko‘rish”* yoki *“eshitish”* xislatini, mohiyatan inson fiziologiyasiga o‘xshatilgan holatda tasvirlab beradi. Natijada, tarjimada asliyat matniga ko‘ra butun olamdagi hech bir mavjudotga, xossatan insonga o‘xshamaydigan, tengi va o‘xshashi yo‘q bo‘lgan *“Iloh”* konseptiga zid bo‘lgan antropomorfistik (insonga o‘xshash qilib tasvirlanuvchi) bir ma‘bud tasviri paydo bo‘ladi¹. Bu esa, o‘z navbatida, juda qo‘pol xatolik va ayni paytda islom dinining tamal aqidiga zid bo‘lgan noto‘g‘ri tarjimadir. Ko‘rib turganingizdek, antropomorfistik yondashuv asosida talqin qilinayotgan Qur‘oni karim ma‘noviy tarjimalaridagi teokonseptual buzilishlar sabab, islom fiqhida Qur‘oni karimning tarjima qilinishiga ruxsat berilmaydi.

Islom falsafashunosi Nurhanisah Seninning qayd etishicha, Qur‘oni karimga ko‘ra Iloh konseptini antropomorfistik talqin qiluvchilarga qarshi birinchilardan bo‘lib ilmiy mujodala qilgan islom faylasufi, Imom Abu Homid G‘azzoliy o‘z ilmiy izlanishlarida nafaqat Qur‘oni karim, balki ungacha bo‘lgan ilohiy Kitoblar jumladan, Tavrot, Zabur va Injildagi monoteistik Iloh konseptining antropomorfistik talqinga uchrashiga, yunon va rim diniy mifologiyasining g‘oyaviy ta‘siri benihoyat kuchli bo‘lganligi haqida yozib qoldirgan². Bir so‘z bilan aytganda,

¹ Abdelaal, N. M. (2018). Translating connotative meaning in the translation of the Holy Quran: Problems and solutions. AWEJ for Translation & Literary Studies, Volume2, (1).

² Nurhanisah Senin, Khadijah Mohd Khambali @ Hambali, Wan Adli Wan Ramli, Mustafa Kamal Amat Misra (2022) Al-Ghazali’s Approach in Refuting Anthropomorphism. Islamiyyat: International Journal of Islamic Studies,

Abu Homid G‘azzoliyning mazkur fikrlaridan, ingliz tili teostilistikasida **simulizm** (*conceptualizing of God like a living thing*) va **corporealism** (*belief that God has a physical body*) deya tilga olinadigan¹, tashbihiy va tajsimiy talqin orqali Qur’oni karimdan oldingi ilohiy Kitoblardagi deistik mohiyatni materialistik talqin qilganlar ham aynan ilohiy din va bashariy mifologiyani bir-biridan ajrata olmaydigan toifalar ekanligi ma’lum bo’ladi. Umuman olganda, Qur’oni karimdagi Iloh konseptini tashbih va tajsim qiluvchilardan bo’lmish “mushabbiha” (simulist) va “mujassima” (corporealist) toifalariga keskin raddiyalarni berib kelayotgan islom ulamolari ko’plab topiladi. Ahli sunnat val jamoat aqoididagi sunniy mufassir ulamolar, bu toifalarning antropomorfistik qarashlarini Qur’oni karimning quyidagi oyatlariga ko’ra botil va noto’g’ri ekanligi bayon qilishgan:

Shuuro surasi 11-oyat

...لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ

...*biror-bir narsa U zotga (Allohga) o‘xshash emasdir.*

Nahl surasi 74-oyat

فَلَا تَضْرِبُوا لِلَّهِ الْأَمْثَالَ

... *Bas, Allohning o‘xshashini (tengini) qidirmanglar!*

Yuqoridagi kabi toifalarga mazhabboshimiz Imomi A’zam Abu Hanifa ham o‘zining Fiqhul Akbar asarida quyidagicha javob bergan: “Allohning birdir. Ammo, Uning birligi son jihatidan emas, sherigi yo‘qligi, tug‘maganligi, tug‘ilmaganligi, tengi yo‘qligi, U O‘zi yaratgan narsalardan birortasiga o‘xshamasligi, Unga ham biror narsa o‘xshash emasligi jihatidandir”. U O‘zining zotiy va fe’liy sifatleri bilan azaldan bor bo‘lgan va abadiy bor bo‘ladi.²

Ibn Qayyim ham bu toifalarga nisbatan she’riy tarzda raddiya bayon qilgan:

O‘xshatmaymiz sifatlarin vasfimizga

Sig‘ingaydir mushabbihtar asli butga.

Kim o‘xshatsa Xoliqni o‘z maxluqiga

Darz ketibdi uning ixlos, iymoniga

Ibn Qayyimga ko’ra “Kim Allohning sifatlarini bandalarining sifatlariga o‘xshatsa, Masih ibn Maryamga ibodat qiluvchi nasorolarga o‘xshab qoladi.” Endi esa islom fiqhida Qur’oni karimning tarjima qilinishiga nisbatan qo‘yilgan taqiqning sabablaridan yana bir haqida Zachariah Matthew tomonidan ilgari surilgan ilmiy qarash muhokamasiga to‘xtalamiz.

2. Pre-Quranic Canonical interpretation (Biblical interpretation of Quran)

¹ As’adi, A. (2011). Criticism and Analysis of the Attribution of Simulism (Tashbih) and Corporealism (Tajsim) to Hisham ibn Hakam. Naqd Va Nazar, 16(62), 169-191.

² Имом Аъзам Абу Ханифа Нуъмон ибн Собит. Фикхул Акбар – Тошкент.: "Мовароуннахр", 2007. – 1-6.

Zakariah Matyuvga ko'ra, Qur'oni karimning tarjima qilinishiga shar'iy nuqtayi nazardan taqiq qo'yuvchi navbatdagi omil, uning undan oldin nozil qilingan, ammo keyichalik inson omili aralashuvi sabab matnan va aqidaviy jihatdan buzilgan va tahrir etilgan Tavrot, Zabur va Injillarning Eski va Yangi Ahd shaklida bitta to'plamga birlashtirilgan zamonaviy Bibliya matnlariga ma'noviy xos shaklda tarjima qilishga urinishdir. Bir so'z bilan aytganda, mazkur usul orqali bugun G'arb dunyosi xristian missionerlari Qur'oni karimni zamonaviy Bibliya matnlari orqali sharhlashga, yanayam aniqrog'i Qur'oniy xos istilohlarni "bibliyezmlar" (Bibliyaga xos atamalar) orqali izohlashga zo'r berib harakat qilishmoqda. Alohida qayd etishimiz lozimki, tadqiqotimiz obyektini sifatida tanlab olganimiz Aleksander Rossning "*Alcoran of Mahomet*", Jorj Seylning "*Alcoran of Mohammad*", Jon Rodvellning "*The Koran*" kabi tarjimalari zamonaviy Bibliya matnlariga xos bir shaklda o'g'irilgan, bibleizmik tarjimalardir.

Qur'onning tub mohiyatini o'rganishga qaratilgan ilmiy va badiiy-lingvistik qarash. Ahmad Horryga ko'ra, yuqoridagi muhokama qilingan shu va shu kabi boshqa omillar sabab, ba'zi Islom ulamolari Qur'oni karim tarjima qilinmasligiga qat'iy hamfikir bo'lishsa-da, boshqa bir toifa ulamolar, Qur'oni karim ma'nolarini xorijiy tillarga, tarjimalarni asliy Qur'oni karimga fiqhiy va shar'iy nuqtayi nazardan teng deb bilmasdan, ulardan shar'iy fatvo yoki hukm olish maqsadida emas, balki arab bo'lmagan xalqlarga ularning o'z ona tillarida tushuntirib berish niyatida tarjima qilib berishda biror shar'iy qarshilik yo'qligiga ittifoq qilishgan. Ustiga – ustak, lingvistik nuqtayi nazaridan olib qaraganda ham, Qur'oni karim ma'nolarini boshqa tillarda sharhlab berish uni "ma'noviy tarjima" qilish ekanligi quyida ilova qilingan izohlarda ham ochiq-oydin bayon qilingan:

1) Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf: "*Qur'oni karim ma'nolarini tarjima qilib berish, uni tafsir qilib berish deganidir*"¹;

2) Madina instituti professori, Afnan Fatani: "*Translation of the Qur'an is to interpret the essence of its meaning into the languages other than Arabic*"²;

3) McGill universiteti professori, Gillian Leyn Mersiye: "*Translation of the Quran is to reproduce its semantic meaning into the target language*"³;

4) Qur'oni karimning rus tilidagi ma'noviy tarjimasi muallifi, rus tarjimoni, Valeria Poroxova: "*Переводить Священный Коран означает как яснее истолковать смысл его аятов*"⁴;

¹ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Куръон илмлари. – Тошкент.: "Хилол нашр", 2022. – 504 бет.

² Fatani, Afnan (2006). "Translation and the Qur'an". In Leaman, Oliver (yed.). *The Qur'an: an encyclopaedia*. Great Britain: Routledge. pp. 657–669.

³ Lane-Merciye, G. (1997). Translating the untranslatable: The translator's aesthetic, ideological and political responsibility. *Target. International Journal of Translation Studies*, 9(1), 43-68.

⁴ Коран / Перевод смыслов и комментарии Порохова В. М. — 12-е изд... — М.: Рипол-классик, 2013.

5) rus tarjimoni, Ignatij Yulianovich Krachkovskiy: “Переводить Корана это – сносно представляет его когнитивно-смысловое значение”¹.

Ko‘rib turganimizdek, yuqoridagi izoh mualliflarining barchasi Qur‘oni karimni tarjima qilish deganda uning istilohlaridan ko‘zlangan ma‘noni yoritib berish ekanligini ilgari surishgan. Birgina, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf Qur‘oni karim tarjima turlarini 1) Harfiy (lug‘aviy yoki so‘zma-so‘z) va 2) tafsiriy (ma‘noviy yoki semantik) kabi ikki turga bo‘lib tasnif qilganlar².

Harfiy tarjima. Shayxga ko‘ra, harfiy tarjima matnni unda ishtirok etgan so‘zlarning lug‘atda berilgan ma‘nolari asosida ikkinchi bir tilga so‘zma-so‘z holatda o‘g‘irish bo‘lib, bunda tarjimon asosiy e‘tiborini asliyat tilidagi leksik birliklarning lug‘atda ifodalangan ma‘nolariga (dictionary meaning) qaratadi va matndagi so‘zlardan tarkib topgan sintaktik butunlik ifodalashi mumkin bo‘lgan kontekstual ma‘noga (contextual meaning) ahamiyat bermaydi. Manbalarda qayd etilishicha, ushbu tarjima turining yana bir boshqacha nomi **كلمة بكلمة** (kalimatan bikalima), ya‘ni so‘zma-so‘z tarjima bo‘lib, unda yuqorida aytilganidek, oyat matni takibidagi har bir so‘zga uning lug‘atdagi muqobili qo‘yib chiqiladi, oyatdagi grammatik tartib o‘zgartirilmaydi. Qur‘oni karimning Al-Isro surasidagi 29-oyatning harfiy tarjimasini misolida bunga guvoh bo‘lishimiz mumkin:

وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا ٢٩

Agar ushbu oyat harfiy, ya‘ni so‘zma-so‘z tarjima qilinsa, undan quyidagicha ma‘no chiqadi: “*Qo‘lingni bo‘yningga o‘rab bog‘lama, va uni uzun qilaman deb judayam cho‘zib yuborma*” degan noaniq va o‘ta mavhum ma‘no kelib chiqadi. Ko‘rib turganingizdek, oyat matnini so‘zma-so‘z, lug‘atdagi ma‘no muqobilida ikkinchi bir tilga o‘g‘irish asliy matndan kelib chiqishi lozim bo‘lgan mohiyatning tarjimada ko‘chmay qolishiga sabab bo‘ladi. Ma‘lumotlarga qaraganda, vatan-doshimiz bo‘lgan Mahmud Taroziy (Oltinxon To‘ra) tomonidan o‘g‘irilgan tarjima³ ayni shu harfiy usulda bajarilgan. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning fikricha, ulamolar Qur‘oni karimning tarjima qilinishi yoki qilinmasligi haqida judayam ko‘p bora bahs-u munozaraga borishgan bo‘lib, ulardan ba‘zilari Qur‘oni karimni tarjima qilish mumkin emasligini, boshqalari esa Qur‘oni karimni arab bo‘lmagan, ajamiy xalqlarga yetkazish uchun tarjima qilish vojib ekanligini qayd etishgan bo‘lsa-da, ularning hammalari, bir ovozdan Qur‘oni karimni harfiy tarjima qilish mutlaqo joiz emasligiga ittifoq qilishgan.

Tafsiriy tarjima. Bugungi kun iste‘molida, bir so‘z bilan “tafsir” deya murojaat qilinadigan mazkur tarjima turiga shayx Muhammad Yusuf Muhammad Sodiq o‘zining “Tafsiri Hilol” asarida Qur‘oni karim oyatlarini ularning diniy-

¹ Крачковский И. Ю. Коран/перевод и комментарии ИЮ Крачковского //М.: Издательство восточной литературы. – 1963.

² Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Куръон илмлари. – Тошкент.: “Хилол нашр”, 2022. – 504 бет.

³ Саййид Махмуд Тарозий, Олтинхон Тўра. АЛ-ҚУРЪОН АЛ-КАРИМ маъноларининг таржимаси ва шарҳлар. Мадина.: 1895 Мадинаи Мунаввара нашриёти. 860 бет.

istilohiy mohiyatidan kelib chiqqan holda ikkinchi bir tilga sharhiy bayon qilib berish deya izoh bergan¹. Shofeiyy mazhabining mufassir ulamolaridan bo‘lgan Imom Abu Abdulloh Zarkashiy tafsirga Qur’oni karimdan ko‘zlangan asliy mohiyatni, mavjud usullarga muvofiq arab tilida yoki boshqa xorijiy tilda bayon qilib berish deya ta’rif berganligi aytiladi². Shuningdek, tafsirshunos olimlardan Muhammad Zahabi Said Husayin o‘zining mashhur “Tafsir va Mufasssirlar” nomli asarida tafsirning istilohda Qur’oni karim oyatlarini usuliy qoidalarga ko‘ra sharxlab berish orqali undan ko‘zlangan asl muddaoni ochiqlash, tushuntirish va izohlab berish ekanligini qayd etgan³.

Bundan tashqari, islom olamida “Tafsirul Jalalayn” nomi bilan mashhur bo‘lgan tafsir muallifi, misrlik alloma Abdurahmon ibn Abu Bakr Jaloliddin Suyutiy tafsirga: «*Eng so‘nggi vahiy bo‘lgan Qur’oni karimning nuzulotidan ko‘zlangan maqsadni chuqur tushunish va uni boshqalarga aslidagiday bayon qilib, tushuntirib berishdir*»⁴, deya ta’rif berganligi manbalarda keladi. Shu o‘rinda Qur’oni karimni kimlar tafsir (tafsiriy tarjima) qilishga haqli degan asosli bir savol tug‘iladi. Jumhur ulamolar ittifoqiga ko‘ra, Qur’oni karim arab tilini biladigan har qanday inson ham o‘z aqliga ko‘ra tafsir (tafsiriy tarjima) qiladigani bir Kitob emas⁵.

Zero, bir tilni muloqot qilar darajada bilish bilan, tilning matniy qurilishi, undagi leksik-semantik xususiyatlar, uning tarkibidagi sheva va lahjalarning pragmatik implikatsion o‘ziga xosliklari va ifoda uslubiyaiga oid masalalarda yetarli darajada nazariy bilimga ega bo‘lish orasida katta farq mavjud. Shu sababli ham, aksariyat nomusulmonlarning Qur’oni karim ma’nolarini tarjima qilishda, undagi istilohlarga Qur’on tili bo‘lgan mumtoz arab adabiy tilining etnosemantik mohiyatiga ko‘ra emas, balki bugungi kun arablari orasida so‘zlashuv va ijtimoiy aloqa tili sifatida paydo bo‘lgan zamonaviy arab tilining amaldagi iste’moliy mohiyatiga ko‘ra ma’no bermoqchi bo‘layotganliklari⁶, zaruriy tarjima usullaridan foydalanmasliklari⁷, diniy istilohlarning ma’nolarini to‘liq ochiqlashda murojaat qilish lozim bo‘ladigan Qur’on ilmlari (Ulumul Qur’on), Hadis ilmlari (Mustalahul hadis), fiqh va aqoidga oid lug‘atlar (Mufradotu fihiyya), islom tarixi va

¹ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. Тузатилган ва тўлдирилган қайта нашр – Тошкент.: “Ҳилол нашр”, 2016. – 773 б

² Slubi, M., Hameed, M., Abdullah, D., & Ali, H. (2022). The Verbal opinions of Badr al-din al-Zarkas’hi (d. 794a. H.) Anbar university Journal for Islamic Sciences, 12(50), 297–326.

³ Muhammad, Al-Dzahabi Al-Said Husain. (1976). Tafsir Wal Mufasssirlar. Al-Qahirah, Maktabah Wahbah, tth Maktabah Syamilah, 349, 0099.

⁴ Musa, S. (2000). The Influence of Tafsir al-Jalalayn on Some Notable Nigerian Mufasssirlar in the Twentieth-Century Nigeria. Journal of Muslim Minority Affairs, 20(2), 323–328.

⁵ Fatma, G., Pirezada, N., & Begum, S. (2022). Problems, Illusions and Challenges Faced by a non-Arabic Speaker in Understanding Quran: A Sub-Continental Study. Journal of Positive School Psychology, 6(2), 5422–5426.

⁶ Thackston, W. M. (2022). An Introduction to Koranic and Classical Arabic. Iranbooks Press.

⁷ Sperber, A. D., Devellis, R. F., & Boehlecke, B. (1994). Cross-cultural translation: methodology and validation. Journal of cross-cultural psychology, 25(4), 501–524.

siyrat ilmiga oid bo'lgan eng ishonchli manbalarga (Ilmus Siyar) umuman murojaat qilmasliklari¹ va boshqa bir qator sabablar, aksar ma'noviy tarjimalarning asliy matnga adekvat o'g'irilganligini shubha ostiga oladi.

Ulamolarning ilmiy va fikriy ittifoqiga ko'ra, agar bir inson Qur'oni karimni tafsir (tafsiriy tarjima) qilmoqchi bo'lsa-yu, oyatlarning nuzulot sabablarini bilmasdan, mufassir va muhaddis ulamolarning bu boradagi ilmiy qarashlaridan xabardor bo'lmasdan turib tafsirga qo'l ursa, u Qur'oni karim polisemiyasini (ko'p ma'noliligini) hisobga olmasdan, ma'lum bir vaziyat uchun tushgan oyatda ishtirok etgan so'zlarni faqatgina lug'aviy ma'nosiga tayangan holatda, yanglish talqin qilish ehtimoli ko'p bo'ladi. Bir so'z bilan aytganda, bunday tarjima Tafsir ilmida (Tafsiriy tarjima nazariyasida) Qur'oni karimning ra'yga (shaxiy fikriy qarashga) ko'ra tarjima qilinishi hisoblanadi. Bu kabi tafsiriy tarjimalar esa Qur'oni karimning nomusulmonlar tomonidan nafaqat o'ta yanglish qabul qilinishiga, balki endigina islom dinini qabul qilgan inglizabon musulmonlarning ham Qur'oni karimni mazhabiy va firqaviy tamoyil asosida farqli tushunilishiga, ulardan xilma-xil hukm va xulosalar olinishiga sabab bo'ladi². Tadqiqotimiz davomida olib borgan tahlillarimiz, Qur'oni karimning ingliz tilidagi ma'noviy tarjimalari turli mazhab, aqidaviy firqa va diniy jamoatning e'tiqodiy qarashlariga xoslanib o'g'irilganligini ko'rsatmoqda va biz ularni mazhabiy, aqidaviy va firqaviy xususiyatlaridan kelib chiqib, 5 guruhga bo'lib tasnifladik.

Qur'oni karim ma'nolarining mazhabiy va aqidaviy jihatdan turlicha talqin qilinganligiga islom tarixida ham misollar talaygina. Manbalarga ko'ra, Ali roziallohu anhudan boshqa sahobalardan rivoyat qilingan hadislar va Qur'oni karimning ulardan kelgan usuliy tafsirlarini tan olmasdan tarkiban o'n ikkilar, ismoiliylar, zaydiylar va ibodiylar singari firqalarga bo'linib ketgan shia mazhabining paydo bo'lishiga ham Qur'oni karimni tafsir (tafsiriy tarjima) qiluvchilar ma'lum bir vaziyat uchun tushgan oyat mazmunini boshqa bir vaziyatga xoslab ma'no berganliklari sabab bo'lgan ekan³. Shuning uchun ham Muhammad s.a.v oyat matnini zohiriy, ya'ni yuzaki tarzda, botiniy mohiyatini bilmasdan turib, faqatgina shaxsiy qarash, ya'ni ra'yga ko'ra tafsir (tafsiriy tarjima) qilishlarini man etib, bo'lajak ummat olimlarini qattiq ogohlantirgan ekanlar. Bu ogohlantirish Imom Termiziyning "Sunani Termiziy" asarida kelgan 2951-hadisda quyidagicha rivoyat qilinadi:

سنن الترمذي | أبواب تفسير القرآن باب ما جاء في الذي يفسر القرآن برأيه

¹ Noory Nasar Alhas'hmy, U. (2011). Fundamental Criterion to Understand Quranic Text. Anbar university Journal for Islamic Sciences, 3(11), 187-218.

² Arifin, Z. (2015). A Critique Study of Tafseer Inspiration's Method's On Qur'anic Commentary.

³ Kamali, M. H. (1990). The Approved and Disapproved Varieties of Ra'y (Personal Opinion) In Islam. American Journal of Islam and Society, 7(1), 39-68.

عن ابن عباس، عن النبي صلى الله عليه وسلم، قال: «اتقوا الحديث عني إلا ما علمتم، فمن كذب علي متعمدا فليتبوأ مقعده من النار، ومن قال في القرآن برأيه فليتبوأ مقعده من النار»: «هذا حديث حسن

«O'zingiz bilmagan hadisni mendan (ya'ni, Payg'ambaringizdan) deyishga qo'rqing. Kimki, sha'nimga qasddan yolg'on hadis aytsa, uning joyi do'zaxdadir va yana kimki Qur'onni o'z aqliga ko'ra tafsir qilsa, uning ham joyi do'zaxdadir».

Ammo, Qur'oni karimni shaxsiy ra'yga ko'ra tafsir qilishdagi tanqidiy qarashlar Qur'on tafsiri uchun talab qilinadigan barcha ilmlarda mohir bo'lgan mazhab-boshi imomlarimizning ilmiylik asosiga qurilgan "ijtihodiy ra'y"larini inkor qilmaydi. Zero, ularning ijtihodiy ra'ylari tafsiriy tarjima uchun talab qilinadigan barcha ilmiy mezonlardan foydalanilgan holda olingan fiqhiy dalillardan iboratdir, ya'ni ularning ra'ylari aksariyat holatlarda tafsiriy tarjimaning Qur'oni karimni uning o'zi¹ va sahih nabaviy hadislar bilan², Qur'oni karimni sahobalar,³ va tobeinlar ijtihodi⁴ orqali qilinadigan usullariga tayandi. Tadqiqotimiz davomida olib borgan tahlillarimizda, ushbu usullar orasidan eng ko'p murojaat qilganimiz Qur'oni karimni uning o'zi bilan tafsir qilish usuliga batafsil to'xtalamiz.

Qur'oni karim o'z oyatlari tarkibida kelgan so'zlarni, davomiy ketma-ketlikda yoki bir oyatda kelgan so'zning ma'nosini boshqa bir oyat orqali izohlaydigan go'zal bir tarjima uslubiga ega bo'lgan ilohiy vahiydir. Muhammad s.a.v davrlaridan beri mavjud bo'lib kelgan bu usul ishtirokida keyinchalik Qur'on ilmlari tarkibida "Qur'oni karimni uning o'zi bilan tafsir qilish" nomli fundamental bir tafsir usuli paydo bo'ldi. Mazkur usulga Qur'oni karimdan judayam ko'plab misollar keltirish mumkin. Misol uchun, Qur'oni karimning Baqara 2:03 oyatini olaylik.

ذٰلِكَ الْكِتٰبُ لَا رَيْبَ فِيْهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِيْنَ ۝۲

*Bu kitobda shak-shubha yo'q, u taqvodorlarga hidoyatdir.*⁵

Oyatga e'tibor beradigan bo'lsak, unda Qur'on ular uchun hidoyat bo'ladigan insonlar toifasi مُتَّقِيْنَ (muttaqiyn) insonlar haqida so'z bormoqda. Ushbu so'zga nisbatan Qur'on ulamolari, tarjimon va tilshunoslar tomonidan turli ma'nolar berilgan. Xususan, bu so'zni ustozlarimiz shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf va shayx Abdulaziz Mansurlar "taqvodorlar" deya, Mavlaviy Hindistoniy

¹ Shahbaz Qadri, M., & ul Arifeen, S. (2019). حضرت عبد الله بن عباس كا منهج تفسير: تفسير القرآن بالقرآن كے اسلوب. Hazrat Abdullah Ibn Abbas's Methodology of Tafsir: A Research Review of the Style of Tafsir-ul-Quran bil-Quran. Al-Qamar, 2(1), 497–514.

² Yousaf, A. R., & Bukhari, S. A. G. (2022). A Review of the Principles and Rules of Tafseer al-Qur'an with Hadith: تفسير القرآن بالحديث كے اصول و قواعد كا جائزہ. al-Īqāz (27-01), الإيقاظ.

³ Qureshi, N., & Chhijan, H. B. (2020). ARBIC-3 Sahaba; their Ijtihad and School of thoughts in understanding Quranic Text and its academic importance. Al-Aijaz Research Journal of Islamic Studies & Humanities, 4(1), 22–39.

⁴ Ali, A. S. (1996). Al-Tafsir bi al-Ma'thur: The Qur'anic yexegesese of the prophet Muhammad, his companions, and successors. University of Michigan.

⁵ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. Тузатилган ва тўлдирилган қайта нашр. – Тошкент.: "Ҳилол нашр", 2016. 8-бет.

“Allohdan qo‘rqadiganlar” shaklida¹, Shayx Alouddin Mansur esa “taqvoli kishilar” deb tarjima qilishgan. Ushbu so‘zning aksariyat ingliz va rus tillaridagi muqobillari ham “Xudodan qo‘rqadigan” degan ma‘noda “God-fearing”/ “Pious” shaklida o‘g‘irilgan. Tabiiyki, o‘zbek tiliga arab tilidan transliteratsion uslubda o‘zlashtirilgan “taqvodorlar” yoki “taqvo ahli” so‘zlari kimga ishora qilayotganligini arab tilini bilmaydigan va Qur‘oni karim bilan ilk bor tanishayotgan insonlar bilishmaydi va o‘z o‘rnida ularga bu so‘zlarning ma‘noviy mohiyatini tushuntirish uchun albattaki qo‘shimcha sharhlarga ehtiyoj seziladi. Aslan olganda, Qur‘oni karimning o‘zida مُتَّقِينَ (muttaqiyn) insonlarning aynan kimlar ekanligi ta‘riflanadi. Ushbu sharhlarni, shunchaki, ushbu oyatdan keyin kelayotgan quyidagi 3, 4 va 5-oyatlarda uchratish mumkin.

الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ ۝ ۳ وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا
 أَنْزَلَ إِلَيْنَا وَمَا أَنْزَلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ۝ ۴ أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ
 الْمُفْلِحُونَ ۝

3. Ular g‘aybga iymon keltirurlar, namozni to‘kis o‘qirlar va Biz ularga bergan rizqdan nafaqa qilurlar. 4. Va ular senga va sendan oldin nozil qilingan narsaga iymon keltirurlar va oxiratga aniq ishonarlari. 5. Ana o‘shalar, Robbilari-dan bo‘lgan hidoyatdadir va ana o‘shalar, o‘shalargina najot topguvchilardir.

Ko‘rib turganingizdek, oyatlarda مُتَّقِينَ (muttaqiyn) toifadagi insonlar g‘aybga iymon keltiruvchi, namozni to‘kis ado qiluvchi, Alloh taolo tomonidan ularga berilgan rizq-u nasibalaridan infoq ehson qiluvchi, Muhammad s.a.v. ga nozil qilingan Qur‘oni karimga, Muhammad s.a.v. dan oldingi payg‘ambarlarga nozil qilingan ilohiy kitoblarga va Oxirat kunining voqe bo‘lishiga iymon keltiruvchi insonlar ekanliklari ta‘riflanmoqda.

Xulosa. Xulosa o‘rnida, Qur‘oni karimni ma‘nolarini ham tarjima qilish imkonsiz bo‘lgan yana bir holatga guvoh bo‘lib turibmiz, ya‘ni g‘aybga iymon keltiruvchi, namozni to‘kis ado qiluvchi, Alloh taolo in‘om etgan rizq-u nasibalaridan ulashuvchilar, Muhammad s.a.v. ga nozil qilingan Qur‘onga va u zotdan oldingi payg‘ambarlarga nozil bo‘lgan Ilohiy kitoblarga va Oxirat kuniga iymon keltiruvchi insonlar degan ma‘no anglatayotgan murakkab semantik tuzilma Qur‘onda birgina مُتَّقِينَ (muttaqiyn) so‘zi orqali ifodalanmoqda. O‘z navbatida, qaysi tilda, yuqoridagi ma‘nolarni umumsemantik jihatdan o‘zida yaxlitlab, ularni mohiyatan bitta so‘z bilan ifodalay oladigan leksik muqobil mavjud? degan mazmundagi savol tug‘iladi. Tahlillarimizga tayanib ayta olamizki, birorta tilda mavjud emas. Shuning uchun ham aksariyat Qur‘on istilohlari tarjima tiliga shartli ravishda, to‘g‘ridan-to‘g‘ri transliteratsiya qilinadi. Ammo, asliyat tilidagi so‘zlarni sharh va izohlarsiz, tarjima tiliga faqatgina transliteratsion uslubdan foydalangan holatda shunchaki ko‘chirib o‘tkazish har doim ham ko‘zlangan natijani beravermaydi, sababi transliteratsion uslubda tarjima tiliga o‘zlashtirilgan asliyat tilidagi

¹ Саййид Махмуд Тарозий, Олтинхон Тўра. АЛ-ҚУРЪОН АЛ-КАРИМ маъноларининг таржимаси ва шарҳлар. Мадина.: 1895 Мадинаи Мунаввара нашриёти. 860 бет.

soʻzlarning nafaqat oʻzi, balki mazmun-mohiyati ham tarjima tilida konsept sifati mavjud boʻlmasligi mumkin. Bu esa, oʻz navbatida, bu kabi soʻzlarning tarjima tilida mavhum bir maʼno ifodalashiga sabab boʻladi. Misol uchun, Qurʼoni karimdagi qator istilohiy-leksemalar, xususan, “*dunyo*”, “*alam*”, “*qiyomat*”, “*mahshar*”, “*jannat*”, “*jahannam*” va boshqa koʻplab shu kabi soʻzlar shular jumlasidandir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Alsaleh Brakhw & Shaik Ismail, S. F. (2014). The Importation of the Holy Quran into English: Governing Factors in the Translating Process. Arab World English Journal.
2. Khosravi, H., & Pourmohammadi, M. (2016). Influence of Translator's Religious Ideology on Translation: A Case Study of English Translations of the Nobel Quran. International Journal of English Language & Translation Studies, 4(4), 151–163
3. Bono, J. J. (1995). The word of God and the languages of man: interpreting nature in early modern science and medicine (Vol. 1). Univ of Wisconsin Press.
4. Clark, M. (1978). The Word of God and the Language of Man: Puritan Semiotics and the Theological and Scientific. Semiotic Scene, 2(2), 61–90.
5. HASAN, A. (1999). THE QURʼĀN: THE PRIMARY SOURCE OF “FIQH.” Islamic Studies, 38(4), 475–502.
6. Matthews, Z. (2015). A critical analysis of the anthropomorphic and interpretive approaches to Quranic words describing God.
7. Abdelaal, N. M. (2018). Translating connotative meaning in the translation of the Holy Quran: Problems and solutions. AWEJ for Translation & Literary Studies, Volume2, (1).
8. Nurhanisah Senin, Khadijah Mohd Khambali @ Hambali, Wan Adli Wan Ramli, Mustafa Kamal Amat Misra (2022) Al-Ghazālī's Approach in Refuting Anthropomorphism. Islamiyyat: International Journal of Islamic Studies,
9. Asʼadi, A. (2011). Criticism and Analysis of the Attribution of Simulism (Tashbih) and Corporealism (Tajsim) to Hisham ibn Hakam. Naqd Va Nazar, 16(62), 169–191.
10. Имом Аъзам Абу Ханифа Нуъмон ибн Собит. Фикхул Акбар - Тошкент.: "Мовороуннахр", 2007. – 1 б.
11. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Куръон илмлари – Тошкент.: “Ҳилол Нашр”, 2022.
12. Fatani, Afnan (2006). "Translation and the Qurʼan". In Leaman, Oliver (yed.). The Qurʼan: an encyclopaedia. Great Britain: Routledge. pp. 657–669.
13. Lane-Mercier, G. (1997). Translating the untranslatable: The translator's aesthetic, ideological and political responsibility. Target. International Journal of Translation Studies, 9(1), 43–68.
14. Коран / Перевод смыслов и комментарии Порохова В. М. — 12-е изд... — М.: Рипол-классик, 2013.
15. Крачковский И. Ю. Коран/перевод и комментарии ИЮ Крачковского //М.: Издательство восточной литературы. – 1963.
16. Саййид Маҳмуд Тарозий, Олтинхон Тўра. Ал-Куръон Ал-Карим маъноларининг таржимаси ва шарҳлар. Мадина.: 1895 Мадинаи Мунаввара нашриёти. 860 бет
17. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. Тузатилган ва тўлдирилган қайта нашр – Тошкент.: “Ҳилол нашр”, 2016.

18. Slubi, M., Hameed, M., Abdullah, D., & Ali, H. (2022). The Verbal opinions of Badr al-din al-Zarkas'hi (d. 794a. H.) Anbar university Journal for Islamic Sciences, 12(50), 297–326.
19. Muhammad, Al-Dzahabi Al-Said Husain. (1976). Tafsir Wal Mufasssirun. Al-Qahirah, Maktabah Wahbah, tth Maktabah Syamilah, 349, 0099.
20. Musa, S. (2000). The Influence of Tafsir al-Jalalayn on Some Notable Nigerian Mufasssirun in the Twentieth-Century Nigeria. Journal of Muslim Minority Affairs, 20(2), 323–328.
21. Fatma, G., Pirzada, N., & Begum, S. (2022). Problems, Illusions and Challenges Faced by a non-Arabic Speaker in Understanding Quran: A Sub-Continental Study. Journal of Positive School Psychology, 6(2), 5422–5426.
22. Thackston, W. M. (2022). An Introduction to Koranic and Classical Arabic. Iranbooks Press.
23. Sperber, A. D., Devellis, R. F., & Boehlecke, B. (1994). Cross-cultural translation: methodology and validation. Journal of cross-cultural psychology, 25(4), 501–524.
24. Noory Nasar Alhas'hmy, U. (2011). Fundamental Criterion to Understand Quranic Text. Anbar university Journal for Islamic Sciences, 3(11), 187–218.
25. Arifin, Z. (2015). A Critique Study of Tafseer Inspiration's Method's On Qur'anic Commentary.
26. Kamali, M. H. (1990). The Approved and Disapproved Varieties of Ra'y (Personal Opinion) In Islam. American Journal of Islam and Society, 7(1), 39–68.
27. Shahbaz Qadri, M., & ul Arifeen, S. (2019). حضرت عبداللہ بن عباس کا منہج تفسیر: تفسیر: القرآن بالقرآن کے اسلوب کا تحقیقی جائزہ: Hazrat Abdullah Ibn Abbas's Methodology of Tafsir: A Research Review of the Style of Tafsir-ul-Quran bil-Quran. Al-Qamar, 2(1), 497–514.
28. Yousaf, A. R., & Bukhari, S. A. G. (2022). A Review of the Principles and Rules of Tafseer al-Qur'an with Hadith: تفسیر القرآن بالحديث کے اصول و قواعد کا جائزہ. الإيقاظ, 27-01, al-Īqāz (27-01).
29. Qureshi, N., & Chhijan, H. B. (2020). ARBIC-3 Sahaba; their Ijtihad and School of thoughts in understanding Quranic Text and its academic importance. Al-Aijaz Research Journal of Islamic Studies & Humanities, 4(1), 22–39.
30. Ali, A. S. (1996). Al-Tafsir bi al-Ma'thur: The Qur'anic yexeges of the prophet Muhammad, his companions, and successors. University of Michigan.

MANBASHUNOSLIK VA MATNSHUNOSLIK //
 ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ТЕКСТОЛОГИЯ //
 SOURCE STUDY AND TEXTOLGY

BAHODIROV ROIQ

Falsafa fanlari doktori, professor

RASULOV DILSHOD

Tarix fanlari nomzodi, O'zbekiston Respublikasi Madaniy meros agentligi

Beruniy qo'lyozma asarlarining xorijdagi nusxalari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Buyuk mutafakkir va qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050 yilligini xalqaro miqyosda keng nishonlash to'g'risida"gi 2022-yil 25-avgustidagi PQ-4306-son Qarorida 2022-2023-yillarda buyuk ajdodimiz Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050-yilligini YUNESKO shafeligida xalqaro miqyosda amalga oshirish borasidagi vazifalar belgilangan.

Mazkur qaror ijrosi yuzasidan hozirgi kunda olimlarimiz oldida "Abu Rayhon Beruniy merosini o'rganish maqsadida xalqaro miqyosda keng ko'lamli ilmiy izlanishlar olib borish va ularning natijalarini e'lon qilish, shu mavzuda ilmiy, badiiy-publitsistik asarlar yaratish, xorijiy olimlarning asarlarini o'zbek va qoraqalpoq tillarida nashr qilish"¹ dolzarb vazifalari qo'yilgan. Ilm ahli o'zining faoliyati va olib borayotgan ilmiy tadqiqotlari sirasida Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Beruniy² (973-1048)ning barcha ilmiy qirralarini keng yoritishga e'tibor qaratmoqda.

Madaniy meros agentligida O'zbekistondagi tarixiy-madaniy obyektlarini saqlash, restavratsiya qilish va ommalashtirish ishlari bilan bir qatorda chet ellarda saqlanayotgan mamlakatimiz tarixiga oid madaniy boyliklarni aniqlash, ularning to'liq ma'lumotlar bazasini tayyorlash va uni muntazam yangilab borish, shuningdek, to'plangan materiallarni mamlakatimiz va jahon miqyosida ilmiy muomalaga kiritish kabi yo'nalishlarda faoliyatlar yuritib kelinmoqda³.

Olib borilgan tadqiqotlar O'zbekiston tarixi bilan bog'liq madaniy boyliklar bir necha yuz yillar mobaynida Amerika, Afrika, Yevropa, Osiyo va Avstraliya qitalariga tarqalgani hamda u yerda noyob madaniy ashyo sifatida saqlanayotganini ko'rsatdi. Bugungi kunda ushbu meros umuminsoniy madaniy boylik sifatida 40 dan ortiq

¹ Yangi O'zbekiston. 26-avgust 2022-yil, juma. № 174 (696), – B. 2.

² Keyinchalik allomaning ismi qisqartirilgan holda "Beruniy" shaklida beriladi.

³ Qarang: O'zbekistonga oid xorijdagi madaniy boyliklar – madaniyatimizning ajralmas qismi / Tahrir hay'ati: R.Bahodirov (bosh muharrir), O'.Sultonov, A.Erkinov, J.Ilyasov, A.Musakayeva, D.Rasulov, O.Madaliyeva. – Toshkent: "Zabarjad media", 2020.

mamlakatdagi ilmiy muassasa, muzey, arxiv, kutubxona va boshqa xususiy fondlardan o‘rin olgan.

Tadqiqotlar natijasida aniqlangan 9 mingdan ortiq madaniy boylik (qo‘lyozmalar, numizmatik materiallar, sopol, yog‘och va metallardan tayyorlangan taqinchoqlar, xo‘jalik buyumlari, jangovar ashyolar va boshqalar)ning taxminan 44 foizini qo‘lyozmalar tashkil etadi.

O‘rta asrlarda Markaziy Osiyoda IX–XII asrlarda ilm-fan taraqqiyoti yuksak darajaga yetib, mintaqa allomalari o‘zlarining ilmiy tadqiqotlari bilan insoniyat va ayniqsa, islom sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo‘shganlar. Ulardan biri, Xorazmning qator mashhur olimu fuzalolari o‘rtasida alohida e‘tiborga sazovor bo‘lgan alloma – Beruniy.

Beruniy 16 yoshidan geografik o‘lchovlar, xususan, Xorazmning Qiyot shahri koordinatlarini aniqlash bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borgan. Qator geografik tadqiqotlar uning ismi bilan bog‘liq bo‘lib, olim 994-yildagi Bushkotar qishlog‘i koordinatlarini aniqlashda muvaffaqiyatlarga erishgan. 995-yilda esa Yer sayyorasini relyefli shar shaklida ekanligini ishlab chiqqan. Olim shuningdek, ijtimoiy ilmlar va falsafa sohasida ham tanilgan va turli ilm sohalarida 150 dan ortiq asar (“Mineralogiya”, “Xorazmning mashhur kishilari”, “Tafhim”, “Farmokognoziya”, “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Qonuni Mas‘udiy”, “Hindiston” va boshqa) yozib qoldirgan.

XIX asrdan boshlab allomaning asarlari lotin, fransuz, italyan, nemis, ingliz, fors, turk tillariga tarjima etila boshlandi.

Zikr etilganidek, Beruniy o‘zining serqirra ijodi bilan o‘z davrining deyarli barcha ilmlariga katta hissa qo‘shgan allomadir. Uning astornomiya, matematika, tib, mineralogiya, geografiya, tuproqshunoslik va boshqa ilmlarga taalluqli asarlari butun dunyoga tarqalgan va hozirgi kunda xorijiy mamlakatlardagi ko‘pgina kutubxona va ilmiy muassasalarda qo‘lyozma nusxalari saqlanmoqda.

Ajdodimiz qalamiga mansub qadimiy qo‘lyozma asarlar umuminsoniy madaniy boylikka aylanib, ularning nusxalari bugungi kunda nafaqat O‘zbekistonda, balki jahonning turli davlatlarida saqlanmoqda.

Biz bu maqolada hozirgi kunga qadar olib borilgan ilmiy tadqiqotlarimizning dastlabki natijasi sifatida Beruniyning turli mamlakatlaridagi qo‘lyozma asarlari va ularning nusxalariga oid ma‘lumotni bayon etmoqchimiz.

Beruniyning 23 nomdagi qo‘lyozma asari Amerika Qo‘shma Shtatlari, Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya Birlashgan Qirolligi, Germaniya Federativ Respublikasi, Hindiston Respublikasi, Misr Arab Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi va Turkiya Respublikasida jami 67 nusxada mavjudligi aniqlandi.

Hozirga qadar aniqlangan mazkur asarlarning eng ko‘pi Turkiya Respublikasining Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasida bo‘lib, ular 16 asarning 26 nusxasini tashkil etadi. Misr Arab Respublikasining Qohira shahridagi “Dor al-kutub va al-vasoiq al-qavmiya” va Al-Azhar universiteti markaziy kutubxonalarida bo‘lib, ular 9 ta asarining 18 ta qo‘lyozma nusxasini tashkil etadi. Buyuk Britaniyaning Bodlian va Britaniya kutubxonalarida ham 6 ta asarining 15 qo‘lyozma nusxasi saqlanmoqda.

Beruniyning asarlari qo‘lyozma nusxalaridan ko‘pligi jihatidan birinchisi – “*Al-Qonun al-Mas’udiy*”. Uning 12 ta nusxasi 5 mamlakat (Buyuk Britaniya, Germaniya, Misr, Turkiya)dagi 5 kutubxona (Bodlian kutubxonasi – 1 nusxa, Britaniya kutubxonasi – 4, Berlin kutubxonasi – 1, “Dor al-kutub va al-vasoiq al-qavmiya” kutubxonasi – 3, Sulaymoniya kutubxonasi – 3)da mavjud.

Alloma qo‘lyozma asarlari nusxalarining soni jihatidan ikkinchi o‘rindagi – “*At-Tafhim li avoil sino‘at at-tanjim*” bo‘lib, uning 11 ta nusxasi 5 ta mamlakat (AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Misr, Turkiya)dagi 7 kutubxona (Prinston universitetidagi universiteti kutubxonasi – 1 nusxa, Bodlian kutubxonasida – 2, Britaniya kutubxonasi – 1, Berlin kutubxonasi – 1, Al-Azhar universiteti markaziy kutubxonasi – 2, “Dor al-kutub va al-vasoiq al-qavmiya” kutubxonasi – 3, Sulaymoniya kutubxonasi – 1)da saqlanmoqda.

Ushbu asar qo‘lyozmalarining xorijdagi nusxalariga oid ma‘lumotlarni tahlil qilganda, garchi son jihatdan ikkinchi o‘rinda bo‘lsada, uning ko‘chirilishi ko‘ra eng qadimiy nusxasi Berlin davlat kutubxonasida saqlanadi. Mazkur nusxa rabi‘ I 562/dekabr-yanvar 1166–1167 yilda ko‘chirilgan. Bizning ro‘yxatimizdagi ayni shu asarning Britaniya kutubxonasida saqlanayotgan nusxasi XIX asrda ko‘chirilgan bo‘lib, davr jihatidan bu asarga sakkiz asr davomida ehtiyoj katta bo‘lganligining dalolati sifatida sharhlash mumkin.

Ayni paytda AQSHdagi Pensilvaniya universiteti kutubxonasida saqlanayotgan “*Kitob fi istiy‘ob al-vujuh al-mumkina fi san‘at al-usturlob*” asari ham alloma qo‘lyozmalari nusxalari ichida eng qadimiy va nodirlaridan biri bo‘lib, 23 jumod II 625/5-iyun 1228-yilda ko‘chirilgan.

Ilm ahli, xususan Beruniyning ilmiy ijodi bilan shug‘ullanuvchi tadqiqotchilar uchun alloma asarlari nusxalariga oid ma‘lumotlar naf keltirishi va ko‘proq qiziqish tug‘dirishini hisobga olgan holda ularning shu kungacha aniqlangan va bizdagi mavjud ro‘yxatini to‘liq bayon etish lozim deb hisoblaymiz.

AMERIKA QO‘SHMA SHTATLARI

Pensilvaniya universiteti kutubxonasi (Filadelfiya, Pensilvaniya shtati)¹.

1. Abu Rayhon al-Beruniy. *Kitob fi istiy‘ob al-vujuh al-mumkina fi san‘at al-usturlob*². Ko‘chirilgan sanasi – 23 jumod II 625/5 iyun 1228. 67 (1b–67a). varaq. Inv. № LJS 478.

¹ Beruniyning AQSHdagi qo‘lyozmalari haqidagi ma‘lumotlar Akram Habibullayevning zikr etilgan risolasi asosida bayon etilmoqda.

² Barcha qo‘lyozmaning nomlari kutubxonalar kataloglarida berilgan shaklda keltirilmoqda.

**Prinston universitetidagi universiteti kutubxonasi
(Prinston, Nyu-Jersi shtati).**

2. Abu Rayhon Beruniy. *Kitob at-Tafhim li avoil sinoat at-tanjim*. Asar 420/1029-yili Gʻaznada yozilgan. Koʻchirilgan sanasi – 24 shavvol 1288/5 yanvart 1872. Inv. № Islamic Manuscripts, Garrett no. 4690Y.

3. Abu Rayhon Beruniy. *Kitob taqvim al-Qibla*. Koʻchirilish sanasi qoʻlyozmaning 110b varagʻida – 23 rabiʼ I 1105/21 noyabr 1693 va 145a varagʻida – 12 safar 1105/12 oktyabr 1693 deb berilgan. 2 (20a–21b) varaq. Inv. № Islamic Manuscripts, New Series no. 459.

**BUYUK BRITANIYA VA SHIMOLIY IRLANDIYA
BIRLASHGAN QIROLLIGI
Bodlian kutubxonasi (Oksford)**

4. Abu Rayhon al-Beruniy. *Ad-Durar fi sath al-ukar*. Koʻchirilgan yili – 1345. Inv. № MS. Selden superius 85. Katalog № Uri.Arab.Moh. 102 (3).

5. Abu Rayhon al-Beruniy. *Istiyʻob al-vujuh al-mumkina fi sanʻat al-usturlob*. Koʻchirilgan yili – 1419. 176 (187–362) varaq. Inv. № MS. Marsh 701. Katalog № Uri.Arab.Moh. 1037 (3).

6. Abu Rayhon al-Beruniy. *Kitob fi tasʻhil at-tastih al-usturlob va al-amal bi-murakkabot ash-shimoliy va al-janubiy*. Koʻchirilgan yili – 1657. 5 (239–243) varaq. Inv. № MS. Marsh 720. Katalog № Uri.Arab.Moh. 940, 987, 988.

7. Abu Rayhon al-Beruniy. *Kitob fi tasʻhil tastih al-usturlob va al-amal bi murakkabot ash-shimoli va al-janubi*. Koʻchirilgan yili – 1277. 3 (120–122) varaq. Inv. № MS. Thurston 3. Katalog № Uri.Arab.Moh. 913.

8. Abu Rayhon al-Beruniy. *Maqola fi sayr sahma as-saʻda va al-gʻayb*. Koʻchirilgan yili – 1288. 8 (86-93) varaq. Inv. № MS. Arch. Seld. A.11. Katalog № Uri. Arab. Moh. 879 (3).

9. Abu Rayhon al-Beruniy. *At-Tafhim li avoil sinoʻat at-tanjim*. Koʻchirilgan yili – 1282. Inv. № MS. Marsh 572.

10. Abu Rayhon al-Beruniy. *At-Tafhim li avoil sinoʻat at-tanjim*. Koʻchirilgan vaqti – XIV–XV asrlar. 109 (1-109) varaq. Inv. № MS. Bodl. Or. 281. Katalog № Nicoll Arab.Moh. 282 (1).

11. Abu Rayhon al-Beruniy. *Al-Qonun al-Masʻudiy*. Koʻchirilgan yili – 1082. Inv. № MS. Bodl. Or. 516. Katalog № Nicoll Arab.Moh. 370.

Britaniya kutubxonasi (London)

12. Abu Rayhon al-Beruniy. *Al-Istiyʻob*. Koʻchirilgan vaqti – XIV asr. Inv. № OR. 5593. Katalog № DLp 38.

13. Abu Rayhon al-Beruniy. *At-Tafhim li avoil sinoʻat at-tanjim*. Koʻchirilgan yili – 1434. Inv. № OR. 8349. Katalog № SS.

14. Abu Rayhon al-Beruniy. *Fi roshikot al-Hind*. Ko‘chirilgan yili – 1722. Inv. № IO. ISL. 824/1. Katalog № L 1043/3.
15. Abu Rayhon al-Beruniy. *Al-Qonun al-Mas’udiy*. Ko‘chirilgan yili – 570/1174-1175. Inv. № OR. 1997. Katalog № ACS 756.
16. Abu Rayhon al-Beruniy. *Al-Qonun al-Mas’udiy*. Ko‘chirilgan vaqti – XIX asr. Inv. № OR. 1740/2. Katalog № ACS 757.
17. Abu Rayhon al-Beruniy. *Al-Qonun al-Mas’udiy*. Ko‘chirilgan vaqti – XIX asr. Inv. № OR. 1750/2. Katalog № ACS 758.
18. Abu Rayhon al-Beruniy. *Al-Qonun al-Mas’udiy*. Ko‘chirilgan vaqti – XIX asr. Inv. № OR. 1941/4. Katalog № ACS 759.

GERMANIYA FEDERATIV RESPUBLIKASI

Berlin davlat kutubxonasi (Berlin)

19. Abu Rayhon al-Beruniy. *At-Tafhim li avoil sinoat at-tanjim*. Ko‘chirilgan yili – 833/1429-1430. 121 varaq. Inv. № Petermann I 67.
20. Abu Rayhon al-Beruniy. *Al-Qonun al-Mas’udiy*. Ko‘chiruvchi – Abulfath ibn Muhammad ibn Hibbatulloh ibn Mansur. Ko‘chirilgan sanasi – rabi’ I 562/dekabr-yanvar 1166-1167. Xat turi – nasx. 239 varaq. Inv. № Ms. or. quart. 1613.

MISR ARAB RESPUBLIKASI

Al-Azhar universiteti markaziy kutubxonasi (Qohira)

21. Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy al-Xorazmi. *At-Tafhim li sinoat at-tanjim*. 10 varaq. 25 satr. Xat turi – mag‘ribiy. Inv. № 88223. Al-Atrok Falak va miyqot 531. (فلك و ميقات).
22. Abu Rayhon Beruniy. *At-Tafhim li al-avoil sinoat at-tanjim*. 4 (49-52) varaq. 22 satr. Xat turi – nasx. Inv. № 23125/VI. Majomi’ 482 (مجامع).

“Dor al-kutub va al-vasoiq al-qavmiya” kutubxonasi (Qohira)

23. Abu Rayhon Beruniy. *Al-Jamohir fi al-javohir*¹ 7 varaq. Inv. № 4153. Tabi’iyot Taymur (طبيعيات تيمور).
24. Abu Rayhon Beruniy. *Al-Jamohir fi al-javohir* 190 varaq. Inv. № 3158. “L” arabiy (ل عربي).
25. Abu Rayhon Beruniy. *Al-Jamohir fi al-javohir* 386 varaq. Inv. № 7449. Tibb arabiy (طب عربي).
26. Abu Rayhon Beruniy. *Al-Istiy’ob fi tastih al-kurra*². Ko‘chiruvchi – Saloma al-Bahut ash-Shofe’iy. 12 varaq. Inv. № 277. Fiqh ash-Shofe’iy Tal’at arabiy (فقه شافعي طلعت عربي).

¹ Mazkur qo‘lyozma Beruniyning “Kitob al-jamohir fi ma’rifat al-javohir” asaridir.

² Mazkur qo‘lyozma kutubxonada negadir “Fih” bo‘limida deb berilgan.

27. Abu Rayhon Beruniy. *Kitob fi al-miqot*. 63 varaq. Inv. № 63. Miqot arabiy (مِيقَاتُ عَرَبِي)
28. Abu Rayhon Beruniy. *Al-Miqot*. 86 varaq. Inv. № 31. Musavvarot az-zakiyya arabiy (مَصَوِّرَاتُ الزَّكِيَّةِ عَرَبِي).
29. Abu Rayhon Beruniy. *Al-Miqyos al-murjah fi al-amal bi al-usturlub al-musatah*. 43 varaq. Inv. № 155. Tal'at arabiy (مِيقَاتُ طَلَعَتْ عَرَبِي)
30. Abu Rayhon Beruniy. *Riyozat al-fikr va al-aql fi istixroj mo fi quvvat al-astur*. 16 varaq. Inv. № 262. Miqot arabiy (مِيقَاتُ عَرَبِي)
31. Abu Rayhon Beruniy. *As-Saydana fi at-tibb*. 193 varaq. Inv. № 3014. "L".(ل)
32. Abu Rayhon Beruniy. *Tahdid nihoyot al-amokin li tas'hih masofot al-masokin*. 339 varaq. Inv. № 84. Hay'a (هَيْئَةٌ).
33. Abu Rayhon Beruniy. *At-Tafhim li avoil sinoat at-tanjim*. Ko'chirilgan yili – 848/1444-1445. 8 varaq. Inv. № 129. Musavvarot az-zakiyya (مَصَوِّرَاتُ الزَّكِيَّةِ).
34. Abu Rayhon Beruniy. *At-Tafhim li avoil sinoat at-tanjim*. 5 varaq. Inv. № 130. Musavvarot az-zakiyya arabiy (مَصَوِّرَاتُ الزَّكِيَّةِ عَرَبِي).
35. Abu Rayhon Beruniy. *At-Tafhim li avoil sinoat at-tanjim*. 154 varaq. Inv. № 848. Miqot arabiy (مِيقَاتُ عَرَبِي)
36. Abu Rayhon Beruniy. *Qonun al-Mas'udiy fi al-hay'a va an-nujum* 375 varaq. Inv. № 450. Miqot arabiy (مِيقَاتُ عَرَبِي).
37. Abu Rayhon Beruniy. *Qonun al-Mas'udiy fi al-hay'a va an-nujum*. 269 varaq. Inv. № 866. Miqot arabiy (مِيقَاتُ عَرَبِي)
38. Abu Rayhon Beruniy. *Qonun al-Mas'udiy fi al-hay'a va an-nujum*. 121 varaq. Inv. № 834. Miqot arabiy (مِيقَاتُ عَرَبِي)

ROSSIYA FEDERATSIYASI

Rossiya Fanlar akademiyasi Sharq qo'lyozmalari instituti
(Sankt-Peterburg)

39. Abu Rayhon Beruniy. *Kitob al-osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya*. Ko'chirilgan yili – 1220/1805-1806-yil. Xat turi – nasx va suls. Inv. № D 58.

TURKIYA RESPUBLIKASI

Ankara universiteti Til, tarix va geografiya fakulteti
kutubxonasi. Mustafa Con A. Fondi (Ankara)

40. Abu Rayhon al-Beruniy. *Kitob as-Saydana fi at-tibb*. Inv. № 776.

Sulaymoniya kutubxonasi (Istanbul)
A.Ye.Arabiy kolleksiyasi

41. Abu Rayhon Beruniy. *Zaybaq ash-sharq*. 4 (1-4) varaq. Inv. № 150396. Kolleksiya № 02833/1.

42. Abu Rayhon Beruniy. *Kitob al-arz*. 4 (10-13) varaq. Inv. № 150399. Kolleksiya № 02833/4.

43. Abu Rayhon Beruniy. *Kitob zaybaq al-g'arb*. 4 (4-7) varaq. Inv. № 150397. Kolleksiya № 02833/2.

Ayo Sofiya kolleksiyasi

44. Abu Rayhon Beruniy. *Al-Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya*. Ko'chirilgan yili – 839/1435-1436-yil. 156 varaq. Inv. № 203494. Kolleksiya № 02947.

45. Abu Rayhon Beruniy. *Al-Istiy'ob fi san'a al-usturlob*. 81 varaq. Inv. № 202769. Kolleksiya № 02576.

Valiuddin Afandi kolleksiyasi

46. Abu Rayhon Beruniy. *Al-Qonun al-Mas'udiy*. 312 varaq. Inv. № 545930. Kolleksiya № V2277.

Diyorbakr viloyat kutubxonasi kolleksiyasi

47. Abu Rayhon Beruniy. *Al-Istiy'ob fi san'ati al-usturlob*. Inv. № 421730. Kolleksiya № 403/3.

Jorulloh kolleksiyasi

48. Abu Rayhon Beruniy. *Al-Qonun al-Mas'udiy*. Ko'chirilgan yili – 531/1136-1371. Inv. № 176244227357. Kolleksiya № 01498.

49. Abu Rayhon Beruniy. *Al-Istiy'ob fi san'a al-usturlob*. Ko'chirilgan yili – 1009/1600-1601. Inv. № 227277. Kolleksiya № 01451.

Izmirlil Ismoil Haqqi kolleksiyasi

50. Abu Rayhon Beruniy. *Kitob as-sadanla fi at-tib muqaddimasi*. Turk tilida. 40 varaq. Inv. № 289345. Kolleksiya № 04175.

Kurshunlu kolleksiyasi

51. Abu Rayhon Beruniy. *Kitob as-saydana fi at-tibb*. 133 varaq. Inv. № 135202. Kolleksiya № 149.

52. Abu Rayhon Beruniy. *Kitob as-saydana fi at-tibb. Fotokopiya*. 134 varaq. Inv. № 384844. Kolleksiya № 00049.

Mahmud Nur Afandi kolleksiyasi

53. Abu Rayhon Beruniy. *Ilm at-tahlil*. 440 (+15+2) varaq. Inv. № 306051. Kolleksiya № 00402.

Murod Mulla kolleksiyasi

54. Abu Rayhon Beruniy. *Istixroj al-avtor fi ad-doirat bi xavos al-xatt al-munhaniy fiho*. 21 (52-72) varaq. Inv. № 312210. Kolleksiya № 01418M-003.

Nuri Usmoniya fondi kolleksiyasi.

55. Abu Rayhon Beruniy. *Al-Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya*. Arab tilida. 118 varaq. Inv. № 176244. Kolleksiya № 02893.

56. Abu Rayhon Beruniy. *Risola dar istixroj xusuf va kusuf*. 2 (115-116) varaq. Fors tilida. Inv. № 176367. Kolleksiya № 02933-005.

57. Abu Rayhon Beruniy. *Jadval as-sihom*. 2 (123-124) varaq. Inv. № 176371. Kolleksiya № 02933-009.

58. Abu Rayhon Beruniy. *Risolatayn min kitob al-Qonun al-Mas'udiy*. 40 (217-256). Inv. № 176541. Kolleksiya № 03026-002.

59. Abu Rayhon Beruniy. *At-Tafhim li avoil sinoat at-tanjim*. Inv. № 176011. Kolleksiya № 02780.

Rashid Afandi kolleksiyasi

60. Abu Rayhon Beruniy. *Al-jamohir fi al-javohir*. 145 varaq. Inv. № 335451. Kolleksiya № 596.

Fayzulloh Afandi kolleksiyasi

61. Abu Rayhon Beruniy. *At-tafxim li avoil as-sino'at at-tanjim*. Inv. № 159556. Kolleksiya № 1333.

Fozil Ahmad Posho kolleksiyasi

62. Abu Rayhon Beruniy. *Tahqiq mo li al-hind min ma'qula maqbula fi al-qavl av marzula*. Inv. № 360858. Kolleksiya № 01001.

63. Abu Rayhon Beruniy. *Kitob batanjil li al-hind (fi al-halasi min al-amsol)*. 8 (412-419) varaq. Inv. № 361933. Kolleksiya № 01589-104.

Fotih kolleksiyasi

64. Abu Rayhon Beruniy. *Tahdid nihoyot al-amokin li tas'hih masofot al-masokin*. 171 varaq. Inv. № 241593. Kolleksiya № 03386.

Yusuf Og'a kutubxonasi kolleksiyasi

65. Abu Rayhon Beruniy. *Qonuni al-Mas'udiy fi an-nujum*. 320 varaq. Inv. № 118731. Kolleksiya № YY0000006625.

66. Abu Rayhon Beruniy. *Risola istixroj al-ahkom*. 20 varaq. Inv. № 119573. Kolleksiya № YY0000007852.

HINDISTON RESPUBLIKASI

Xudobaxsh Sharq kutubxonasi (Patna)

67. Abu Rayhon al-Beruniy. *Ad-Durar fi sath al-ukar*. Ko'chirilgan yili – 1345. Inv. № MS. Selden superiors 85. Katalog № Uri Arab. Moh. 102 (3).

Beruniy qo'lyozma asarlarining xoriydagi nusxalarini izlash va ilmiy tavsiflarini tuzish tadqiqotlari davom ettirilmoqda.

MAVRULOVA MUNISA

Dotsent, PhD, O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti

Sharq mutafakkir-allomalari shaxs madaniy-ma'naviy ehtiyojlarini shakllantirish to'g'risida

Annotatsiya: Yangi O'zbekistonni barpo etish, ma'rifatli davlatni qurish konsepsiyasining muhim jihatlaridan biri shaxs madaniy-ma'naviy ehtiyojlarini shakllantirish va qondirish masalasidir. Bu borada o'rta asr Sharq allomalari tomonidan jiddiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, buyuk mutafakkir-olimlar Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy kabilarning ilmiy merosida shaxs tarbiyasi, uning ma'naviy-madaniy kamolotida ehtiyoj masalalariga keng e'tibor berilganligi aniq misollarda o'rganilgan.

Shuningdek, maqolada hozirgi shiddat bilan kuchayib borayotgan globallashuv davrida jamiyatning ma'naviy poklanishida shaxs-jamiyat-davlat manfaatlarining uyg'unligi muhim ahamiyat kasb etishi masalasi ham tahlil etilgan. Maqolada ana shu masalalar, shuningdek, mamlakatda yangi ma'naviy makonni qurishda allomalarimiz tomonidan qoldirilgan buyuk merosning bugungi kun uchun nechog'lik muhim ehtiyojga aylanganligi haqida fikrlashiladi.

Kalit so'zlar: Sharq, mutafakkir, alloma, madaniyat, ma'naviyat, ehtiyoj, ma'rifatli jamiyat, taraqqiyot, ma'naviy makon, shaxs, ijtimoiy, faoliyat, tarbiya, xalq, g'oya, ta'limot.

Аннотация: Одним из основных аспектов строительства Нового Узбекистана, концепции возведения просветительского государства является формирование и удовлетворение культурно-духовных потребностей личности. В данном направлении были осуществлены серьёзные научные изыскания великими Восточными учёными в средние века. В данной статье анализируются значение и необхо-

димось той великой научной наследии наших предков в возведении нового духовного социума в современных условиях.

Также, в статье анализируется важное значение гармонии интересов личности-общества-государства в процессе духовного просвещения общества в условиях современной усиливающейся глобализации. Кроме этого, автор подчёркивает важную необходимость наследия великих предков в строительстве нового просветительского общества в стране в современный период.

Ключевые слова: Восток, великий деятель, культура, духовность, потребность, просветительское сообщество, развитие, духовный социум, личность, социальная деятельность, воспитание, народ, идея, учение.

Abstract: One of the main aspects of the construction of New Uzbekistan, the concept of building an educational state, is the formation and satisfaction of the cultural and spiritual needs of the individual. Serious scientific research was carried out in this direction by the great Eastern scientists in the Middle Ages. This article analyzes the significance and necessity of that great scientific heritage of our ancestors in the construction of a new spiritual society in modern conditions.

Also, the article analyzes the importance of the harmony of interests of the individual, society, and state in the process of spiritual enlightenment of society in the conditions of modern increasing globalization. In addition, the author emphasizes the important need for the heritage of the great ancestors in the construction of a new educational society in the country in the modern period.

Key words: East, great figure, culture, spirituality, need, educational community, development, spiritual society, personality, social activity, education, people, idea, teaching.

Insonning mohiyati uning erkinlikka va doimiy ravishda o‘zini takomillash-tirishga bo‘lgan intilishida namoyon bo‘ladi. Har bir shaxsning ilm egallashi, mehnat qilishi, o‘zida ma’naviy jihatdan yetuk odam sifatlarini shakllantirishga bo‘l-gan qiziqish va talablari uni muntazam ravishda harakatga undaydi.

Bularning barobarida shaxs mukammalligi har qanday davlat va jamiyat taraqqiyotining ustuvor ahamiyatga ega bo‘lgan omiliga aylanadi. Mazkur holat jahon tarixi, ma’rifatli dunyoning ming yillar davomida shakllangan qiyofasini belgilab beradi. Umuman, ma’rifatli dunyoning asosiy belgisi, xususiyatli jihati shaxs intellekti, yuksak ma’naviy olami, ushbu jamiyatning ijtimoiy axloqi bilan xarakterlanadi.

Biroq, keyingi paytlarda shaxs ma’naviy olamini shakllantirish, jamiyat ijti-moiy axloqi me’yorlarini takomillashtirishga murakkab ichki va tashqi sabablar o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. “Hammamizga ayonki, – deydi O‘zbekiston Respubli-kasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev, – bugungni kunda dunyoda keskin kurash va raqobat hukm surmoqda. Jahonda manfaatlar to‘qnashuvi kuchaymoqda. Global-lashuv jarayonlari bashariyat uchun beqiyos yangi imkoniyatlar bilan birga, kutilmagan muammolarni ham keltirib chiqarmoqda.

Milliy o‘zlik va ma’naviy qadriyatlarga qarshi tahdid va xatarlar kuchaymoqda. Faqat o‘zini o‘ylash, hayotga, mehnatga, oilaga yengil qarash, iste’molchilik kayfiyati singari illatlar turli yo‘llar bilan aholi, ayniqsa, hali “oq-qora”ni farqlay olmaydigan

yoshlar ongiga singdirilmoqda. Terrorizm, ekstremizm, transmilliy va kiber jinoyatchilik, odam savdosi, narkotrafik kabi tahdidlar xavfi tobora ortib bormoqda”.

Darhaqiqat, bunday tahdidlar kun sayin ko‘payib bormoqda. Ana shunday vaziyatda xalqimizni eson-omon saqlash, milliy o‘zlikni anglash jarayonini yanada kuchaytirish, jamiyatda ijtimoiy-ma‘naviy barqarorlikni ta‘minlashning eng muhim yo‘llaridan biri – bu kishilarda, ayniqsa, yoshlarda ma‘naviy-madaniy ehtiyojlarni shakllantirish va qondirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Shu o‘rinda eng avvalo ehtiyoj, ma‘naviyat, ma‘naviy-madaniy ehtiyoj kabi atamalar mazmun-mohiyatini tushunib olishni maqsadga muvofiq, deb bilamiz. “Ehtiyoj” so‘zi muhtojlik, zaruriyat, talab, hojat kabi ma‘nolarni beradi.

Ehtiyoj atamasi ijtimoiy-gumanitar fanlarning barchasida alohida tadqiq etish obyekti hisoblanadi. Chunki, mazkur tushuncha har bir fanning kelib chiqishi, shakllanishi, evolyutsiyasi haqida eng ishonarli, ilmiy jihatdan asoslangan xulosa chiqarishga imkon beradi.

Ehtiyoj tushunchasining kelib chiqish tarixi juda qadimiy. Qadimgi Sharq, xususan mamlakatimiz hududida ilm-fanning rivojlanishi, turli tamaddunlarning paydo bo‘lishi, yuksak ma‘naviy-ma‘rifiy ta‘limotlarning yuzaga kelishi ehtiyojlar mahsulidir. Ma‘lumki, Zardushtiylik dinining milliy va umumbashariy ahamiyatga ega bo‘lgan asosiy qoidalari “Avesto”da bayon etilgan.

Qadimda odamlarning tabiat kuchlari oldidagi ojizligi, ijtimoiy birlikning mavjud emasligi, qabilaviy urushlar natijasida tinimsiz qon to‘kishlar, ommaviy axloqsizliklar – bularning bari insoniyatdan muayyan qadriyatlarga e‘tiqod qilishni talab qila boshladi. Ana shu e‘tiqod esa ehtiyoj tufayli sodir bo‘ldi.

Zardushtiylik diniga e‘tiqod – ixlos qilgan ajdodlarimiz inson hayotiyu tirikchiligining asosiy manbai bo‘lgan ona-Zaminni, uning har bir siqim tuprog‘ini zo‘r mehr-muhabbatda e‘zozlaganlar, uning nopok bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaganlar. Ajdodlarimiz butun vujudlari ila ona – zaminga, olovga, tuproqqa, suvga ta‘zim qilganlar. Bitmas-tugunmas javohirlar koni, jamiki noz-ne‘matlar hazinasi hisoblangan zaminni, egnimizni but, qornimizni to‘q qiladigan yerni, tuproqni muqaddas bilib ardoqlashgan, qadriga yetishgan, e‘zozlashgan. Bularning bari insoniyatning yuksak darajada yashashga, intilishiga quvvat bergan ehtiyoj natijasida yuzaga kelgan.

Qadimdan odamlar o‘z taraqqiyot yo‘lini moddiy farovonlikda, ma‘naviy ko‘millikda, jamoat bo‘lib yashashda ko‘rganlar. Bu, shubhasiz, ijtimoiy ehtiyojlarning yuzaga kelishiga olib kelgan. Abu Nasr Forobiy bu haqda quyidagilarni yozadi: “Har bir inson o‘z tabiati bilan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko‘p narsalarga muhtoj bo‘ladi, u bir o‘zi bunday narsalarni qo‘lga kirita olmaydi, ularga ega bo‘lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug‘iladi.

Shu sababli yashash uchun zarur bo‘lgan, kishilarni bir-birlariga yetkazib beruvchi va o‘zaro yordamlashuvchi ko‘p kishilarning birlashuvi orqaligina odam

o‘z tabiati bo‘yicha intilgan yetuklikka erishuvi mumkin. Bunday jamoa a‘zolarining faoliyati bir butun holda ularning har biriga yashash va yetuklikka erishuv uchun zarur bo‘lgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun inson shaxslari ko‘paydilar va yerning aholi yashaydigan qismiga o‘rnashdilar, natijada inson jamoasi vujudga keldi”.

Mutafakkir bobomiz Abu Nasr Forobiy o‘zining “Falsafatu Arastutolis” asarida Arastu inson ma‘naviy ehtiyojlarini ezgulik tamoyili bilan bog‘lab o‘rganganligini ta‘kidlaydi. Ta‘kidlanishicha, Arastu odamlarning orzu qiladigan barcha boshqa istaklaridan ustun turuvchi ezgulik deb biladigan va intiladigan maqsadlari to‘rtta, deb tushuntiradi. Bular: tan sog‘lomligi, tuyg‘ular (a‘zolarining) sog‘lomligi, turli narsalarni idrok etishga bo‘lgan qobiliyat sog‘lomligi (bu qobiliyat borligi uchun ana shu sog‘lomlik ham bo‘ladi), intilishga bo‘lgan qobiliyat sog‘lomligi (bu qobiliyat borligi uchun ana shu sog‘lomlik ham bo‘ladi).

Bugun O‘zbekiston o‘z oldiga demokratik, suveren, huquqiy, ijtimoiy, dunyoviy davlat barpo etishni maqsad qilib qo‘ygan. Ushbu ulkan maqsadlarga erishishning eng muhim omili ham ijtimoiylashgan jamiyatni qurishdan iboratdir. Ochiq, demokratik jamiyatda insonning o‘z iste‘dodlarini namoyish eta olish ko‘nikmasining paydo bo‘lishi, ularning ijtimoiylashuvi, shu jamiyat tomonidan qabul qilingan turli me‘yoriy hujjatlarda aks etgan talablarga javob berish, ijtimoiy qadriyatlarga amal qilish, jamiyat va davlatdan begonalashuv holatidan qutilish jarayonlari har bir shaxsda ma‘naviy ehtiyojlarga ustuvor ahamiyat berishni talab qiladi. Bu esa ma‘naviy ehtiyojlarning ijtimoiy ahamiyatini yanada oshiradi.

Mazkur masalaga Sharq allomalari alohida e‘tibor berishgan. “Har bir inson, – deydi Abu Nasr Forobiy, – tabiatiga ko‘ra o‘z ehtiyojlarini qondirish va kamol topishi uchun juda ko‘p narsalarga (kiyim-kechak, oziq-ovqat, uy-joy, kitoblar, ustozlarga, do‘stlarga) ehtiyoji bor. Inson barcha zarur narsalarni bir o‘zi hosil qila olmaydi, bularni topish uchun u turli kasbdagi odamlarning xizmatiga muhtojlik sezadi. Boshqa insonlar ham shunday holatda bo‘ladilar. Insonlar o‘z ehtiyojlarini qondirish va kamol topish uchun jamoaga va jamiyatga birlashuvlari zarur bo‘ladi. Bu jamoada har bir shaxs o‘z tabiatiga, iste‘dodi va qobiliyatiga yarasha kasb-hunarlarini o‘rganib, har kun o‘z san‘atida (hunarida) kamolotga yetishga harakat qiladi. Shu sababli (turli millat va turli dinga mansub) turli joylarda yashovchi odamlar turli jamiyatlarga birlashadilar”.

Abu Ali ibn Sino ma‘naviy ehtiyojlarni insonning go‘zallikka bo‘lgan intilishi bilan bog‘laydi. Uning ta‘kidlashicha, go‘zallikka erishish vositasi muhabbatdir, kamol topish esa uning nafsini tarbiyalash orqali yuzaga chiqadi. Bu g‘oyalar ibn Sinoning “Risolai fil ishq” asarida bayon qilingan bo‘lib, u olamning paydo bo‘lishini, unda hodisalararo uyg‘unlik va sabab-oqibat bog‘lanishlarining mavjudligini Sababi Avvalning (Alloh Taoloning) tajalliyoti (olam hodisalarida namoyon bo‘lishi), koinotdagi ilohiy tartibot va universal uyg‘unlikning Yer yuzidagi ifodasi sifatida qaraydi. Olamdagi barcha narsalar o‘zining mohiyatiga ko‘ra

mukammallikka intiladi, bu intilish esa Xayri Mutloq (Xudo)ning zotidan kelib chiqqan bir quvvat ekanligi ta'kidlanadi.

Darhaqiqat, ma'naviy ehtiyojlar insonning o'z mukammalligiga bo'lgan ehtiyoji tufayli shakllanadigan ijtimoiy hodisadir. Mukammallik deganda mutafakkir-allomalarimiz eng avvalo inson tarbiyasi, uning jamiyatda qabul qilingan qadriyatlarga amal qilishi, tartib-qoidalarni hurmat qilishi kabi jarayonlarni e'tiborga olishgan. Ibn Sino ma'naviy qadriyatlarining boshqa ne'matlardan ustuvorligini tasdiqlab, kishi qalbini buzuvchi boylikka va oltin-kumushga hirs qo'yishni, turli shahvoniy lazatlarga bo'lgan ehtiyojlarni insonning ma'naviy kamoloti yo'lidagi to'siqlar, deb hisoblaydi.

Abu Rayhon Beruniy esa ma'naviy ehtiyojlarni jamiyatning paydo bo'lishi, unda odamlarning o'zaro hamkorlikda yashashga bo'lgan intilishlari bilan uyg'unlikda ko'radi. Shu nuqtayi nazardan Beruniy kishilik jamiyatining paydo bo'lishi sababini ongli mavjudotlarning bir-birlari bilan birgalikda yashashga bo'lgan tabiiy ehtiyojlaridandir, deb tushuntiradi. Chunki, kishilar o'zlarining ehtiyojlarini qondirish, shuningdek, tabiat kuchlari bilan kurashda o'zlarini saqlab qolish uchun jamoa bo'lib yashashga muhtoj edilar. Shuning uchun Beruniy kishilarning uyushma (to'da) bo'lib yashashlari, o'zaro hamkorlikka va bir-birlariga yordam berishga intilishlarini tabiiy, qonuniy jarayon, deb qaraydi.

Kishilarning ehtiyojlari xilma-xilligi va turlarining ko'pligi bilan odatdagi hayvonlarning ehtiyojlaridan farqlanadi. Bir kishi o'zining barcha ehtiyojlarini yakka holda qondirishga qodir emas. "Shuning uchun, – deb yozadi Beruniy, – odam yana bir qancha kishilarning hamkorligiga muhtojdir. Ehtiyojlarining xilma-xilligi va turlarining ko'pligi, ularni qondirish uchun bir qancha odamlarning uyushmasi (to'da) bo'lishi kerak. Shu sababdan odamlarda shaharlarni ta'xis etish zarurati tug'ilgan edi".

Shu o'rinda yana bir muhim masalaga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq, deb o'ylaymiz. Gap shundan iboratki, har doim ham ehtiyojlar, jumladan, ma'naviy ehtiyojlar soni ularni qondirishning yo'llari, vositalardan ko'proq bo'ladi. Bunday hol esa, shubhasiz, jamiyatda muayyan ijtimoiy kelishmovchiliklarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Inson taraqqiy etgan sari unda mukammallikka bo'lgan intilish oshib boraveradi. Ehtiyoj har doim uni qondirish jarayonidan oldinda bo'ladi. Agar o'sib boruvchi ehtiyojlar o'z vaqtida va sifatli qondirilmas ekan, bunday vaziyatda shaxs va jamiyat o'rtasida nomutanosiblik yuzaga keladi. Shuning uchun ham ijtimoiy-ma'naviy barqarorlikka intilgan har qanday jamiyatda mazkur mutanosiblikni ta'minlash, manfaatlar uyg'unligiga erishish eng ustuvor masalalardan biri hisoblanadi.

Mutafakkir-allomalarimizning ta'kidlashlaricha, ehtiyojlarining ko'pligi va ularni qondirish vositalarining kamligi sabablari, odamni boshqa ongli mavjudotlar bilan birlashishga majbur qiladi. Ehtiyojlarni o'zaro o'zaro hamkorlik orqali qondirish borasida har bir odam mehnatning muayyan bir turi bilan shug'ulla-

nishni boshlaydi. Boshqacha qilib aytganda, ilk mehnatning natijasini ehtiyojlarni qondirish uchun zarur bo‘lgan tirikchilik vositalarining miqdori bilan o‘lchaydi.

Ammo, tirikchilik vositalarining o‘lchovlari bir-biriga mosligi tufayli, kishilarning mehnatga va tirikchilik vositalariga bo‘lgan ehtiyojlari ham bir xil emas. Mana shu mehnat qiymati va tirikchilik vositalariga bo‘lgan ehtiyojlarning o‘lchovini aniq belgilab olish maqsadida kishilar har ikkalasiga baho qo‘yish va uning tegishli ekvivalentlarini belgilash xususida kelishuv-murosaga keladilar. Moddiyot bilan bog‘liq ehtiyojlarning o‘lchovlarini aniqlashda muayyan darajada yengilliklar bor. Ammo, ma‘naviy ehtiyojlar va ularni qondirishdagi o‘lchovlar masalasini aniqlash juda qiyin.

O‘zbek milliy qadriyatlar tizimida ma‘naviy ehtiyojlar masalasi ko‘proq axloq va komil inson konsepsiyasi bilan uyg‘unlikda o‘rganilgan. O‘zbek axloqshunosligida axloqning asosini hilm, avf va sabr tashkil etishi, ushbu ijtimoiy hodisa shahvat va g‘azab qo‘ziganda nafsni jilovlash ma‘nolarida ham ishlatilgan.

Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf shunday deydi: qadimdan axloq ilmi ulamolari “Odamdagi axloqlar uning yaratilishida qo‘shib yaratilgan bo‘ladimi yoki kishi axloqni keyin o‘rganadimi?” degan savolga javob berishda ixtilof qilishgan. Ulardan ba‘zilari: “Yaxshi bo‘lsin, yomon bo‘lsin, axloq inson yaratilgan chog‘ida qo‘shib yaratiladi. Axloqni keyin kasb qilib bo‘lmaydi”, deganlar. Boshqa bir guruh axloq ilmi ulamolari esa: “Inson tug‘ilganda hech qanday faziylat yoki raziylatsiz tug‘iladi. Unda qanday xislat bo‘lsa, tug‘ilgandan keyin paydo bo‘ladi”, deganlar.

Musulmon axloq ilmi ulamolari esa: “Insonga ota-onasida bor ba‘zi axloqlarning xamirturushi onasining qornida homila holatida yotgandayoq o‘tadi. Alloh taolo bandani xalq qilish chog‘ida unda axloq qobiliyatini qo‘shib yaratadi. Inson tug‘ilib o‘sishi jarayonida tarbiya, muhit va odatlanish oqibatida u yoki bu axloqni o‘zida rivojlantiradi yoki yo‘qotib yuboradi”, deyдилar.

Masalaga shu nuqtayi nazardan qaraganda, axloq, shuningdek, axloqsizlik ham har bir insonning ona qornidagi rivojlanish jarayonidayoq shakllana boshlaydi. Ammo, uning to‘liq shakllanishi asta-sekinlik bilan, insonning kamolot sari qadam tashlab borishi bilan birga yuz beradi. Insonda muayyan darajada axloqning mavjudligi va uni rivojlantirishga bo‘lgan intilishi esa har bir individning ma‘naviy ehtiyoji asosida paydo bo‘ladi.

Shaxsda ma‘naviy ehtiyojlarning asosini tashkil etuvchi axloq tizimining shakllanishi juda ko‘p omillarga bog‘liq. Bizning fikrimizcha, buning eng dastlabki va eng muhim omili – tarbiyalanuvchining qanday muhitda tarbiya topayotganligi bilan bog‘liqdir. Muhit qay darajada mustahkam ijtimoiylashuv jarayoni bilan bog‘liq bo‘lsa, ana o‘sha holatda mazkur masalada muayyan maqsadga erishish mumkin. Bunda o‘zbek oilasi, mahallasi, qarindoshlik rishtalari, o‘qish va ish jarayonida yaratilgan ijtimoiy-ma‘naviy muhit asosiy rollarni o‘ynaydi.

O‘zbek milliy tarbiya tizimida, ma‘naviy ehtiyojlar shakllanishi jarayonida ustuvor ahamiyatga ega masalalardan yana biri, bu – komil inson tarbiyasi masa-

lasidir. Aziziddin Nasafiy kamolotning belgisi sifatida ikki narsani asos qilib oladi. Buning biri – hamida axloq bo‘lsa, ikkinchisi – o‘z-o‘zini tanish. Shu ikki asosning bor yoki yo‘qligiga qarab u odamlarni uch qismga ajratgan. Birinchisi hamida axloqiy xislatlar bilan bezanmagan va o‘z-o‘zini tanimagan odamlar. Ikkinchisi hamida axloqiy xislatlar bilan bezangan, ammo o‘z-o‘zini tanimagan odamlar. Uchinchisi hamida axloqiy xislatlar bilan bezangan va o‘z-o‘zini tanigan odamlar. Olimning nazarida ana shu keyingi – uchinchi toifa odamlar komil insonlardir.

Jamiyat a‘zolarida ma‘naviy ehtiyojlarning shakllanishida ilm-olish, bilim to‘plashga ham juda katta e‘tibor berilgan. Odamlar bir-birlaridan moddiy boyligi bilan emas, balki ma‘naviy boyligi darajasi bilan farq qiladilar. Insonning qadri uning ilmi, ixlosi va aqli bilan belgilanadi. Ilmli odam har joyda aziz: “Sen qanchalik bilimdon bo‘lib, oqilona ish tutsang, seni shunchalik izzat-ikrom qilishadi”.

Vujud taraqqiyoti uchun ozuqa zarur bo‘lganidek, inson ma‘naviyatining rivoji uchun ham bilim kerak. Bilim yordamidagina inson o‘z hayot yo‘lini to‘g‘ri topa oladi. Bilim inson yo‘lini yoritadi. Uning tufayli odamlar turli sifat va mushkullatlarni bartaraf etadi: “Bilimsiz uzoq va noma‘lum yo‘l safariga chiqma. Bilim nuriga ega bo‘lmagan odam shubhasiz, tinch-xotirjam yashay olmaydi”.

Mutafakkir-allomalarimiz komil inson va axloq masalasida o‘ziga xos ta‘limot yaratganliklarini ta‘kidlash lozim. Bu ta‘limotning negizini esa tariqat odobini saqlash, riyozat chekishdan qo‘rqmaslik, rahmdil bo‘lish, halol luqma bilan kifoyalanish, sahiy bo‘lish, barcha faoliyatni ilm-fan asosiga qurish kabi azaliy qadriyatlar tashkil etadi. Shu ma‘noda yurtimizda o‘ziga xos axloq kodeksi yaratilgan, deyincha ham ilmiy, ham amaliy asoslar bor.

Mamlakat ijtimoiy taraqqiyotining hozirgi bosqichida davlat va jamiyatni yanada rivojlantirish odamlar, ayniqsa yoshlar tarbiyasi, ular ma‘naviy ehtiyojlarining qay darajada shakllantirilayotgani va qondirilayotganiga bog‘liqdir. Alohida ta‘kidlash kerakki, har bir jamiyatda uning o‘z ehtiyojlaridan kelib chiqqan holatda ma‘naviy hayotini tashkil etish amaliyoti mavjud.

To‘g‘ri, ijtimoiy rivojlanishning barcha davrlar uchun umumiy bo‘lgan, an‘anaviy tarzda sayqallanib xalqimiz orasida milliy qadriyatga aylanib ketgan tarbiya tizimi mavjud. Biroq, zamon va makondagi yangiliklar, ijtimoiy-siyosiy voqealar natijasida jamiyatning siyosiy-mafkurasi bazisi va ustqurmasidagi revolyutsion hamda evolyutsion o‘zgarishlar aynan shu davrga xos bo‘lgan ma‘naviy qadriyatlarni talab etadi. Jamiyatning o‘zi ham aynan shu talab asosida o‘ziga xos ma‘naviy ehtiyojlar tizimini yaratadi.

Har qanday jamiyatning ijtimoiy-ma‘naviy barqarorligi mazkur mamlakatda fuqarolar madaniy-ma‘naviy ehtiyojlarining qay darajada qondirilishiga bog‘liq. Buning uchun eng avvalo shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarining uyg‘unligi masalasiga e‘tibor berish lozim. Madaniyat va san‘at durdonalarini o‘zlashtirishga, undan yanada ko‘proq va kengroq bahra olishga bo‘lgan eng maqbul imkoniyat esa faqat mazkur masalaning xalq – jamiyat – davlat tamoyili asosidagina paydo bo‘lishi mumkin. Bugun, Yangi O‘zbekistonni barpo etish asosida ana shu

tamoyil shakllanmoqda. Bu esa odamlarimizda sogʻlom maʼnaviy-madaniy ehtiyojlarning ham shakllanishida, ham qondirilishida namoyon boʻlmoqda.

Shu nuqtayi nazardan maʼnaviyatshunos olim A.Erkayevning qayd etishicha, maʼnaviyatning inson va jamiyatning sogʻlom ehtiyojlarini ragʻbatlantirish orqali ularning manfaatlarini himoya qilishida, oʻzaro muvozanatga keltirishda uning praktsiologik (praksiologiya amaliy harakat usullari samaradorligi toʻgʻrisidagi taʼlimot) mazmuni va vazifalari yana bir bor namoyon boʻladi.

Maʼlumki, insonning yuksak intilishlari maʼnaviyatga, tuban istaklari maʼnaviyatsizlikka aloqador. Maʼnaviylik asosida quriladigan munosabatlar inson va jamiyat hayotini yengillashtiradi, insoniylik, halollik, oʻzaro izzat-hurmat, ishonch, mehr-oqibat, oʻzaro yordam, jamoaviylik mustahkamlanadi. Asta-sekin ijtimoiy munosabatlar zoʻravonlikdan xalos boʻla boshlaydi. Ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarni zoʻravonlikdan xalos etish, tolerantlikni oʻstirish va inson-parvarlashtirish maʼnaviyatning muhim praktsiologik vazifalaridan biri.

Albatta, maʼnaviy ehtiyojlar masalasi, ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega. Uning nazariy ahamiyati mazkur holatning shaxs va jamiyat hayotidagi oʻrnini belgilash, millat va jamiyatni ijtimoiy-maʼnaviy va mafkuraviy, gʻoyaviy jihatdan poklantirish, shaxs, jamiyat, davlatning bu boradagi manfaatlarining mutanosibligiga erishishdan iborat. Amaliy ahamiyat esa, maʼnaviy ehtiyojlarni shaxs va jamiyat orasida keng maʼnoda shakllantirishning eng samarali va maqbul usullarini ishlab chiqish va amaldagi roʻyobiga erishishni taʼminlash bilan bogʻliq hodisadir.

Darhaqiqat, yuqorida taʼkidlaganimiz kabi, jamiyat maʼnaviy hayotining eng muhim tomonlaridan biri maʼnaviy-madaniy ehtiyojlar masalasidir. Maʼnaviy hayotning asosini, uning genetik mohiyatini mazkur ehtiyojlar tashkil etadi. Shu oʻrinda qayd etish kerakki, davlat tomonidan ijtimoiy masalalarga eʼtiborning kuchayishi bilan maʼnaviy ehtiyojlar jamiyat taraqqiyotining alohida, mustaqil komponentiga aylana boradi.

Maʼlumki, oʻrganayotgan mavzu doirasida madaniy va maʼnaviy faoliyat hamda maʼnaviy ehtiyojlar nisbatiga ham alohida toʻxtalib oʻtish muhimdir. Madaniy faoliyat shaxs va jamiyatning davlat va millat taraqqiyoti yoʻlida olib boradigan saʼy-harakatlarini tartibga solish, muvofiqlashtirish natijasida erishiladigan holatdir.

Madaniy faoliyat tarixan hech qachon, hattoki, jamiyat va mamlakat inqirozli, boʻhronli vaziyatlarda ham insonning ana shu holatga nisbatan oʻz munosabatlari, ichki his-tuygʻularini ifoda etgan holda shakllanadigan ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Madaniy faoliyat jamiyat aʼzolarining isteʼdod, qobiliyat, qiziqishlari natijasida yuzaga keladigan mavjudlik. Uning borligi jamiyat hayotini barqarorlashtirish, isteʼdodli insonlarning qobiliyat va imkoniyatlarini roʻyobga chiqarishda oʻz aksini koʻrsatadi.

Ayni paytda jamiyat taraqqiyotini taʼminlovchi muhim omillardan yana biri maʼnaviy faoliyat masalasidir. Toʻgʻri, hozircha madaniyatshunoslik va maʼnaviyatshunoslikda maʼnaviy faoliyat masalasi alohida tadqiqot obyekti

sifatida o'rganilgan emas. Aslida, jamiyatning taraqqiyoti, mazkur jamiyatning axloqiy me'yorlari masalasi fuqarolarda ma'naviy faoliyatning qay darajada faol yoki faol emasligi darajasiga bog'liqdir.

Ayniqsa, bugun butun dunyoda shiddat bilan kuchayib borayotgan, globalla-shuv odamlar ongi, tafakkur tarzi, ijtimoiy-siyosiy, g'oyaviy-mafkuraviy qarash-larini o'zgartirib yuborayotgan bir davrda ma'naviy faoliyat insoniyat hayotining ajralmas qismiga aylanishi muhimdir. Ma'naviy faoliyat o'z mohiyatiga ko'ra madaniy faoliyatga nisbatan kengroq tushuncha hisoblanadi. Chunki, ushbu fenomen hodisa kishilardagi axloq, insonparvarlik, adolatparvarlik kabi azaliy qadriyatlarni mustahkamlovchi kuch hisoblanadi.

Boshqacha so'z bilan aytganda, madaniy faoliyat jamiyat hayotini yanada go'zallashtirsa, kishilarda ular iste'dodi, qobiliyatlarini ochishga imkon bersa, ma'naviy faoliyat jamiyatni axloqiy, ijtimoiy-ma'naviy jihatdan barqarorligini ta'minlaydigan muhim omil hisoblanadi. Shu ma'noda ma'naviy faoliyatni shaxs, millat va jamiyatning ma'naviy munosabatlari, jarayonlari, aloqa va muloqotlari majmui, ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini axloqiy jihatdan poklantirishga yo'naltirilgan maqsad va unga erishish holati sifatida anglash mumkin.

Ma'naviy faoliyatning ratsional mag'zini tarbiya jarayoni tashkil etadi. Xalqimiz ijtimoiy-ma'naviy hayotini tarbiya, axloqni isloh qilish jarayonlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Milliy tariximizning qaysi davrini olib qaramaylik, barchasida milliy tarbiya, axloqimiz o'sha davr xususiyatlarini e'tiborga olgan holda takomillashib, sayqallanib borganligini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, jadid bobomiz Abdulla Avloniy shunday deydi: "insonlarga eng muhim, ziyoda sharif, baland daraja beruvchi axloq tarbiyasidir. Biz avvalgi darsda tarbiya ila dars orasida farq bor, deduk, chunki: dars oluvchi – biluvchi, tarbiya oluvchi – amal qiluvchi demakdir".

Ushbu fikr tarbiya fenomenining asl maqsadini ochib bergan deyish mumkin. Gap shundaki, bugungi shiddat bilan rivojlanib borayotgan axborot dunyosida yoshu qari bilmagan, o'qimagan narsaning o'zi yo'q. Oddiy tarbiya jarayonidan to mukammal texnologiyalargacha, tirikchilik muammolarini hal etishdan jahoniy geopolitik muammolargacha – barcha-barcha narsadan xabardormiz. Ya'ni, Abdulla Avloniy qayd etganidek, hammamiz biluvchimiz, ammo bilgan narsaga amal qilish bobida esa no'noqmiz. Axloq, tarbiya fenomeni ana o'sha nomu-tanosiblikni bartaraf etuvchi vositaga aylanishi lozim. Ma'naviy faoliyat shu naqtai nazardan har qanday mamlakat va jamiyatni mafkuraviy, g'oyaviy tahdid-lardan asrab qoluvchi muhim omilga aylanib boraveradi.

Ma'naviy-madaniy ehtiyojlarning shakllanishi va qanoatlantirilishi masalasida shu narsani aniqlash lozimki, bu jarayonda ma'naviy-madaniy mahsulotlar, qadriyatlar, asarlarni yaratish birlamchimi yoki ularni o'zlashtirishga bo'lgan shaxs va jamiyat ehtiyojimi? Ta'kidlash lozimki, bu o'ta muhim masala. Mazkur savolga javob berishda, madaniyat, ma'naviyat, umuman ehtiyojlar masalasiga munosabat bildirishda ushbu jarayonlarga qay tarzda yondoshuvni aniqlab olish alohida ahamiyatga ega holatdir.

Ochiq, demokratik jamiyatda insonning o‘z iste’dodlarini namoyish eta olish ko‘nikmasining paydo bo‘lishi, ularning ijtimoiylashuvi, shu jamiyat tomonidan qabul qilingan turli me‘yoriy hujjatlarda aks etgan talablarga javob berish, ijtimoiy qadriyatlarga amal qilish, jamiyat va davlatdan begonalashuv holatidan qutilish jarayonlari har bir shaxsda ma‘naviy ehtiyojlarga ustuvor ahamiyat berishni talab qiladi. Bu esa ma‘naviy ehtiyojlarning ijtimoiy ahamiyatini yanada oshiradi.

Shunday qilib, ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi sharoitida madaniy-ma‘naviy ehtiyojlar har qanday davlat va jamiyatni rivojlantirishning muhim, hal qiluvchi omillaridan biriga aylanib bormoqda. Bunda sharq, xususan, Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan alloma va mutafakkirlar tomonidan bizga meros bo‘lib qolgan turli ta‘limotlar, g‘oyalar alohida o‘ringa ega.

Ularning madaniy-ma‘naviy ehtiyojlar jamiyatni birlashtiruvchi, odamlarda ijtimoiylashuv kayfiyatini shakllantiruvchi kuch ekanligi to‘g‘risidagi g‘oyalari bugun ham o‘z ilmiy va amaliy ahamiyatini yo‘qotmagan. Yangi O‘zbekistonda ma‘rifatli davlatni barpo etishda eng muhim omillardan bo‘lgan yangi ma‘naviy makon, kuchli ma‘naviyatni ham aslida shaxs madaniy-ma‘naviy ehtiyojlarini shakllantirish va qondirish asnosida yuzaga chiqarish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Shavkat Mirziyoyev. Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik – milliy g‘oyamizning poydevoridir. – Toshkent, “Tasvir”, 2021.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5-tom. –Toshkent, “O‘zbekiston”, 2020.
3. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. –Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2016.
4. Jakbarov M. Komil inson g‘oyasining tarixiy-falsafiy negizlari. – Toshkent, “Tafakkur”, 2011.
5. Бируни. Минерология: собрание сведений для познания драгоценностей. –М., 1963.
6. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tasavvuf haqida tasavvur. – Toshkent, “Sharq”, 2012.
7. Najmiddin Komilov. Tasavvuf. Birinchi kitob. –Toshkent, “Yozuvchi”, 1996.
8. Akmal Saidov. Attorshunoslik. –Toshkent, “Sharq”, 2013.
9. Abdurahim Erkayev. Ma‘naviyatshunoslik. 2-kitob. –Toshkent, “Ma‘naviyat”, 2018.
10. Abdulla Avloniy. So‘ylasang, so‘yla, yaxshi so‘zlardin. – Toshkent, “Ma‘naviyat”, 2022.

YULDASHEV BOTIR*O'zbekiston FA, Temuriylar tarixi davlat muzeyi ilmiy xodimi*

ORCID: 0000-0003-1826-0110

“Jahongirnoma” asarida davlat boshqaruviga doir qonun va tartiblar

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buyuk Boburiylar davlati tarixiga oid “Jahongirnoma” asarida davlat boshqaruviga oid qonunlar va tartiblar haqida qisqacha ilmiy ma'lumotlar berilgan. Buyuk Boburiylar davlatining asoschisi Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) Movarounnahrni tark etganidan so'ng, 1504-yili Kobulda mustahkam o'rnashib olib, asta-sekin o'z davlati sarhadlarini kengaytirib borgan. Shimolda Balx va g'arbda Qandahorni ham o'z tasarrufiga kiritganidan so'ng Bobur Hindistonni egallash uchun harakat qilgan. 1526-yili Panipat jangida Dehli sultoni Ibrohim Lo'diy ustidan g'olib chiqqan Bobur podshoh o'z davlati poytaxtini Kobuldan Agraga ko'chiradi. Boburiy hukmdorlarning barchasi aynan Hind zaminida boshiga toj kiygan. Buyuk davlat arbobi va sarkarda Bobur Agrada vafot etganidan so'ng taxtga o'tirgan Humoyun podshoh otasining davlatni boshqarish uslubini davom ettirgan. Bu davrda ko'proq islom dini ta'siri kuchli bo'lgani seziladi. Boburiylar davlatining uchinchi tojdori Jaloliddin Muhammad Akbar podshohlik davrida boshqaruv tizimida ancha o'zgarishlar ro'y beradi. Akbar podshohning ma'muriy, diniy sohadagi islohatlari sabab saroyda boshqa din vakillariga ham keng o'rin berilgan.

Jahongir podshoh taxtga o'tirganidan so'ng mamlakatni boshqarishda adolat tamoyillari asosida ish olib borish uchun o'z saroyi devoriga adolat zanjiri deb ataluvchi qo'ng'iroqli oltin zanjir o'rnattirgan va o'n ikki banddan iborat bo'lgan davlatni idora qilish to'g'risidagi qonunni joriy etgan. Jahongir podshoh bu qonunlarni buyuk ajdodlari Amir Temur va Zahiriddin Muhammad Bobur podshoh tutgan tartib-qoidalari asosida ishlab chiqqan. Nuriddin Muhammad Jahongir mamlakatni idora etishda ulug' bobokalonlari Amir Temur va Zahiriddin Muhammad Boburning o'git va nasihatlariga binoan adolat tamoyili asosida ish yuritishni maqsad qilgan. Jahongir podshoh o'z saroyi devoriga adolat zanjiri deb nomlangan oltin zanjir o'rnattirgan. Bu oltin zagjirning uzunligi o'ttiz gaz bo'lib, unda oltin dona kumush qo'ng'iroqlar osilgan bo'lgan. Biron argzgo'y o'zi yashab turgan hudud hokimining adolatsizligidan norozi bo'lsa, kelib shu adolat zanjirini silkitib qo'ng'iroqlarni chalib, podshohning e'tiborini tortish va adolatsizlikni bartaraf etishda podshohning shaxsan aralashuvini talab qila olish imkoniga ega bo'lgan.

Jahongir podshohning bu tartib qoidalari keyingi Boburiy hukmdorlar uchun ham mamlakatni boshqarishda asosiy qo'llanma bo'lib xizmat qilgan.

Kalit so'z va iboralar. "Temur tuzuklari", "Jahongirnoma", Boburiylar davati, adolat zanjiri, Bobur vasiyatnomasi, Nilufar bog'i.

Аннотация: В данной статье приведены краткие научные сведения о законах и процедурах, связанных с государственным управлением в труде «Джахангирнама» по истории государства Великого Бабура. Захириддин Мухаммад Бабури (1483–1530), основатель великого государства Бабуридов, покинул Моваруннахр и поселился в Кабуле в 1504 году и постепенно расширял границы своего государства. Взяв под свой

контроль Балх на севере и Кандагар на западе, Бабур попытался завоевать Индию. В 1526 году Бабур, победивший делийского султана Ибрагима Лоди в битве при Панипате, перенес столицу своего государства из Кабула в Агару. Позднее все правители этой империи были коронованы на индийской земле.

Король Хумаюн, вступивший на престол после смерти великого государственного деятеля и полководца Бабура в Агре, продолжил отцовский путь управления страной. В этот период наблюдается усиление влияния ислама. В период правления Джалалиддина Мухаммада Акбара, третьего падишаха государства Бабуридов, в системе управления произошло много изменений. Благодаря административным и религиозным реформам царя Акбара представители других религий получили широкое место во дворце.

Заняв престол, король Джахангир установил на стене своего дворца золотую цепь с колокольчиком, называемую «цепью правосудия». Он ещё разработал законы которые состояли из двенадцати пунктов. Эти законы были разработаны на основе правил своих великих предков Амира Темура и Захириддина Мухаммада Бабура. Нуриддин Мухаммад Джахангир стремился действовать по принципу справедливости в управлении страной в соответствии с учениями и советами своих прадедов Амира Темура и Захириддина Мухаммада Бабура. Король Джахангир установил на стене своего дворца золотую цепь, называемую цепью правосудия. Длина этого золотой цепи составила тридцать газ, а на ней весили шестьдесят серебряных колокольчиков. Если какой-либо человек из простого народа был недоволен несправедливостью местного правителя, где он жил, он имел возможность прийти и потрясти цепь правосудия, позвонить в колокола, привлечь внимание царя и потребовать личного вмешательства падишаха в устранение несправедливости.

Эти правила распорядка короля Джахангира служили главным руководством для управления страной для более поздних правителей Бабуридов.

Ключевые слова: Он состоит примерно из 8-10 слов и словосочетаний. Ключевые слова должны выражать основное содержание статьи и в основном состоять из важных понятий, относящихся к данной области.

Abstract: This article provides brief scientific information about laws and procedures related to state administration in the work "Jahongirnama" on the history of the Great Babur state. Zahiriddin Muhammad Babur (1483–1530), the founder of the great Babur state, left Movarunnahr and settled in Kabul in 1504 and gradually expanded the borders of his state. After taking control of Balkh in the north and Kandahar in the west, Babur tried to conquer India. In 1526, King Babur, who defeated Delhi Sultan Ibrahim Lodi in the battle of Panipat, moved the capital of his state from Kabul to Agra. Later all the Babury rulers were crowned on Indian soil.

After the death of the great statesman and general Babur in Agra, King Humayun, who ascended the throne, continued his father's style of governing the country. In this period, it can be felt that the influence of Islam was stronger. During the reign of Jalaliddin Muhammad Akbar, the third king of the Baburids state, made some changes took place in the management system. Due to the administrative and religious reforms of King Akbar, representatives of other religions were given a wide place in the palace.

After taking the throne, King Jahangir installed a golden chain with a bell called the chain of justice on the wall of his palace in order to conduct work based on the principles of justice in the management of the country, which consisted of twelve points. King Jahangir

developed these laws based on the rules of his great ancestors Amir Temur and Zahiriddin Muhammad Babur. Nuriddin Muhammad Jahangir aimed to rule the country based on the principles of justice according to the teachings and advice of his great grandfathers, Amir Temur and Zahiriddin Muhammad Babur. King Jahangir installed a golden chain called the chain of justice on the wall of his palace. The length of this golden zagjir is thirty gaz, and sixty silver bells are hanging on it. If in the matter of those seeking justice, the oppressed might come to this chain and shake it so that its noise might attract attention and demand the king's personal intervention in eliminating the injustice.

These rules of order of King Jahangir served as the main guide for the administration of the country for later Baburid rulers.

Key words: "Temur Tuzuks", "Jahangirnama", The government of Baburids, The Chain of Justice, Baburs testament, Nilufar garden.

Kirish: Boburiylar davlatining toʻrtinchi hukmdori Nuriddin Muhammad Jahongir (1569–1627) milodiy 1605-yilning kuz faslida poytaxt Agrada otasi podshoh Akbar vafot etganidan keyin taxtga oʻtirgan. Uning asl ismi Muhammad Salim boʻlib, u Hindistondagi Chishtiya tariqatining buyuk rahmosi Salim Chishtiyning Sekri yaqinidagi dargohida tugʻilgan va shayx hazratlari boburiyzoda chaqaloqqa oʻz ismlarini qoʻyganlar.

Hijriy 1014-yili Jumodussoniyy oyining sakkizida¹ payshanba kuni quyosh nurlarini yer yuziga taratayotgan nek soatda taxtga oʻtirgan Muhammad Salim oʻziga Nuriddin Jahongir nisbasini qabul qildgan.

Nuriddin Muhammad Jahongir, buyuk bobokaloni Zahiriddin Muhammad Bobur (1530–1483) podshoh kabi tarixnavis sifatida ham nom qoldirgan. Jahongir podshoh yoshligida "Boburnoma"ni koʻp marta oʻqigan. Keyinchalik oʻzi ham tarixiy asar yozgan va oʻz asarini "Jahongirnama" deb atagan. Fors tilida yozilgan bu tarixiy asar baʼzan "Tuzuki Jahongiriy" deb ham ataladi. Jahongir podshoh oʻzining oʻn ikki yillik hukmronligi yillari voqealarini bayon qilganidan soʻng, yozganlarini kitob holiga keltirib, birinchi jild sifatida ushbu tarixiy kitobdan nusxa koʻchirib tarqatirgan. Kitobning ikkinchi jildi keyin yozilgan va Jahongir podshohning soʻnggi oʻn yilini qamrab olgan va muallif soʻnggi yillardagi voqealarni oʻzi yozmagan. Kasallikka chalingan podshoh bu asarni Boburiylar saroyidagi tarixchilardan biri Muʼtamidxonga topshirib, oʻzi tahrir qilib borgan.

"Men taxtga oʻtirganimdan soʻng, birinchi buyruq adolat zanjirini oʻrnatish boʻldi. Agar maʼmuriyat xodimlari haqiqat izlovchilarning daʼvosini adolatli tarzda hal qilmasa yoki adolatni amalga oshirishni paysalga solsa, jabrlanuvchi kelib shu zanjirni silkitib, qoʻngʻiroqlarni chalib, diqqatni qaratishi kerak. Bu zanjirning tuzilishi quyidagicha edi: Buyruq berdimki zanjirning uzunligi 30 gaz sof oltindan boʻlsin va unga 60 ta kumush qoʻngʻiroqlar osib qoʻyilsin. Uning vazni Hindistoniy 4 man va Iroqning 42 man ogʻirlikka teng edi. Zanjirning bir

¹ Milodiy 1605-yil 21-oktyabr.

uchi Agra qal'asining Shoh Burj minorasiga, ikkinchi uchi daryo qirg'og'idagi toshga bog'langan"¹.

Ma'lum muddat Boburiylar saroyida yashagan portugaliyalik sayyoh va missioner Fernau Gerreyru (1550–1617) Jahongir podshoh adolatni juda yaxshi ko'rishini, adolat zanjiri podshoh saroyiga juda yaqin o'rnatilganligini alohida ta'kidlaydi².

Jahongir podshoh bu adolat zanjirini o'rnatishda bobokaloni Bobur podshohning taxt vorisi Humoyunga yozgan maxfiy vasiyatida davlatni adolat tamoyillari asosida boshqarish haqidagi ko'rsatmalarini amalga oshirishga harakat qilgan. Hijriy 935-yil Jumodilavval o'yinining birinchi kunida³ Bobur podshoh Dholpurdagi Nilufar bog'ida yozgan vasiyatnomasida adolatli bo'lishni qayta-qayta ta'kidlagan.

Bobur podshohning "Adolatli bo'lg'in. Sohibqiron Amir Temur hazratlarining ish yuritishlari doim yodingizda bo'lsin. Shunda davlating ma'mur va puxta bo'ladi"⁴ kabi nasihatlar keyingi Boburiy podshohlar uchun davlatni boshqarishda o'ziga xos ko'rsatma bo'lgan.

Ulug' bobokaloni va davlat asoschisi Bobur podshohning davlat boshqaruvida adolatga qat'iy amal qilish haqidagi ko'rsatmalariga amal qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan Jahongir podshoh o'n ikki banddan iborat qonun loyihasini ishlab chiqargan va bu qonunlarni butun mamlakatda dasturulamal sifatida qo'llashni buyurgan. Bu o'n ikki bandlik qonun quyidagilardan iborat edi:

1. Jogirdorlarning o'z hududlaridagi o'z manfaati uchun olinadigan Tamga va Mir-Bahri deb nomlangan soliqlarni bekor qilish.
2. O'g'irlik va talonchilik sodir bo'ladigan aholi punktlaridan uzoqroqda joylashgan jogirdorlar o'sha joylarda odamlar yashashi uchun saroy va masjidlar qurdirsinlar, quduqlar qazdirsinlar. Agar xolisa, ya'ni yer davlat hisobidagi yer bo'lsa, mutasaddilar buni amalga oshirsinlar. Savdogarlarning mollari ularning ruxsatisiz ochilmasin va talon-toroj qilinmasin.
3. Agar butun mamlakatda biron musulmon yoki hindu vafot etsa, uning boyligi marhumning vorislariga berilsin. Biron-bir amaldor yoki podshohning xizmatchilari vorislikka qo'shilmasin. Agar merosxo'r bo'lmasa, marhumning merosiga alohida g'aznachi va qo'riqchi tayinlanib, ular bu pulni shariat xarajatlariga, ya'ni masjid va saroylar qurishga, buzilgan va singan ko'priklarni ta'mirlashga, hovuz va quduqlar qazishga sarflashsin.
4. Shariat harom qilgan sharob va arpadan tayyorlangan ichimliklar va mast qiluvchi narsalar tayyorlanmasin va sotilmasin.

¹ نورالدین جهانگیر. توزوکی جهانگیری. — لاہور 38 صفحہ

² Fernao Guerreiro. Jahangir and Jesuits / translated by C.H. Payne – New Delhi: Munishram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1997- p. 13.

³ Milodiy 1529-yil 11-yanvar.

⁴ Boburning maxfiy vasiyati professor Ansoriddin Ibrohimov tomonidan tarjima qilingan va "Boburnoma" ning 2002-yildagi nashrida ilova tarzida kiritilgan.

5. Davlat amaldorlarining birovning uyida to'xtashiga ruxsat etilmasin. Xudoning bandasini boshpanasiz qoldirish va uni sababsiz qiynash yaxshi emas.
6. Hech kimning burni va qulog'i kesilmasin. Men o'zim ham Alloh taolodan iltijo qilib soradimki, hech kimga bunday jazo qo'llamayman, balki shariat bo'yicha jazosini berishini so'radim.
7. Hech bir davlat amaldori va jogirdorlar raiyatning yerlarini tortib olmasin.
8. Davlat amaldorlari va jogirdorlar podshohning ruxsatisiz bir-birlari bilan nikoh rishtalarini bog'lamasinlar.
9. Katta shaharlarda kasallarni davolash uchun podshohlikka tegishli kasalxonalar qurilib, ularning xarajatlari xolisa daromadi evaziga qoplansin va raiyatga og'irligi tushmasin.
10. Padari buzrukvorim an'anasiga ko'ra, har yili Rabiulavval o'yinining o'n yettinchi kunidan to shu kungacha, men necha yoshda bo'lsam, shuncha kun mamlakatda mol so'yilmasin. Bundan tashqari, payshanba va yakshanba kunlari ham mol so'yilmasin, negakim payshanba mening taxtga o'tirgan kunim, yakshanba esa otam tug'ilgan kun.
11. Padari buzrukvorim vaqtida kimga qanday amal tekkan bo'lsa, o'z joyida qoldirilsin va uning holiga qarab, o'n-o'n ikki mingdan o'ttiz-qirq minggachacha oshirilsin. Barcha ahadiylarning maoshi o'ndan o'n besh tangagacha, shogird xizmatchilarning maoshi esa o'ndan o'n ikki tangagacha oshirilsin; Padari buzrukvorim haramidagi ayollar otamga yaqinligiga qarab o'n-o'n ikkidan ikki yuz rupiygacha oshirilsin. Ulamo va fuqarolarning maoshi padari buzrukvorim zamonida joriy qilinganidek saqlanib qolinsin va Hindistonning sahih annasib sayyidi Mir Sadrkim muhtaram otam zamonida uzoq vaqt sadr bo'lib ishlagan hurmatga loyiq edi, unga davlat g'aznasidan mablag' va yordam berilsin.
12. Qandahordagi qal'a ichida uzoq vaqtdan bery asirlikda saqlanayotgnlar ozod qilinsin.

Ayrim yevropalik tarixchilar Jahongir podshoh tomonidan davlatni boshqarishda dasturulamal sifatida ishlab chiqilgan bu qoidalar Eronning qadimgi shohlaridan o'zlashtirilgan, degan taxminni ham bildirganlar. Ammo shuni ta'kidlash mumkinki, mazkur qoidalarning birinchi va ikkinchi bandlari "Boburnoma" asosida tayyorlangan.

Zahiriddin Muhammad Bobur otasi Umar Shayx Mirzoning farg'ona ulusi hukmronligi davri haqida shunday ma'lumot beradi: "Adolati bu martabada ediki, Xitoy karvoni keladurganda Andijonning sharqiy tomonidag'i tog'larning tubida ming o'yluq karvonni andog' qor bostukim, ikki kishi qutuldi. Xabar topib, muhassillar yuborib, karvonning jam'i jihatini zabt qildi. Har chandkim vorisi yo'q edi,

bovujudi ehtiyot saqlab, bir-ikki yildan so‘ng Samarqand va Xurosondin vorislarini tilab kelturib, mollarini solim topshirdi”¹.

Bundan ko‘rinib turibdiki, adolat mezoni barcha temuriylar hukmdorlari uchun asosiy qoida bo‘lgan. Yuqoridagi o‘n ikki qoidadan ikkinchisi ham “Boburnoma”dan olinganligiga shubha yo‘q. Bobur podshoh Dehli sultoni Ibrohim Lo‘diyini mag‘lub etib, o‘z davlati poytaxtini Agraga ko‘chirgach, Shimoliy Hindistondagi barcha yirik mahalliy amaldorlar Sangram Singh boshchiligida birlashib, temuriylarni quvib chiqarish uchun urush boshlaydilar. Milodiy 1527-yilning bahorida ikki yuz ming dushmaniga qarshi urushga hozirlik ko‘rayotgan Bobur podshoh ichkilik ichishdan tavba qilib, chog‘irlarni to‘ktirib tashlatirib, ichimlik ichiladigan oltin va kumush idishlarini sindirtirib tashlatib, ularni miskin va darveshlarga tarqattirgan. “Burunroq niyat qilib erdimki Rana Sanga kofirg‘a zafar topsam, tamg‘ani musulmonlarga bag‘ishlay”² deb yozadi Bobur o‘z asarida.

“Jahongirnomada”dagi davlat hokimiyati haqidagi bu qonunlar o‘n ikki banddan iborat bo‘lishi bejiz emas. Sohibqiron Amir Temurning “Temur tuzuklari” sahifalarida o‘n ikki raqamdan iborat davlatni boshqarish tartibi bayon qilingan. “Endi mening nimdor va baxtiyor farzandlarimga va mamlakatlarni zabt etuvchi nabiralaringa yo‘l-yo‘rig‘im shulki, men o‘n ikki narsani o‘zimga shior qilib olib, saltanat martabasiga erishdim. Shu o‘n ikki tuzuk yordamida mamlakatni qo‘limda tutib saltanatimni boshqardim va saltanat taxtiga zeb-u ziynat berdim”³, deb yozadi Temur tuzuklarida.

Jahongir podshohning davlatni boshqarish ishlarida malika Nur Jahon begimning ta‘siri juda katta bo‘lgan. Boburiylar saroyida bosh malika, ya‘ni Podshoh begim nisbasiga ega bo‘lgan Nur Jahon begimning asl ismi Mehrinniso bulib, otasi Mirzo G‘iyosbek Boburiylar davlatining uchinchi vakili Akbar podshoh zamonida saroydagi o‘rtacha amaldorlardan biri bo‘lgan. Mehrinniso o‘n yetti yoshida Bengal subasi hokimi Ali Qulibekka uzatilgan. Erining fogiali olimidan so‘ng beva qolgan Mehinniso Agraga qaytib kelgan va Navro‘z bayrami kunlaridan birida Jahongir podshoh uni ko‘rib qolgan va o‘z nikohiga olgan. Bu paytda Mehrinniso begim o‘ttiz to‘rt yoshda bo‘lgan va podshoh unga Nur Jahon nisbasini inoyat qilgan. Podshoh farmonlari yonida albatta malikaning ham imzosi qo‘yilgan. Osha davrda zarb qilingan tanga pullardan biri “nurjakoniy” deb atalgan.

Hindistonlik tarixchi V. Mazhazhan Nur Jahon begim haqida shunday yozgan: “U juda ham qattiq ishlar va ma‘mury boshqaruv tizimidagi bironta ham o‘zgarish uning nazaridan chetda qolmas edi”⁴. Boshqaruv tizimini qattiq nazoratda saqlab turgan Nur Jahon begim o‘z yaqin qarindoshlarining saroyida ishga joylashishlari va yuqori lavozimlarni egallashlariga yordam bergan. Malikaning otasi eng

¹ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1960. – 64 b.

² Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1960. – 382–383-betlar.

³ Temur tuzuklari / Forschadan A. Sog‘uniy va H. Karomatov tarjimasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991. – 53b.

⁴ V. D. Mahajan. Mughal Rule in India. – New Delhi: Ragendra Ravindra Printers, 1992. – 408 p.

nufuzli mansablardan birini egallagan bo'lsa, akasi Osifxon Boburiylar davlatining Bosh vaziri darajasiga erishgan.

Mamlakatni boshqarishda eng asosli shaxs albatta podshohning o'zi sanalgan. Guslxona podshohinning maxsus alohinda qabulxonasi bo'lib, bu joyda faqat podshohning eng yaqin kishilari qabul qilingan va o'ta muhim sirli masalalar hal qilingan. Saroydagi boshqa qabulxonalar *Devoni Xos* va *Devoni Om* deb atalgan. Devoni Xosda podshoh saroy ayonlari va amaldorlarni qabul qilgan bo'lsa, Devoni Omda oddiy kishilar qabul qilingan va ularning arzlarini tinglab, masalani hal qilish bo'yicha farmon va buyruqlar berilgan. Devonxona aslida Amir Temur davlat boshqaruvidagi tizimda yo'lga qo'yilgan. Bobur bobokaloni Amir Temur davlatining dastlabki poytaxti Kesh haqida ma'lumot berar ekan, u yerdagi oliy imoratlardan biri devonxona bo'lganini qayd etgan: "... oliy imoratlar Keshda bino qildi. O'ziga devon o'lturur uchun bir uluq peshtoq va yana o'ng yonida va so'l yonida tavochi beklari bila devon beklari o'lturub devon so'rar uchun, ikki kichikrak peshtoq qilibtur. Yana savrun eli o'lturur uchun bu devonxonaning har zil'ida kichik-kichik toqchalar qilibtur, muncha oliy toq olamda kam nishon berurlar"¹.

Boburiyzoda Akbar podshoh zamonida boshqaruv tizimida o'ziga xos o'zgarishlar amalga oshirilgan. Podshodan keyingi shaxs *Vakil* deb atalgan. Aslida esa Akbarning bek otalig'i bo'lgan Bayramxon vakil sifatida barcha davlat ishlarini o'zi nazorat qilgan. Voyaga yetgan Akbar otalig'ini davlat ishlaridan chetlatib, bu lavozimni bekor qilgan. Shoh Jahon zamonida bu xizmat yana qayta tiklangan.

Vazir maqomidagi shaxslar *Devon* deb atalgan. Bu lavozimdagi shaxs ko'proq ichki ishlar va soliq yig'ib olinadigan daromadlar hisobi kabi vazifalarni bajargan.

Mir baxshi lavozimi harbiy sohaga oid bo'lib, armiya va jangchilarning mablag'lari, otlar va fillarning soni, ularni ta'minlash hamda hisobat olib borish ishlarini o'z ichiga olgan. Jahongir podshoh bu lavozimga asli kelib chiqishi qazvinlik Osif Xonni tayinlagan.²

Xo'jalik ishlari esa Xoni somon lavozimidagi shaxs zimmasida bo'lgan. Xoni somon imperatorning sayohati va harbiy yurishlari davrida podshoh shaxsiy xizmatdagilarni nazorat qilish, oziq-ovqat, chodirlarni ko'chirish kabi vazifalarni bajargan.

Fuqarolik ma'muriy boshqaruv tizimida Sardussurd, Qoziulquzzot mansablari faoliyat ko'rsatgan.

Mamlakatning hududiy bo'linishi su'balardan iborat bo'lgan. Akbar podshoh davrida 15 ta su'ba bo'lgan. Jahongir davrida su'balalar soni 17 taga yetgan. Har bir su'baning hokimi–su'bador va baxshi kabi oliy saroydagi tizim takrorlangan. Su'balalar sarkorlarga va sarkorlar parganalardan tashkil topgan. "Jahongirnoma" sahifalarida podshoh vaqti-vaqti bilan su'badorlarni va su'balardagi mahalliy baxshilarni mukofot va rag'batlantirishlar bilan taqdirlab turgan. Masalan, Jahongir podshoh o'zining hukmronligi yillarining o'n birinchi yili Gujorat

¹ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1960. –108 bet.

² The Tuzuk-i-Jahangiri / Translated by A. Rogers. – New Delhi: Munishram Manoharlal Publisher Pvt. Ltd. , 1978. – p. 103.

su'basini Ray Kunvarga fil sovg'a qilgan va bundan ko'rinib turibdiki, Jahongir davrida ham hindlar yuqori lavozimlarda ishlashgan. Jahongirning onasi Rajput sulolasiga mansub bo'lib, Boburiylar saroyiga kelin bo'lganidan so'ng Maryamuzzamoni begim nisbasiga ega bo'lgan va islom dinini qabul qilgan. Malikaning qarindoshlaridan ko'plari Boburiylar saroyida xizmat qilganlar. Jahongir podshohning tog'asi Man Singh Bengal su'basini hokimi bo'lgan.

Jahongir podshoh ota-bobolari siyosatini davom ettirib, o'z davlati sarhadlarini kengaytirib borgan. Kangra, Kistvar kabi qal'alarni o'z tasarrufiga kiritgan. Janubdagi Ahmadnagar sultonligini ham bo'ysundirgan. Harbiy yurishlar chog'ida podshoh armiyasidan tashqari su'balardagi favjdorlar ham kelib qo'shilganlar. Harbiy sohada ham Jahongir ba'zi o'zgarishlar qilgan. Albatta, birinchi o'rinda o'z yaqinlariga yirik sonli qo'shinga ega bolish mansablari inoyat qilingan. Masalan, shahzoda Xurram (keyinchalik Shoh Jahon nisbasiga ega bo'lgan va Boburiylar davlati taxtini egallagan) otasi taxtga o'tirganining o'n ikkinchi yilida, ya'ni milodiy 1617-yili yigirma ming zot va o'n ming suvoriy mansabiga ega bo'lgan. Bu o'sha paytda juda katta harbiy mansab bo'lib, shahzoda Xurram yigirma ming piyoda va o'n ming otliq, jami o'ttiz ming sonli harbiy qo'shin qo'mondoniga aylangan. Xurramning daromadi uchun shuncha sonli harbiy jangchilarga yetarli mablag' bilan ta'minlanadigan serhosil yerlar ajratilgan.

Jahongir podshoh davrida ham yerga egalik qilish tizimi Bobur davridagidek o'zgarmay qolgan. Jogirdorlar harbiy soha odamlari bo'lib o'zlariga tegishli jogir joylardan tushgan daromad evaziga qo'l ostidagi jangchilarni ta'minlaganlar.

Xulosa. Jahongir podshoh ota-bobolari siyosati va davlatni boshqarish uslubini davom ettirgan. Ba'zi o'rinlarda o'zgartirishlar kiritgan.

“Jahongirnoma” muallifi o'z asarida o'zining buyuk ajdodlari Amir Temur va Zahiriddin Muhammad Boburlarning davlatni adolat tamoyili asosida boshqarish haqidagi ko'rsatmalarini qayta-qayta eslatib o'tgan.

“Jahongirnoma” boburiylar tarixini o'rganishda muhim manbalardan biri bo'lib, undagi davlat boshqaruviga oid qonun va qoidalar Boburiylar davlatining barcha hududlarida dasturulamal vazifasini bajargan. Jahongir podshohdan keyin taxtga o'tirgan keyingi boburiylar ham davlatni adolatli boshqarishda ana shu qoidalarga amal qilganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Азимджанова С. А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. – М.: Наука, 1977.
2. Аъзамов А. Икки аср ҳижрий ва милодий тақвимларнинг кунма-кун мутаносиблик жадваллари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа-ижодий уйи, 2007 й.
3. Бобир Захириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т.: “Фан”, 1960.
4. Гулбадан бегим. Хумоюннома / форс тилидан С. Азимжонова таржимаси. – Тошкент: “Фан”, 1959.
5. Gulbadan begim. Humoyunnoma / fors tilidab В. Yuldashev tarjimasini. – Toshkent: “Ochun”, 2022.

6. Жаҳонгир. Жаҳонгирнома. – Ўз Р ФА ШИ. қўлёзма № 2017.
7. Жаҳонгир. Жаҳонгирнома. – Ўз Р ФА ШИ. қўлёзма № 2192.
8. Йўлдошев Б. У. “Жаҳонгирнома” – Ҳиндистон ўрт асрлар тарихини ўрганишда муҳим манба / Шарқ машъали. – Тошкент. 2010-№1 – 26–28 бетлар.
9. Yuldashev Botir. Boburiy malikalar. – Toshkent: “Ochun”, 2022.
10. Father Fernao Guerreiro. Jahangir and Jesuits / translated by C.H. Payne. – New Delhi: Munishram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1997.

JUMAYEV G'AYRATJON

Stajyor tadqiqotchi. TDSHU

ORCID: 0000-0001-6742-587X

Amir Temur va Alibek Joniqurboniy aloqalari Temuriylar davri manbalari tahlili

***Annotatsiya.** Amir Temur tariximizdagi yirik fenomenal shaxs, uzoqni ko'zlab o'tkir zehn va katta aql-idrok bilan ish olib boradigan kuchli siyosatdon hamda dovyurak sarkarda edi. U mohir lashkarboshi sifatida o'z xalqi, qo'shini va amirlari orasida ulkan obro'-e'tibor qozongan edi. Shunday ajoyib fazilatlarga ega Sohibqiron Movarounnahrda markazlashgan davlatga asos soldi. Davlatchiligimiz tarixida davlat boshqaruviga oid Sohibqiron Amir Temurning o'ziga xos uslublari, yo'l-yo'riqlari, qonun-qoidalari bor ediki, hozirda ham Sohibqiron faoliyatining ushbu jihatlarining o'rganilishi muhim ahamiyatga ega bo'lib, o'z tadqiqotchilarini kutib turibdi. Amir Temur buyuk harbiy strateg va urushlarda doimo g'olib sarkarda edi. U ulkan imperiya qurishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan hukmdor sifatida hozirgi kundagi Turkmaniston, Afg'oniston, Eron, Iroq va Suriya kabi mamlakatlar hududida tarixan yashab kelgan turkman qabilalarini o'ziga bo'ysundira olagan edi. Sohibqiron Temur davrida turk-islom madaniyatiga katta hissa qo'shgan turkmanlar Amir Temur qo'mondonligi ostidagi yirik harbiy kuchga aylandi. Amir Temur, ayniqsa, turkman o'tliq qo'shinlariga ishongan va ulardan urushda oldingi safda foydalangan. Biroq Amir Temur davrida turkmanlar bilan birmuncha nizolar bo'lgan. Bu to'qnashuvlarning sabablari orasida chegaralardagi hududiy nizolar, yerlar, boylklarni bo'lishish va boshqaruvda o'z so'zini aytish istagi bor edi. Biz esa ushbu maqolada Amir Temurning dastlabki siyosiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etgan turkmanlarning Joni Qurbon qabilasi yetakchisi Alibek bilan munosabatlari haqida manbalarda keltirilgan Amir Temur va Alibek Joniqurboniy o'rtasidagi murakkab munosabatlarga to'xtalib, ularning turli tarixiy manbalarda tasvirlangan o'zaro munosabatlarga oid ma'lumotlarni tahlil etdik.*

***Kalit so'z va iboralar.** Tus, Joniqurboniy, Kalot, Bovard, Arg'unshoh, Xuroson, Eron, Moxon.*

***Annotation.** Amir Temur was a great phenomenal personality in our history, a strong political Man and a brave warlord who worked with a sharp mind and great intelligence for the foreseeable future. As a skilled warlord, he had gained immense prestige among his people, army, and emirs. With such wonderful qualities, sahibiran founded a centralized state in Movarounnahr. In the history of our statehood, Sahibqiron Amir Temur on public*

administration had his own styles, directions, laws, which are still important in the study of these aspects of sahibqiron's activities and are waiting for his researchers. Amir Temur was a great military strategist and always the victorious commander in the wars. As a ruler who set himself the goal of building a huge empire, he was able to subjugate the Turkmen tribes who historically lived on the territory of such countries as present-day Turkmenistan, Afghanistan, Iran, Iraq and Syria. During the reign of sahibqiron Temür, the Turkmens, who contributed greatly to the Turko-Islamic culture, became a major military force under Temür's command. Temür was particularly infatuated with the Turkmen cavalry and used them in the front line in the war. However, there was some kind of conflict with the Turkmens during the Timur period. Among the causes of these conflicts were territorial disputes on the borders, the desire to share lands, wealth, and speak their word in governance. We, on the other hand, touched on the complex relations between Amir Temur and Alibek Joniurbani, which are cited in the sources about the relations of the Turkmens with the leader of The Joni Qurban tribe Alibek, who was instrumental in the early political activities of Amir Temur in this article, and analyzed the data on their relationship described in various historical sources.

Keywords: Tus, Joni-Qurbani, Kalot, Bovard, Arghunshah, Khurosan, Iran, Mohan.

Аннотация. Амир Тимур был большой феноменальной фигурой в нашей истории, сильным политиком, работающим с дальновидным остроумием и большим интеллектом, а также смелым полководцем. Он пользовался огромным авторитетом среди своего народа, армии и эмиров как искусный полководец. Обладая такими замечательными качествами, сахибкиран основал централизованное государство в Мавераннахре. В истории нашей государственности у Сахибкирана Амира Темура были свои методы, руководства, законы, касающиеся государственного управления, и сегодня изучение этих аспектов деятельности сахибкирана имеет важное значение и ждет своих исследователей. Амир Тимур был великим военным стратегом и неизменно побеждающим полководцем в войнах. Как правитель, поставивший перед собой цель построить огромную империю, он смог подчинить себе туркменские племена, исторически населявшие территорию таких стран, как современный Туркменистан, Афганистан, Иран, Ирак и Сирия. При сахибкиране Тимуре туркмены, внесшие значительный вклад в турецко-исламскую культуру, стали крупной военной силой под командованием Тимура. Тимур особенно доверял туркменской кавалерии и использовал ее на передовой в войне. Однако при Тимуре были некоторые конфликты с туркменами. Причины этих конфликтов включали территориальные споры на границах, земли, желание поделиться своими богатствами и иметь право голоса в управлении. В этой статье мы рассмотрели сложные отношения между Амиром Темуром и Алибеком джоникурбани, описанные в различных исторических источниках, касающиеся отношений туркмен с вождем племени Джоникурбан Алибеком, которые сыграли важную роль в ранней политической деятельности Амира Темура.

Ключевые слова: Тус, Джони-Курбани, Калот, Бовард, Аргуниах, Хорасан, Иран, Мохан.

Kirish. Amir Temur hayoti va faoliyatida Joni Qurboniy turkmanlari bilan boʻlgan munosabatlar muhim ahamiyatga egadir. Turkmanlarning bu toifasi Oʻgʻuzlar, Saljuqiy davlati tarkibida Gʻarbiy Xuroson va Eron hududida joylashib, yashadilar. Bu hududlar hukmronlik va boshqaruv siyosatida turkman

qabilalari eskidan harbiy-siyosiy qudrat sohibi edilar. Xulokuiylar ulusida ham parchalanish, boshboshdoqlik yuzaga kelib, Elxoniyalar davlati inqirozga yuz tutgach, Joni-Qurboniyalar sardori Arg'unshoh mustaqil davlat asoslarini quradi.

Mo'g'ullarga qarshi kurashib, Chig'atoy ulusidagi boshboshdoqlikni tugatib, mustaqil davlatini tuzgan Sohibqiron Amir Temur esa Eronda boshlangan o'zaro kurashlarni diqqat bilan kuzatib turdi. Sohibqiron bu hududlardagi asosiy harbiy-siyosiy kuch hisoblangan turkmanlar bilan qon-qarindoshlik aloqalarini ham bog'ladi. Amir Temurning o'zi va nabirasi Sulton Muhammad Mirzo Joni-Qurboniy hukmdorlarining qizlariga uylandilar. Bu bilan Amir Temur ushbu hududlar hukmronligidagi legitimlikni ta'minlashni maqsad qildi. Biz ushbu tadqiqotimizda Amir Temurning Joni-Qurboniy sulolasi vakili bo'lmish Alibek bilan bo'lgan munosabatlarining manbalardagi bayoni bilan qiziqdik.

Turkman qabilasining sardorlaridan Alibek Joni-Qurboniy yoki Jovuni-Qurboniy Amir Temur iqtidorining dastlabki davrlarida, Sohibqiron Temurning hayoti va shaxsiyati shakllanishida muhim ahamiyatga ega tarixiy shaxslardan biri bo'ldi. "Temur tuzuklari" asarining 1868-yil Tehron nashrida "Alibek Jun Qurboniy" (جون قوربانی) deb yozilgan. "Jun Qurbon yoki Jovun Qurboniy – turkman (tayfa) toifalaridan birining nomlanishi" deb izoh berilgan¹. Jovuni Qurboniy turkmanlari fikrimizcha, turkmanlarning arg'un (arg'in) qabilasidan kelib chiqqan turkman urug'idir. Chunki, Alibekning otasi Arg'unshohning nomlanishi shu fikrga kelishimizga sabab bo'lmoqda. Saljuqiylar, Elxoniyalarning ilk poytaxtlaridan biri bo'lgan Marvda turkmanlarning Joni-Qurboniy urug'i hukmdori Arg'unshoh turkman qabilalarini birlashtirib, mustaqil davlatga asos soldi. U XIV asr 40–60-yillarida Xurosondagi Tus, Kalot, Obivard, Marv, Moxon va boshqa hududlarini egallab olgan turkman sardorlaridan edi. Arg'unshoh boshliq turkmanlar XIV asr o'rtalarida Elxoniyalar (Xulokuiylar, Mo'g'ullar)ning Eronda hukmronligi barham topgach, Xurosonning katta qismini o'z tasarrufiga kiritdi. Tus shahrini esa, o'z mulkining markazi qilib oldi.

Arg'unshohning o'limidan so'ng, Xurosonning u egallagan qismida o'g'illari Muhammadbek (Tus va Bovard shaharlari) va Alibek (Moxon, Marv va uning atroflari) hukmdorlik qilgan. Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asarining "Alibek Joni Qurboniyning Husaynbek va hazrat Sohibqironga qilgan yamon harakotlar" bobida shunday bayon etilgan: "Ul vaqtdakim, Husaynbek va Sohibqiron Amir Temur Mahmudiy mavzeyida edilar Alibek Arg'unshoh Joni Qurboniy o'g'li alardan xabar topib, tutish uchun oltmish kishini yarog'lab, alarning boshiga yibardi. Alarni tutib Moxonga elteilar. Va bir qarong'u evdakim, to'la burga erdi soldilar va ul evda necha kun giriftor erdi. Muhammadbek, Alibekning ag'osi erdi, chun ul yamon harakatidin xabar topdi yaqin bildikim, bu ishdin alarg'a oqibat zarar yetkusi turur. Tus jilg'asidin Husaynbek va hazrat Sohib-

¹ Темур тузуклари. Монография. /Масъул муҳаррир А. Аҳмедов.–Тошкент:Ўзбекистон, 2011.– Б. 14

qironga tuhfalar yibarib, inisiga malomat qilib va ko‘b mubolig‘a qildikim, “Mening kishim senga yetgach, ularni qo‘yib yuborgil va uzrxohlik qilg‘il va ularning ko‘ngullarini olib yaxshi siylag‘il” Ammo Alibekka shaqovat pardasi ko‘rur ko‘zini yopib erdi, ag‘osi nasihat qilg‘an so‘zni eshitmadi¹.”

Muiniddin Natanziyning “Muntaxab ut-tavorix” asarida Muhammadbekning inisi Alibekka chopar orqali yuborgan xatining mazmuni shunday keltirilgan: “Dunyo hodisalar maydonidir. Ulug‘ odamlar doimo balo o‘qiga nishon bo‘lishgan. Davlat va nekbat (kulfat) egizak holda yaratilgan. Nega oqil odamlar johillar shevasini tutib, oqibatni o‘ylamasliklari kerak ekan? Ushbu kunda shundoq aziz mehmonlar, o‘zing chaqirmasang ham, kutilmagan ne‘mat kabi sening sarhadingga yetib kelgan ekan, nega ularning ko‘nglini ovlab, e‘zoz-ikrom qilishga intilmaysan va nechun ularning majruh qalb yarasiga malham bo‘lmaysan? Zinhor ularni aziyat bandida saqlama, balki aziz-u mukarram tutib, kechikkan uzringni aytishga shoshil! Ularni ozod qilgin va xohlagan joyiga ketaverishsin².”

Sharafiddin Ali Yazdiy bayon etishicha, “Alibek badbaxtlig‘idin ul tuhfalar-kim ag‘osi yibarib erdi, o‘zi oldi va oltmish ikki kundan so‘ng ularni chiqorib, oruq otlar va teva berib yibardi. Ul mahalda Muborakshoh Sanjariyig‘a davlat madad qilib va saodat rafiq bo‘lib, yaxshi otlar tortib xizmat qildi. Ul jihatdin ming mataba va ulug‘ mansablarga erishdi. Va hazrat sohibqiron ul otlarni Husaynbekka torttiq qildi³.”

Muborakshoh Sanjariy turkmanlarning sanjariy urug‘idan bo‘lgan turkman beklaridan Moxon kadxudosi, Amir Temurning eski do‘sti bo‘lib, Natanziyning yozishicha, amirlar Alibekning tutqunligidan qutulgandan so‘ng, Muborakshoh Sanjariy amirlar oldiga kelib, bisotida neki bor bo‘lsa, nisor etadi va o‘zini aybdor his qiladi. Amirlarga aslaha, otlar va ozuqa beradi. Ittifoq bilan amirlar Garmsiri Hirmand sori boradi.

Amir Temur “Temur tuzuklari”da bu voqealarni shunday bayon etgan: “To‘kal bahodir bilan jangdan so‘ng, o‘n kishi yetti otliq uch piyoda qoldik. Xorazm cho‘llarida bir necha kun sargardon bo‘lib yurdik. Kunlarning birida kech tushgach, qandaydir bir quduq boshiga kelib yetdim. O‘sha kechasi piyoda yurgan uch nafar xurosonlik bevafoqlik qilib, otlarimizni minib qochdilar. Yetti kishi to‘rt ot bilan qoldik. Ahvolim juda og‘irlashdi lekin ko‘ngil to‘q edi. Bu ishni chakki

¹ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома: Мовароуннахр воқеалари: (1360–1370) // Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрл.: А. Аҳмад, Ҳ. Бобобеков; Масъул муҳаррир Б. Эшпўлатов; Нашрлар ва матбаачилар гуруҳи: И. Шоғуломов ва бошқ. – Тошкент: “Шарқ”, 1997. – Б. 184–185.

² Натанзий Муиниддин. Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний: (Муиний тарихлари танланмаси) / форс тилидан тарж., сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ғ. Каримий; маъсул муҳаррир А. Ўринбоев. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2011. – Б. 104–106.

³ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома: Мовароуннахр воқеалари: (1360–1370) // Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрл.: А. Аҳмад, Ҳ. Бобобеков; Масъул муҳаррир Б. Эшпўлатов; Нашрлар ва матбаачилар гуруҳи: И. Шоғуломов ва бошқ. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 189–190

qilgan ekanman deb hech o'ksinmas edim. So'ngra, u yerdan ham ko'chdim. Shu vaqt Alibek Joniqurboniy yopirilib tepamga keldi. Meni hibsga olib, burgasi ko'p bir qorong'u uyga qamab qo'ydi. Bir necha kishini meni qo'riqlash uchun qoldirdi. Oltmish ikki kun tutqunlikda saqladi. Undan qutulish chorasini izlab o'z-o'zim bilan kengashdim va Tangrining inoyati yetib bahodirligim tutdi. Bilaklarim kuchi bilan soqchilardan birining qo'lidan qilichini tortib oldim-da, ularga hamla qilgan edim, hammalari qochib qoldilar. So'ngra, to'g'ri Alibekning ustiga bostirib kirdim. Meni ko'rgach, nomaqbul ishidan pushaymon bo'lib, uzr so'radi. Otlarim, jabduqlarim va yaroqlarimni hozirlatib, menga bir oriq ot va bir qari tuya tortiq qilgan bo'ldi. Og'asi Muhammadbek menga atab yuborgan bir necha tuhfalarni ochko'zlik qilib o'ziga olib qoldi. So'ng, ketishimga ruxsat berdi." Ushbu voqealarni "Temur tuzuklari"ni tarjima qilib, nashrga tayyorlagan olim Ashraf Ahmedov 1362-yilda sodir bo'lganini yozadi¹.

Fasih Xavofiy (Xofiy) "Mujmali Fasihiy" asarida Hijriy 764-yil (1362–1363-yillar) voqealar bayoni bobida Alibek Joniqurboniy haqida qisqa ma'lumot uchraydi: "Darvesh Aziz Juriyning qatl etilishi 18-rabi ul-avvalda (6-yanvar 1363-yilda) bo'ldi. U Hirotga malik Muizziddin Abulhusayn Muhammad Kartga qarshi yurush qildi. Lekin qo'shin unga bo'ysunishdan bosh tortdi. Xoja Najmiddin Ali Muayyad esa uni Sabzavorga qo'ymadi. Darvesh Aziz Juriy Iroqqa tomon yo'naldi. Xoja Najmiddin Ali Muayyad esa Siyohsher va Ali turkmanlarni ikki ming qo'shin bilan uning ortidan jo'natdi. Ular Darvesh Azizni qatl etishdi. Darvesh Aziz 10 oygina hukmronlik qildi. Undan so'ng, sarbadorlar davlati hukmronligini Xoja Najmiddin Ali Muayyad qo'liga oldi²." Ushbu voqealar bayonida Amir Temur va Amir Husaynning Seyistonga borgani va seyistonliklar bilan yangi yozilgan bo'lib, bundan ko'rinadiki, Alibek Joniqurboniy Sabzavor sarbador hukmdorlarining farmonlarini ham, albatta, o'z manfaati yo'lida bajarib turgan. Chunki bu davrda Xurosonda ko'chmanchi harbiy turkman qabilalari sardorlarining harbiy kuchidan Xurosonning Sarbadorlar, Kartlar va boshqa mulk hokimlari foydalanish ehtiyoji mavjud edi. Shuningdek, turkman qabila sardorlarining o'zi ham mulkgirlik va davlatxohlik manfaati yuzasidan boshqa mulklarga xavf solib turgan va o'z davlatiga birlashtirgan. Ayni zamonda Sarbadorlar davlati amalda Joni-Qurboniy avlodlari tomonidan boshqarilardi.

Muhammadbek Joniqurboniy, Muborakshoh Sanjariy, Hoji Muhammad kabi turkman sardorlari va Xuroson maliklari Amir Temur va Amir Husaynning Movarounnahrda mo'g'ullarga qarshi kurashlaridan xabardor bo'lib, bunday harbiy sarkarda va davlat tuzuvchi hukmdorlarning istiqbolini yaxshi anglashgan.

Amir Temur 1367/68-yillarda Amir Husaynga qarshi harakat boshlaganida kuchliroq Amir Husaynga oz sonli askar bilan yurmasdan, askarlari bilan

¹ Темур тузуклари. Монография. /Масъул муҳаррир А. Аҳмедов.—Тошкент: "Ўзбекистон", 2011.— Б 89.

² Фасих Ахмад Хавафи. Муджмал-и Фасихи. / Перевод., Д.Ю. Юсупова. – Тошкент: 1981. – С 144–145.

Burdoliqdan Amudaryoni kechib o'tib cho'lga kiradi. U yerdan Hirot maliki Muiziddin Husayn Kard va Muhammadbek ibn Arg'unshoh (Joniqurboniy)ga elchi yuboradi. Garchi ularning bu ishga aralashmasliklari, yordam bermasliklari va ularning yordamiga ko'z tikib bo'lmasligini bilsa ham, elchi yuborishdan maqsadi ularni sinash va vaziyatdan boxabar bo'lish edi.

“Mujmali Fasihiy”da Muhammadbek ibn amir Arg'unshoh ibn Amir Irdoy Gazan ibn amir Navro'z ibn amir Arg'un 1373-yilning shavvol oyida Tusda vafot etgani qayd etilgan¹.

Yana bir jihat ushbu Joni-Qurboniy turkman urug'ining Amir Temur haramidagi vakillaridadir. Amir Temurning ikkinchi o'g'li Mironshoh Mirzoning onasi Menglibeka Og'o Joni Qurboniy bo'lib, Sohibqironning kanizaklari qatoridan amirzoda tug'ilgach, xotinlari qatoridan joy olgani hamdir.

Ustozimiz Xurshid Fayziyevning “Temuriylar saltanatida Shohruh Mirzoning o'mi va uning tashqi siyosati” nomli dissertatsiyasida: “Amir Temur o'g'li Mironshoh tomonidan boshlangan janubi-g'arbiy o'lkalardagi, shu jumladan Xurosondagi harbiy harakat jilovini tezda o'z qo'lga olib, Xuroson egallangach, Mironshoh Mirzoni dastlab Xurosonga, keyinchalik esa, 1396-yili Ozarbayjonga hokim etib tayinlagan edi. Aytish mumkinki, Amir Temurning bunday siyosati doimo notinch bo'lgan sobiq Xulokuiylar ulusida qattiqqo'l, tajribali hukmdor bo'lishini ta'minlashga qaratilgan edi. Qolaversa, Amir Temur Xurosonda ma'lum vaqt hukmronlik qilgan hamda o'zi bilan harbiy yurushlarda birga yurib tajriba orttirgan, dushmanga ayovsiz munosabatda bo'lgan o'g'li Mironshoh nomzodini ma'qul ko'rishi tabiiy edi”, – singari fikrni keltirib o'tgan.² Ushbu fikrga qo'shimcha sifatida biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, Amir Temur Xuroson boshqaruviga legitim hukmdorni, ya'ni onasi tomonidan Joni-Qurboniy turkmanlariga borib taqaluvchi amirzodasi Mironshohni tayinlaydi. Mironshoh Mirzo turkmanlar uchun temuriy shahzodagina emas, balki Xuroson boshqaruviga haq-huquqli Joni-Qurboniylarning ham vakili, turkmanlarga jiyan ham edi. Amir Temur saltanatning Xuroson va g'arbiy mulklari boshqaruviga nafaqat qattiqqo'l, harbiy mahoratga ega farzandini, balki ushbu hudud hokimlari bilan teng huquqli amirzodani tayin etdi. Amir Temurning bu siyosiy strategiyasi bu hududlarda hukmronlik qilish legitimligini ta'minlar edi.

1380-yilda Sharafiddin Ali Yazdiy ma'lumotiga qaraganda, Amir Temur bahor oyining boshida qurultoy o'tkazishini aytib, Hirot maliki G'iyosiddinga elchi jo'natadi. Malik esa elchilarni yaxshi kutib olib, vaqtini cho'za boshlaydi, ishni paysalga sola boshlaydi. Elchilar Samarqandga borib, malikning bu fe'lini Sohibqironga sharhlab beradi. Shu mahalda: “Alibek Joniqurboniy Sohibqiron mulozamatiga keldi: bovujud ulkim, andin gunohlar zohir bo'lib erdi. Sohibqiron ul harakotlarni xotiriga kelturmay, inoyat va shafqat aning haqqida qildi. Va aning

¹ Фасих Ахмад Хавафи. Муджмал-и Фасихи. / Перевод., Д.Ю. Юсупова. – Тошкент: 1981. – С 134–137.

² Файзиёв. Х.Т. Темурийлар салтанатида Шоҳрух Мирзонинг ўрни ва унинг ташқи сиёсати. Диссер. – Тошкент. – Б 94–96.

qizini amirzoda Muhammad Sulton uchun qalinliq qildi va necha kun to‘ylar tortib, anga ot mindirib hil’atlar kiydirdi. Xuroson bormoq uchun aning bila kengashti va muqarrar mundoq bo‘ldikim, avval bahorda hozir bo‘lg‘ay, to ittifoq bila Xurosong‘a borg‘aylar. Alibek bu ma‘nini qabul etib, sohibqiron yana anga inoyatlar qilib ijizat berdi¹.”

1381-yil boshida Amir Temur Eron va Xuroson viloyatlariga yurush boshlab Xuroson hukumatini va 50 qo‘shunni (besh ming askar) o‘g‘li amirzoda Mironshohga topshiradi.

“Xutning o‘n beshida Alibek Joniqurboniy Sohibqiron dargohiga elchi jo‘natib, o‘zi mutavajjih bo‘lib kelsalar banda xizmatiga bel bog‘lab g‘achirchi (yo‘l boshlovchi) bo‘lurman”, – deydi. 1381-yil bahorida Mironshoh Mirzo Hirotgga yurush qildi. Alibek elchilari kelib, belgilangan vaqtda Murg‘ob daryosi bo‘yida lashkari bilan Sohibqironga qo‘shilishini ma‘lum qiladi. Amir Temur elchilarni ortiga qaytarib, Xuroson fathini davom ettiradi. Alibek va‘dasiga hiyonat qilib kelmaydi. Sohibqiron esa bunga e‘tibor qilmasdan Fushanj qal‘asi qamalini boshlaydi.

Nizomiddin Shomiyning yozishicha, Amir Temur Fushanj qal‘asidan ko‘nglini jam qilgandan so‘ng, amir Jahonshohni qo‘shinga manglay etib, Sabzavorga yuboradi. O‘zi esa Niso va Kalot tomon yuradi, chunki Alibek bilan bo‘lgan voqealar uning xotirasida saqlanib turgan edi².

Sharafiddin Ali Yazdiy esa bu voqeani shunday bayon etadi: “Sohibqiron amir Jahonshoh Jakuni cherik bilan Nishopurga yibardi. O‘zi Alibek jihatidan Kalot va Tus sori tavajjuh qildi. Alibek Joniqurboniy Sohibqiron kelayotganini eshitib, qo‘rqunchga tushib, chorasiz Amir Temur huzuriga keladi. Sohibqiron yaxshi qarshilab, unga lutf-u karam ko‘rsatadi”³.

1382-yilda Amir Temur to‘ng‘ich qizi Og‘abegim (asl ismi Tag‘ayshoh)ning vafotidan so‘ng, Samarqandga Sabzavordan Xoja Najmiddin Ali Muayyad Sabzavoriydan elchilar keladi. Elchilar Alibek va Mozandaron hokimi Valibek ittifoq tuzib, Valibek qo‘shin tortib Sabzavorga hujum qilgani va Xoja Najmiddin Ali Muayyad bilan jang boshlagani xabarini yetkazadi. Tarixchi Xondamir “Habib us-Siyar” nomli asarida shunday keltiradi: “Hijriy 784-yil shahrivar oyining

1 Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома: Мовароуннахр воқеалари: (1360-1370) // Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрл.: А. Аҳмад, Ҳ.Бобобеков; Масъул муҳаррир Б.Эшпўлатов; Нашрлар ва матбаачилар гуруҳи: И.Шоғуломов ва бошқ. – Тошкент: “Шарқ”, 1997. – Б. 188–189.

2 Шомий Низомиддин. Зафарнома / Форс тилидан ўгирувчи Ю. Ҳакимжонов; Таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрл. ва масъул муҳаррир А. Ўринбоев. Изоҳлар ва луғатларни тузувчи Ҳ.Кароматов (географик номлар изоҳи О. Бўриевники). Ҳофизи Абрунинг “Зафарнома”га ёзган “Зайл”и – (“Илова”)ни форсийдан ўгирувчи ва изоҳларни тузувчи О. Бўриев. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996. – Б 128–130.

3 Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома: Мовароуннахр воқеалари: (1360–1370) // Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрл.: А. Аҳмад, Ҳ.Бобобеков; Масъул муҳаррир Б.Эшпўлатов; Нашрлар ва матбаачилар гуруҳи: И.Шоғуломов ва бошқ. – Тошкент: “Шарқ”, 1997. –Б. 188–189.

boshida Sohibqiron Xuroson tomon yurush boshladi. Buxorodan o'tlanib, Amudaryodan o'tdi. Moxon yo'lidan o'tib, Alibek o'g'uzning qarorgohi Kalotga yaqin tushdi.”¹

Sharafiddin Ali Yazdiy “Zafarnoma”da bunday yozadi: “Sohibqiron Kalot qal’asiga kelib tushgach, Amirzoda Mironshohkim Saraxsda erdi, kelib hazratqa qo’shuldi. Malik G’iyosiddin cherik bilan Hirotdan keldi. Alibek Joniqurboniy sohibqiron kelishidan avval, ahli-ayolini va gala-qarosini Kalot hisoriga qo’yub erdi. Sohibqiron qarindoshliq haqqini saqlab andoq etmadikim, aning viloyati xarob bo’lg’ay. Anga kishi yibardikim, “Mendin qo’rqub qal’aga kirib turur. Emdi taraddud qilmay bizning sori kelgil! Agar kelmasang, har nakim bo’lg’ay, gunohi o’z bo’yungga bo’lg’usidir.” Alibekka azaldan nekbat nasib bo’lg’on erdi. Ul nasihat anga issiq qilmadi. Kalotning berkligiga mag’rur bo’lib, sohibqiron qoshiga kelmadi. Amir Temur Obivardga taalluqli Garanga kelib tushdi. Cherikka “Valibekning boshiga Mozandaronga borurmiz!” deb ovoza solib, Kalot sori yurdi. Alibek va anga tobe kishilar xotirlarini jam etib, dedilarki “Sohibqiron Mozandaronga ketti.” Qo’y, ot va tevalarini hisordin chiqarib o’tloqqa qo’yidilar. Amir Temur lashkari kelib mollarni surub ketdilar. Sohibqiron Kalot darvozasiga kelib tushdi. Kalot darvozasi Chahordah jihatidan mashhur turur. Amirzoda Mironshoh darvozayi Dahchaga tushdi. Amirzoda Ali (Amir Temurning qizining o’g’li) Bahra guzariga tushdi. Amir Hoji Sayfuddin Darbandi Arg’unshohga tushdi va amirzoda Umarshayx ham yana bir darvozaga tushdi. Alibek bu cherikni ko’rib, qo’rqub, uzr-u niyoz va tazarru bilan arzdosht qilib yubordikim, “Yamon harakotimdin tavba qildim. Ishimdin uyotlig’ bo’libturmen. Hazrat lutf qilib, darvozaga yaqin kelib tursunlar, to men chiqib, ularning ayog’in o’pub, ko’zimga surtayim”. Sohibqiron kamoli marhamatdin so’zini qabul qilib, besh kishi bila hisor eshikiga bordi. Ul hisorning bir yo’li bor erdi, asr-u tor va ingichka. Alibekka ma’lum qildikim, sohibqiron oz kishi bila kelib turur. Aning yana badbaxtlig’i va shaytonning vasvasasi ko’ngliga tushub, xotiriga kehdikim, makr qilg’ay. Bir jamoat badkirdorni kamonlarda qo’yidikim, mahal topqonda ishlag’aylar va o’zi ahdiga vafo qilmay hisordan chiqmadi. Sohibqiron aduvgozga kelib, ko’p turub ko’rdikim, Alibek so’ziga vafo qilmadi, yondi”. Alibekning odamlari Sohibqiron va odamlariga u tor yo’laklar ustidan tog’lik tepasidan o’q va toshlar yog’diradi. Lekin Amir Temur u yerdan sog’-salomat chiqib yeriga keladi.

Alibekning makr qilganini ma’lum qilib, g’azablanib, “Urush solsinlar!!!” deb buyuradi².

¹ Хондамир Гиёсиддин. Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афроди башар: (Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст) / Форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари Ж.Ҳазратқулов, И. Бекжонов. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2013. – Б. 220–222.

² Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома: Мовароуннаҳр воқеалари: (1360–1370) // Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрл.: А. Аҳмад, Ҳ.Бобобеков; Масъул муҳаррир Б.Эшпўлатов; Нашрлар ва матбаачилар гуруҳи: И.Шоғуломов ва бошқ. – Тошкент: “Шарқ”, 1997. – Б. 188–189.

Sharafiddin Ali Yazdiyning ma'lumotlariga qaraganda, "Sohibqiron lashkari-dan har kishi o'z turgan yeridan ilgari borib urush soldi. Bir jamoat markitdin va badaxshoniylardin, alar tog' ichida o'sgan kishilar edilar va har biri yuruda kaklikdan o'zar edilar, alarga hukm bo'ldikim, "Tog' ustiga chiqsunlar!" Ular kechasi tog' ustiga chiqib, naqqora va nafir chaldurub suron soldilar". Amir Temur sarkardalaridan Oq Temur va Iygu Temurni bahodirlarga rahbar qilib, Bahra yo'li bilan markit va badaxshoniylar keynidan yuboradi. Ular tog' kamariga chiqadilar. Oq Temur u yerdagi dushmanlarni surub, ularning qal'asiga chiqadi. Iygu Temur shu yerda o'ldiriladi. Bahodirlar esa dushmanni quvlab, tog' ustiga chiqadilar. "Zafarnoma"da Sharafiddin Ali Yazdiy shunday yozadi: " Umar Abbos va Mubashshir necha kishi bilan ilgari borib, tog' kamaridan chiqib turdilar va dushman bu holni ko'rub, qo'rqub omonlik tiladilar. Alibek yana zor-u tazarru qilib, hazrat Sohibqiron qoshiga kishi yibarib dedikim, "Lutf qilib tog'ga chiqqan kishilarni qaytarsunlar. Men tonglasi bandaliqqa kelayim". Ontlar ichib beklardin Nekro'zbek va Muhammadshayx Hojini yibardi va o'z qizirikim, amirzoda Sulton Muhammadning qalinlig'i (qallig'i) erdi yubordi. Alar kelib adab bilan yukunub, Alibek so'zini arzdosht qildilar. Yana sohibqironning lutf-u karami qo'ymay buyurdikim, "Cherik qaytsun!" Barcha beklar va bahodurlar qaytib xizmatga keldilar. Tonglasikim, hazrat Sohibqiron davlat va saodat bila, Kalot darvozasiga bordi. Alibek zaruratdan chiqib keldi va hazratning ayog'ini o'pub, gunohidin uzr qildi. Hazrat gunohidin kechib, uzrini qabul qildi. Ul uzr bilan dedikim: "Bugun mulozimatdin meni mu'af tutsunlar. Tongla mulozimatga kelayim". Sohibqiron aning so'zini qabul etib, unga ijozat berib, o'zi qaytib, yurtiga kelib tushdi. Alibekning zavol kuni axshomig'a yetib erdi va baxt andin qaytib erdi, ani qo'ymadikim, tuz yo'lida borg'ay; yana yamon andisha ko'ngliga tushib, ul yerlardinkim cherik chiqib erdi, barchani berkitdi va ahdini sindirub yog'iy bo'ldi". Undan keying voqealarni Sharafiddin Ali Yazdi shunday yozadi: "Hazrat sohibqiron o'n to'rt kundan so'ng, Qahqa (Qahqaha) hisorig'a Bovard va Kalotning orasidadur va xarob edi. Imorat qilmoqqa farmon berdi. Lashkar ikki kunda u yerni ma'mur etdi. Va Hoji Xoja ibn Tuzakni bir jamoat bahodurlar (besh yuz piyoda askar) bilan u yerda qo'yidilar. Suyurg'atmishxon va amirzoda Ali va Shayx Ali Bahodurlarni o'zga yo'ldin Kalot muhofazasiga tayin qildirdikim, qal'aga kishi kirolmag'ay va chiqolmag'ay. Yo'llarni berkitib andoq ettilarkim, hech kishi u yerga bora olmasin".

Alibekni qamalda qoldirib, Amir Temur Tushriz qal'asini egallab, Mozandaronga yo'l oladi u yerning Shosmon mavzeyiga kelib tushganda, Shayx Ali Bahodurdan xabar keladi. Ushbu xabarni Sharafiddin Ali Yazdiy shunday bayon qiladi: "O'shul mahal xabar keldikim, Shayx Ali Bahodur tog' yo'llarini yaxshi tahqiq qilib, bir kecha o'z navkarlari bila Kalot hisoriga chiqib turur. Ul kecha qarong'ulik jihatdan yo'lni g'alat qilib, bir bek kamarg'a chiqib turg'on emish. Dushmanlar voqif bo'lib, yo'llarni tutub, urushub tururlar. Bahodurning kishilari tirkashlarida o'q qolmag'an turur va yigitlardan ko'p kishi talaf bo'lib turur. Ammo o'zga bahodurlar xabar bilib

kelib, ul yerdin qolg'on yigitlarni chiqarib tururlar. Ammo Alibek bila Shayx Ali Bahodur bir-birini ko'rub, ahd qilib, yarashib tururlar. Va Alibek Shayx Ali Bahodurni tushurib yaxshi xizmat qilg'an turur va holo kecha-kunduz bir-biriga musohib turur. Va Alibek umidi ul tururkim, hazrat gunohidan kechkay. Hazrat bu xabarni bilib, Mozandaron hokimi bilan yarashib yondi (qaytdi). Shumulqon va Jarmiqlon yo'lidan o'tub, Radkon murg'zorida tushdi. Ul yerda Shayx Ali Bahodur Alibek Joniqurboniyni qilich va kafan bilan kelturub, qonini tiladi. Hazrat yana marhamat va lutf qilib, gunohidin kechdi va lutf-u inoyat aning haqida qildi va Radkonni anga suyurg'al berdi va Sabzavorni Ali Muayyad Sarbadolg'a berdi va farmon bo'ldikim: "Malik G'iyosiddinni o'g'lon ushog'i bila Alibek taqi o'g'lon ushog'i bila Samarqand sori borsunlar" va Joniqurbon elini beklariga ulashturdi va barchani xona-ko'chi bila Samarqandga yibardi".

Muiniddin Natanziyning "Muntaxab ut-Tavorix"ida Joni Qurboniy elining ko'chirilishi boshqa holat sababidanligi qayd etiladi: "Ittifoqo o'sha yili (1382–1383-yillar) Kalot tog'ida juda og'ir vabo tarqaldi va joniqurbon qavmining aksariyati qirilib ketdi. Alibek zarurat yuzasidan Shayx Ali bahodirni vosita qilib, dargohga keldi. Amir Sohibqiron uning gunohidan o'tdi, ammo bundan so'ng, bu qavmning urug'ini Kalotda qoldirmay, Samarqandga ko'churdi. Sohibqiron qaytayotganda. Malik G'iyosiddin Pir Alining ham xatti-harakatlaridan ulug' to'raga muvofiq tarzda hayot kechimayotganligidan voqif bo'lib, uni ham farzandlari bilan ko'chirtirdi".

Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha, Amir Temur Xurosondagi muxoliflari dag'dag'asidan qutilgach, poytaxt Samarqandga yo'l oladi. Ketish oldidan Xuroson viloyatiga Mironshoh va uning kishilarini dorug'a va hokim qilib tayinlaydi. Samarqandga kelib, Alibek Joniqurboniy hamda Malik G'iyosiddin Pir Alining o'g'li G'uriybek va inisi Muhammadbekni Andijonga Umarshayx Mirzo qoshiga yuboradi. Joniqurboniylarni esa Toshkentga yuboradi (surgun qiladi), Malik G'iyosiddin Pir Alining yana bir o'g'li Pir Muhammadni esa Samarqandda saqlaydi. Amir Temur G'uriylarning Hirotdagi tug'yonidan so'ng, Malik G'iyosiddin Pir Alini Samarqandda ark ichida mahbus etib, Andijonda Malik G'iyosiddinning inisi Malik Muhammadbekni, o'g'li G'uriybek va Alibek Joniqurboniyni qatl ettiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, shimoliy va g'arbiy Xurosonning nufuzli turkman urug'laridan biri bo'lgan Joni Qurboniy turkmanlarining beklaridan Alibek Amir Temur shaxsiyatining shakllanish bosqichida muhim o'rin tutdi. Tarixda buyuk shaxslar hayotida o'xshashliklar yoki tarixiy takrorlanishlar bo'lib turadi. Bunga misol sifatida, Chingizxonning barcha harbiy g'alaba va maqsadlari Xitoydagi tutqunlikdan so'ng, aniq belgilangani singari, Amir Temurning ham Alibek turkman tomonidan tutqunlikka solinishi, uning shaxsiyatida va keyingi harbiy muvaffaqiyatlarida muhim rol o'ynaganini keltirish mumkin. Binobarin, Amir Temur mard, bahodir, tadbirli sarkarda va odil hukmdor edi. Bu uning Alibek Joniqurboniy bilan bo'lgan munosabatlarida ham namoyon bo'lib turibdi. Amir

Temur o‘zini tutqunlikda saqlagan, va‘dasida turmagan, hayotiga qasd etib, o‘ldirishni ko‘zlagan Alibekni kechirib, unga marhamat, lutf-ehsonlar ko‘rsatib, qarindoshlik rishtalarini mustahkamlagan hukmdor edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma: Movarounnahr voqyealari: (1360–1370) // So‘z boshi, tabdil, izohlar va ko‘rsatkichlar muallifi va nashrga tayyorl.: A. Ahmad, H.Bobobekov; Mas‘ul muharrir B.Eshpo‘latov; Nashrlar va matbaachilar guruhi: I.Shog‘ulomov va boshq. – Toshkent: “Sharq”, 1997. – 384 b.
2. Shomiy Nizomiddin. Zafarnoma / Fors tilidan o‘giruvchi Yu. Hakimjonov; Tarjimani qayta ishlab nashrga tayyorl. va mas‘ul muharrir A. O‘rinboyev. Izohlar va lug‘atlarni tuzuvchi H.Karomatov (geografik nomlar izohi O. Bo‘riyevniki). Hofizi Abruning “Zafarnoma”ga yozgan “Zayl”i – (“Ilova”)ni forsiydan o‘giruvchi va izohlarni tuzuvchi O. Bo‘riyev. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 1996. – 528 b.
3. Natanziy Muiniddin. Muntaxab ut-tavorixi Muiniy: (Muiniy tarixlari tanlanmasi) / fors tilidan tarj., so‘z boshi va izohlar muallifi G‘.Karimiy; ma‘sul muharrir A.O‘rinboyev. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2011. – 264 b.
4. Xondamir G‘iyosiddin. Habib us-siyar fi axbori afrodi bashar: (Bashar ahli siyratidan xabar beruvchi do‘st) / Fors tilidan tarjima, muqaddima mualliflari J.Hazratqulov, I. Bekjonov. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2013. – 1271 b.
5. Fasix Axmad Xavafi. Mudjmal-i Fasixi. / Perevod., D.Y.Yusupova. – Toshkent: 1981. – 345 s.
6. Temur tuzuklari. Monografiya. /Masul muxarrir A. Axmedov.–Toshkent: Uzbekiston, 2011. -184 b.
7. Fayziyev. X.T. Temuriylar saltanatida Shohruх Mirzoning o‘rni va uning tashqi siyosati. Dissert. – Toshkent. – 194 b.
8. Jumayev.G.I. Description of military titles in sources of the Temurids period. 6 th International Congress on life, social, and health sciences in a changing world Congress Book – Istanbul, Turkiye: 2022. – P. 1038–1040.
9. Jumayev.G.I. Amir Temur markazlashgan davlat asoschisi. Sohibqiron Amir Temur tavalludining 686 yilligiga bag‘ishlangan “Amir Temur Buyuk sarkarda va davlat arbobi” mavzusidagi O‘zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi universitetining Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallar to‘plami. – Toshkent: 2022. – B.78–91.
10. Uvatov. U.M. Sohibqiron arab muarrixlari nigohida. – Toshkent. “Sharq” – 160 b.

XALQARO MUNOSABATLAR // МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ // INTERNATIONAL RELATIONS

ЗАРИПОВА ЗЕБИНИСО

PhD, ТГУВ

Трансформация внешней политики Японии в XXI веке

***Аннотация.** Статья посвящена основным аспектам изменения внешней политики Японии в XXI веке. С помощью элементов ивент и контент анализа основных источников и событий раскрываются основные этапы трансформации современном внешней политики Японии.*

Характер изменений внешней политики Японии в XXI веке соотносится с системой мирового порядка, которая трансформируется от однополярной гегемонии США до многополярной, где появляются державы, которые оспаривают первенство на региональном и глобальном уровне.

Этапы развития внешней политики Японии после второй мировой войны логично соотносится с координатами, которые задавались развитием системы в разные периоды. Во времена «холодной войны» США стали «зонтиком безопасности» для Японии, и она сосредоточилась на экономическом росте и экономической дипломатии.

После этапа «холодной войны» наступает этап глобализации и, хотя Япония вступает в эпоху стагнации, она постепенно вступает в интеграционные процессы. В этот период Япония активно развивает свою «культурную дипломатию».

Современный этап развития международных отношений отличается жесточайшей конкуренцией США и КНР, их активной политикой экономического разъединения, риском большого конфликта в Восточной Азии из-за Тайваня. Японии сделала выбор в сторону ещё большего альянса с США и их союзников как в регионе, так и в мире. В новой стратегии национальной безопасности, принятой в декабре 2022г. чётко обозначаются приоритеты её современной внешней политики.

В заключении приводится вывод о том, что, учитывая сложность происходящих процессов, Японии предстоит работать над снижением рисков для развития своей страны, в очередной раз, учитывая складывающуюся систему координат международных отношений.

***Ключевые слова:** внешняя политика Японии, трансформация внешней политики, оборонная доктрина, тренды, стратегия национальной безопасности*

***Annotatsiya.** Maqola XXI asrda Yaponiya tashqi siyosatidagi o'zgarishlarning asosiy jihatlariga bag'ishlangan. Asosiy manbalar va hodisalarning voqea va mazmun tahlili elementlaridan foydalanib, Yaponiyaning zamonaviy tashqi siyosati o'zgarishining asosiy bosqichlari ochib berilgan.*

XXI asrda Yaponiya tashqi siyosatidagi o'zgarishlarning tabiati AQSHning bir qutbli gegemonligidan ko'p qutbli davlatga o'tayotgan dunyo tartibi tizimi bilan bog'liq bo'lib, mintaqaviy va global miqyosda ustuvorlikka qarshi kurashuvchi kuchlar paydo bo'ladi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi Yaponiya tashqi siyosatining rivojlanish bosqichlari tizimning turli davrlarda rivojlanishi bilan belgilangan koordinatalar bilan mantiqiy bog'liqdir. Sovuq urush davrida AQSH Yaponiyaning "xavfsizlik soyaboniga" aylandi va Yaponiya iqtisodiy o'sish va iqtisodiy diplomatiyaga e'tiborni qaratdi.

Sovuq urush bosqichidan keyin globallashtiruv bosqichi boshlanadi va Yaponiya turg'unlik davriga kirayotgan bo'lsa-da, asta-sekin global va mintaqaviy integratsiya jarayonlariga kirishdi. Bu davrda Yaponiya "madaniy diplomatiya"ni faol rivojlantirdi.

Xalqaro munosabatlar rivojining hozirgi bosqichi AQSH va Xitoy o'rtasidagi keskin raqobat, ularning iqtisodiy bo'linish bo'yicha faol siyosati, Sharqiy Osiyoda Tayvan uchun katta mojaro kelib chiqish xavfi bilan ajralib turadi. Yaponiya AQSH va uning ittifoqchilari bilan ham mintaqada, ham global miqyosda yanada kengroq ittifoq tuzishni tanladi. 2022-yil dekabr oyida qabul qilingan yangi milliy xavfsizlik strategiyasida. zamonaviy tashqi siyosatning ustuvor yo'nalishlari aniq ko'rsatilgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, davom etayotgan jarayonlarning murakkabligini inobatga olgan holda, Yaponiya xalqaro munosabatlar koordinatalarining paydo bo'lgan tizimini hisobga olgan holda, yana bir bor o'z mamlakati rivojlanishi uchun xavflarni kamaytirishga harakat qilishi kerak.

Kalit so'zlar va iboralar. *Yaponiya tashqi siyosati, tashqi siyosat transformatsiyasi, mudofaa doktrinasi, tendentsiyalar, milliy xavfsizlik strategiyasi*

Abstract. *The article is devoted to the main aspects of changes in Japan's foreign policy in the 21st century. Using the elements of event and content analysis of the main sources and events, the main stages in the development of Japan's modern foreign policy are revealed.*

The nature of changes in Japan's foreign policy in the 21st century correlates with the system of world order, which is transforming from unipolar US hegemony to multipolar, where powers emerge that challenge primacy at the regional and global level.

The stages in the development of Japan's foreign policy after the Second World War logically correlate with the coordinates that were set by the development of the system in different periods. During the Cold War, US became Japan's "security umbrella" and it focused on economic growth and economic diplomacy.

After the stage of the Cold War, the stage of globalization begins, and although Japan was in stagnation period, it is gradually entering into integration processes. During this period, Japan actively develops its "cultural diplomacy".

The current stage in the development of international relation is distinguished by fierce competition between the United States and China, their active policy of economic separation, and the risk of a major conflict in East Asia over Taiwan. Japan has opted for an even greater alliance with the US and its allies both in the region and globally. In the new national security strategy adopted in December 2022 the priorities of modern foreign policy are clearly indicated.

To sum up, it is concluded that given the complexity of the ongoing processes, Japan will have to work to reduce the risk for the development of its country, once again, taking into account the emerging system of coordinates of international relations.

Key words Japanese foreign policy, foreign policy transformation, defense doctrine, trends, national security strategy

Введение. Внешняя политика Японии и современный этап её трансформации представляет большой аналитический интерес. Изучение её опыта актуально для современной школы японоведения в Узбекистане.

Союз Японии с США, подписанный в 1951 году, является одним из краеугольных камней безопасности Японии. По нему Япония получила де-факто, а в пересмотренном договоре 1960 г. прямо — гарантии со стороны Соединенных Штатов в обмен на предоставление вооруженным силам США базы на японской территории. Более того, США обеспечили расширенное ядерное сдерживание. Таким образом, Япония смогла передать свои заботы о безопасности Соединенным Штатам...¹. В эти годы в Японии была успешно опробована концепция государственной политики, получившая название «доктрины Ёсида» — по имени одного из наиболее известных премьер-министров Японии, возглавлявшего несколько кабинетов в 1949–1954 гг. Доктрина базировалась на двух основополагающих принципах: приоритетном развитии национальной экономики и сознательном отказе от активного военного строительства. Речь шла о том, что в условиях военно-политического союза с США, дававшего Японии определенные гарантии от внешнего нападения, она могла высвободить существенные ресурсы, которые в противном случае ей пришлось бы направить на нужды обороны, и пустить их на решение задач мирного развития. «Доктрина Ёсида» предполагала, что Япония не будет строить свою внешнюю политику при опоре на военный потенциал, как это делали большинство стран мира, а станет проводить за рубежом активную внешнеэкономическую стратегию, обеспечивая свой международный авторитет путем создания образа мирной и демократической страны. Реализации данной стратегии способствовали мирные положения японской Конституции, позволявшие Японии отказываться от военного вклада в союз с Америкой.

С 1957 года Япония поддерживала только минимально необходимую структуру сил самообороны (JSDF). Известно, Япония была разоружена после второй мировой, и вскоре после Корейской войны (1950г), оккупационные силы США создали в Японии Резервные силы национальной полиции (the National Police Reserve) в составе 75 тыс. Чел. Это были легко вооруженные силы, которые впоследствии в 1954 г. были организованы как Силы самообороны Японии. По состоянию на 2022 г. около 55 000 военнослужащих США и других военных средств, включая самолеты и военно-морские корабли, находились в Японии. В распоряжении США находятся более 80 баз и объектов. В обмен на их использование США гарантируют безопасность Японии. Япония имеет статус главного союзника США, не входящего в НАТО (MNNA) и еще тогда заслужила прозвище «непотопляемого авианосца».

¹ Oxford handbook of the International Relations of Asia. Edited by Saadia M. Pekkanen, John Ravenhill and Rosemary Foot, Oxford University Press 2014.

Среди политиков Японии было разделение на тех, кто был за то, чтобы оставить всё как есть т.е. за статус «пацифистской страны», чья безопасность зависит от США, и те, кто хотел изменить этот статус и, чтобы Япония стала «нормальной» страной и отвечала за свою безопасность сама. Так в первой половине 1980-х г.г. тогдашний премьер-министр Я. Накасонэ выдвинул идею «подведения итогов войны», в соответствии с которой перед страной была поставлена задача постепенно демонтировать все виды антивоенных ограничений. К 1996 г. впервые заявляет на законодательном уровне был поставлен вопрос о внесении поправок в пацифистскую Конституцию, стали последовательно отменяться все ограничения на военное строительство. Первым шагом в направлении пересмотра Конституции стало проведение в 2007 г. Администрацией Синдзо Абэ Закона о референдуме.

С 2010 г. в политических кругах Японии всё настойчивее говорили о поэтапных изменениях в оборонной доктрине. Сторонники изменений обращали внимание на угрозу со стороны Северной Кореи, которая имеет ядерное оружие, она обеспокоена наращиванием китайской военной силы и воспринимает это как на проблему для регионального и глобального сообщества, Японию также беспокоит РФ, с ней у неё территориальный спор по Курилам.

Синдзо Абэ который являлся премьером (2006-2007; 2012-2020 г.г.) демонстрировал отказ от т.н. пацифистской доктрины С. Ёсиды. Абэ обозначил направления современной политики; наращивание собственных оборонных возможностей и снятие ограничений в сфере обороны, укрепление и достижение большей интеграции в рамках альянса с США, реализация «дипломатии ценностей» на основе которой Токио преследует достижение лидерства в ВА и сдерживание КНР. На основе этого были сформулированы идеологические обоснования новой доктрины во внешней политике такие как панорамная дипломатия (предполагает ориентир на широкие общедемократические позиции на глобальном уровне, а не прагматический подход), активный пацифизм (предполагает, что Япония будет полноценной державой, которая выступает за использование военного потенциала для защиты мира), Япония возвращается (возобновление активной внешней политики в отношениях со странами развивающегося мира), открытый и свободный Индо-Тихоокеанский регион (Япония выступает за сдерживание политики КНР в этом регионе). В этом направлении наметилось сближение с Индией (с 2017 г.) и поощрение ее шагов, направленных на увеличение ответственности за поддержание стабильности в Тихом океане. Смещение фокуса в сторону Индийского океана с большим вовлечением Индии в безопасность АТР. Одним из важных направлений остаётся укрепление японо-американского военно-политического союза.

В июле 2014 г. была принята новая интерпретация статьи 9 Конституции, разрешающей применять ограниченное право на коллективную оборону.¹ 14 мая 2015 г. правительство Японии также утвердило закон о возможности применения вооруженных сил страны за пределами государства, отменив действовавший ранее запрет на проведение военных операций за рубежом.

С точки зрения конкретных возможностей реформирования, Япония приобрела значительное оборонительное и силовое оборудование. Например, 48 морских эсминцев, эсминцы противоракетной обороны (ПРО); десантные корабли; расширенный подводный флот, самолет-разведчик с дальностью полета 8000 км, способный патрулировать просторы Южно-Китайского моря, легкие вертолетоносцы. Япония также закупила собственную систему ПРО, транспортные средства с дальностью полета 6000 км. с дозаправкой в воздухе, точно управляемые боеприпасы, позволяющие наносить авиаудары на большие расстояния, F-35A пятого поколения, истребитель с возможностью преодоления ПВО. Береговая охрана Японии была усилена как военизированная сила для способности отражать морские вторжения Китая и Северной Кореи². Военные расходы на безопасность в 2020 г. 1% (of GDP) ВВП приблизительно \$53.4 млрд. billion).³

После окончания «холодной войны» Япония постепенно включается в процессы глобализации, несмотря на разразившийся в 1993 г. кризис. Япония, всё же оставаясь экономическим гигантом, пыталась активно развивать «культурную дипломатию» как часть «мягкой силы». Япония продолжала активную политику на глобальном и региональном уровне. Зоной жизненно-важных интересов для Японии является регион АТР. Интересы Японии в регионе традиционно обусловлены географической близостью, наличием в ряде стран региона значительных запасов топливно-сырьевых ресурсов, обилием дешевой рабочей силы, и расширяющимися из года в год масштабами их внутренних рынков.

В 2005-2006 гг. Министр иностранных дел Таро Асо осветил роль Японии в нескольких аспектах, а именно: Япония остается идейным лидером в Азии, а также образцом в универсальных ценностях, стабилизатором, как в экономическом, так и в военном отношении, равноправным партнером для всех азиатских стран. Необходимо отметить, что и подъем Китая заставляет Японию постоянно усиливать внимание к усилившейся конкуренции с Китаем в Восточной Азии. Япония до недавних пор мощное в экономическом отношении государство Восточной Азии - являлась главным донором и важнейшим источником прямых иностранных инвестиций в регионе. Экономическая помощь Японии странам

¹ Статья 9. Конституции Японии от 1947 г. Искренне стремясь к международному миру, основанному на справедливости и порядке, японский народ на вечные времена отказывается от войны как суверенного права нации, а также от угрозы или применения вооружённой силы как средства разрешения международных споров. <https://ru.wikipedia.org>

² Oxford handbook of the International Relations of Asia. Edited by Saadia M. Pekkanen, John Ravenhill and Rosemary Foot, Oxford University Press 2014.

³ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/japan/#military-and-security>

АСЕАН превышала 2 млрд. долл. США. Однако мировой финансово-экономический кризис, негативное воздействие которого стало проявляться в Японии в конце 2008 г., продемонстрировал, что внешний рынок является не только фактором восстановления и роста японской экономики, но и источником серьезных потрясений. К тому же после произошедшего землетрясения 11 марта 2011 г. в Японии произошло сокращение производства и спад высоких темпов роста во второй половине. Как утверждает правительство, Япония нуждается в усовершенствовании и активном развитии как внутренне, так и внешнеэкономических условий, учитывая такие факторы как сокращение численности населения, низкий уровень рождаемости, старение общества и крупный дефицит бюджета.

В ноябре 2010 г. Кабинет министров одобрил политику о Всеобъемлющем Экономическом Партнерстве. Данная политика провозглашает Японию как абсолютно открытую страну, которая будет стремиться поддерживать высокий уровень экономического партнерства с крупными торговыми державами мира в соответствии с глобальной тенденцией развития отношений. Одновременно Япония будет одной из первых стран по пути проведения основных внутренних реформ для усиления конкурентоспособности, как того требует высокий уровень экономического партнерства. Япония, будучи локомотивом региональной экономики, на которую приходилось около 70 % ВВП в Азии, находится в состоянии застоя. Естественно, мировой кризис оказал определенное влияние на внешнеполитический процесс Японии, однако возможно, эта страна воспринимает эту ситуацию как еще одну попытку найти достойное место в азиатской интеграции, не декларируя прямо свое лидерство, а принимая роль «моста» между Западом и Азией и предлагая новую модель развития. Кроме того, Япония может поделиться своим опытом экономического роста и стать «стержнем» азиатского роста, объединив уникальные сильные стороны Японии в сфере развития инфраструктуры и охраны окружающей среды и стратегическое развитие бизнеса в азиатском регионе¹. Это подтверждает и индекс глобальной конкурентоспособности ВЭФ. Япония занимает достойное 6 место из 141 стран². По оценке экспертов, вместе с 34 другими странами Япония находится на стадии «конкуренции, движимой инновациями».

С 2006 г. Япония стала участвовать в интеграционных процессах как важного направления своей внешней политики. Во многом тому способствовала активность Китая на данном направлении - двумя годами ранее он заключил соглашение о свободной торговле с АСЕАН, а также предложил создать Восточноазиатскую зону свободной торговли (East Asia Free Trade Area) в рамках АСЕАН+3. В 2006 г. Япония представила альтернативную инициативу- концепцию всеобъемлющего экономического партнерства Comprehensive Economic Partnership for

¹ Мухтар Л. Глобальные и региональные аспекты развития внешней политики Японии во II половине XX - начале XXI века <https://articlekz.com/article/7445>

² <https://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index#>:

East Asia. На современном этапе помимо укрепления двустороннего сотрудничества Япония фактически участвует в трехсторонних договоренностях о диалоге, таких как Япония-Китай-РК, Япония-США-РК, Япония-США-Австралия, Япония-США-Индия и Япония-Австралия-Индия, а также в более широких многосторонних рамках, таких как Япония-АСЕАН, АСЕАН+3, Восточноазиатский саммит (ЕАЭС), Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество (АТЭС), региональный форум АСЕАН (АРФ), сотрудничество Япония-Меконг и другие. Премьер С.Абэ в своем заявлении в 2013 г. объявил, что Япония готова присоединиться к переговорному процессу в рамках ТТП (проект Транс-тихоокеанского партнерства). В декабре 2016 г. парламент Японии ратифицировал соглашение, подписанное правительством. В 2017 г. после выхода из соглашения США¹, Япония совместно с Новой Зеландией возглавили переговоры между оставшимися 11 странами- участниками ТТП с целью поиска решений для вступления соглашения в силу.

В ноябре 2020 года Парламент Японии одобрил соглашение Всеобъемлющего регионального экономического партнерства (ВРЭП). Это соглашение, заключенное в Ханое (Вьетнам), подписали 15 государств, включая Австралию, Китай, Новую Зеландию, Южную Корею, Японию, а также все десять стран АСЕАН: Бруней, Вьетнам, Индонезию, Камбоджу, Лаос, Малайзию, Мьянму, Сингапур, Таиланд и Филиппины. Оно образует крупнейшую в мире зону свободной торговли, охватывающую порядка трети мировой торговли и населения².

В Японии ситуацию, которая сложилась к 2022 г. в регионе ВА оценивают как очень тревожную из-за возрастающей мощи и роста военного потенциала в КНР регионе. КНДР регулярно проводят испытания ракет в регионе Японского моря, помимо этого эта страна провела 6 испытаний ядерной бомбы. Разворачивается координация РФ и КНР по проведению совместных учений военно-морских сил в регионе. В этой ситуации в интересах Японии становится необходимым восстановление стратегического баланса в регионе по средствам укрепления потенциала сдерживания и укрепления японо-американского альянса.

Япония включена в глобализацию. Она не сможет выжить, если она не будет открытой экономикой. Японские компании заинтересованы зарабатывать деньги на рынках по всему миру. Для Японии было бы лучше придерживаться нейтральной стратегии, но США склоняют ее перейти на свою сторону. Возвышение Китая в качестве второй большой экономической державы в мире является большим вызовом на глобальном уровне. Все регионы и страны балансируют на грани выбора, но Япония находится на острие. Давление глобальных рынков и многосторонних институтов беспрецедентно. КНР самый большой торговый

¹ 23 января 2017 года Президент США Дональд Трамп подписал указ о выходе США из Транстихоокеанского партнерства. Отказ США от участия в Транстихоокеанском партнерстве входил в предвыборную программу Дональда Трампа, избранного в ноябре 2016 года 45-м президентом США.

² <https://regnum.ru/news/polit/3255211.html>

партнер в Азии. Япония является самым большим инвестором КНР. Реакция США на подъём КНР была разной; они пытались найти между взаимодействием, конкуренцией и сдерживанием. В последние годы преобладает третье. Это привело к торговой войне, технологической развязке и стратегической конкуренции, а также к давлению на союзников и партнёров США с целью сделать выбор в пользу США.

Нужно обсуждать вопросы геополитики и экономики в комплексе, необходимо укреплять сотрудничество в организации цепочек поставок, которые разрушаются в связи с Пандемией и войной в Украине (агрессия РФ началась 24.02.2022). В Токио отмечают, что в последнее время со стороны Китая возникают такие проблемы как кража критически важных технологий, принудительная передача прав интеллектуальной собственности и последующее отставание национальных интересов, подкреплённых экономической мощью. Япония чувствует уязвимость перед этими вызовами и намерена искать пути выхода.

Давление на своих партнёров со стороны США по разъединению своей экономики от китайской растёт. Для Японии всё труднее поддерживать многосторонний подход, который помогает сдерживать поведение великих держав. Для нее было бы выгодно создать многостороннее экономическое пространство для КНР, США и других крупных развивающихся экономик, но это вряд ли будет реальным без укрепления системы безопасности в регионе. Именно эта идея о всеобъемлющем подходе к системе безопасности вдохновляла конструктивную и активную дипломатию Японии в 1980-х. Ни одна страна, какой бы большой она ни была не должна доминировать в АТР и Индо-тихоокеанском регионах. Сотрудничество в регионе должно способствовать ограничению грубой политической власти. Япония в таких условиях ориентировалась на подключение творческой дипломатии, чтобы смягчить риски¹. Япония склоняется к организации приоритетных отношений со странами единомышленниками. Эти страны должны работать над созданием свободной торговой системы, но в Токио считают, что им предстоит работа над соглашением ВТО. В этой организации на данный момент не существует механизма урегулирования споров².

При президенте Трампе (2017- 2021 г.г.) отношения США и Японии укрепились, так как усиливалась напряженность в отношениях США и КНР, вызванная торговой войной между странами. В этих обстоятельствах Абэ чётко взял курс на сдерживание КНР и поддержку АСЕАН и стал помогать тем странам, кото-

¹ Japan needs to navigate a pathway between the United States and China
<https://www.eastasiaforum.org/2022/01/03>

² Japan's Vision for a Free, Open and Inclusive International Order Based on the Rule of Law
<https://www.youtube.com/watch?v=Tos6LlnJ-Y0>

рые были в конфликте с Китаем в ЮКМ. Можно обозначить характер японской стратегии по сдерживанию Китая;

- Поддержка АСЕАН в урегулировании конфликтов в ЮКМ
- выработка совместно со странами АСЕАН единой позиции по отношению к действиям КНР

- интернационализация территориальных споров в ЮКМ (Китай за то, чтобы решать споры на двусторонней основе)

- привлечение внимание внерегиональных держав к наступательным действиям КНР

- с 2001 г. Япония направляет в Индийский океан корабли для защиты морских коммуникаций. В 2018 г. Япония объявила, что хочет создать свою первую военную базу в Джибути, у КНР там уже есть база.

- Япония финансирует создание инфраструктуры в прибрежных государствах, чтобы обеспечить своё присутствие¹.

В 2023 г. Японии принят Закон об экономической безопасности. Теперь Япония намерена сотрудничать с США в производстве стратегических товаров, устойчивой цепочке поставок, разработке стратегических технологий. В области безопасности; намерена увеличивать военный бюджет, развивать сотрудничество в киберпространстве, области производства полупроводников, а также инвестиций в квантовую науку и искусственный интеллект.

В январе 2022 г. была принята Новая Стратегия национальной безопасности Японии. Принятие новой стратегии стало важным шагом на пути отказа Японии от политики, ориентированной на самооборону, которой она придерживалась на протяжении долгих лет после окончания Второй мировой войны. В стратегии указаны основные направления политики властей на среднесрочную перспективу, главными из которых станут доведение военных расходов до уровня 2% ВВП и создание возможностей для нанесения контрударов в случае ракетной атаки со стороны неназванного «противника», под которым подразумеваются Северная Корея и Китай. К концу 2027 г. Япония планирует удвоить расходы на оборону и довести их общую сумму до 43 трлн йен (320 млрд долл.). В соответствии с этим военный бюджет страны должен составлять ежегодно около 10 трлн йен (80 млрд долл.), и страна выйдет по этому показателю на третье место в мире после США и Китая².

¹ Стрельцов Д.В. Внешняя политика Японии. Лекция
<https://www.youtube.com/watch?v=TjCpYZLioM4&t=128s>

²Гамза Л. Новая Стратегия национальной безопасности Японии как инструмент интегрированного сдерживания Китая. <https://www.imemo.ru/publications/policy-briefs/text/japans-new-national-security-strategy-as-a-tool-for-chinas-integrated-deterrence>

В декабре 2022 г. Министерство иностранных дел Японии выпустила очередную синюю дипломатическую книгу «blue book». Там заявляется, что мир перешёл к эпохе полномасштабной конкуренции между странами особенно между Китаем и США. Дипломатическая книга Японии на 2022 г. отражает оценку Токио общей геополитической ситуации в мире: обострение конкуренции, сужение пространства для сотрудничества и общения, выбор стороны и идеологического лагеря. В книге Китай называется самой большой стратегической угрозой существующему мировому порядку, так как КНР и РФ стали чаще проводить морские учения. В книге говорится, что в Восточной Азии еще никогда не было такой тяжелой ситуации по безопасности после второй мировой. В ней также идёт речь об агрессии РФ в Украину. Япония осуждает это как возмутительный акт, сотрясающий основу международного права и это поворотный момент в истории. В нем также говорится, что внешняя позиция и военные действия КНР является крупным стратегическим вызовом международному порядку, утверждается, что этот вопрос является важным для всех стран региона. В отношении стран глобального юга утверждается сто их роль велика при решении глобальных проблем. Япония также высказывает солидарность Тайваню. В Японии считают, что находятся в очень опасной ситуации. Это связано с Тайванем. КНР не одобряет всё что происходит на острове, и он хочет объединить Тайвань с Китаем. Япония близко ее цепь островов очень близко к Японии. Военные учения КНР возле Тайваня очень беспокоят Японии. Один остров всего в 100 милях. У Японии очень много баз на островах, точнее у США. Окинава на нем 32 американских объектов. США поддерживает стремление к независимости Тайваня. И если начнётся конфликт, то Япония как союзник США вступит в войну. Япония хочет быть готовой отразить конфликт, т.к. на юго-западных островах Японии находятся военные базы.

Заключение: Ситуация в международных отношений как на глобальном так и на региональном уровне демонстрирует значительные отклонения от статуса кво, установленного после второй мировой войны. Турбулентность и кризисный характер отношений между основными акторами во многом становится определяющим в выборе приоритетов во внешней политики Японии. Аналитики утверждают, что конфликт в Украине, деглобализация и разрыв цепочек поставок, торговые войны США и КНР и их стратегическое соперничество – всё это подводит мир к новой “холодной войне”, где большинству стран приходится выбирать на чьей они стороне. Япония, в силу сложившейся после второй мировой войны системы международных отношений и договоров, определяется в качестве союзника США и вынуждена переориентировать свою внешнюю политику, несмотря на невыгодные для неё издержки. Чтобы дать теоретическое обоснование данному выбору, можно обратиться к

неореалистической теории К.Уолца, которая представляет анархию как суть международной системы, баланс сил как основной механизм её формирования, к которому приводит недоверие и соперничество ведущих держав по отношению к друг другу, а остальные малые и средние государства должны присоединиться к одному из центров силы. Проявляется ситуация, когда многие акторы не влияют на систему, а в основном структура системы влияет на характер международных отношений¹. В то же время Японии, чтобы определиться в качестве самостоятельного игрока на международной арене, делает всё, чтобы сохранить преимущества, которые у неё сложились, когда экономическая дипломатия и “мягкая сила” были для неё главными ориентирами во внешней политике. На данном этапе сохранению этой стратегии мешает обостренность конкуренции в отношениях двух гигантов Китая и США. Последние определили целью разъединения экономик, что крайне невыгодно как для них самих, так и для многих стран и Японии.

Список источников:

1. Oxford handbook of the International Relations of Asia. Edited by Saadia M. Pekkanen, John Ravenhill and Rosemary Foot, Oxford University Press 2014.
2. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/japan/#military-and-security>
3. Мухтар Л. Глобальные и региональные аспекты развития внешней политики Японии во II половине XX - начале XXI века
<https://articlekz.com/article/7445>
4. Рейтинг стран мира по индексу глобальной конкурентоспособности
<https://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index#>:
5. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/japan/#military-and-security>
6. Japan needs to navigate a pathway between the United States and China
<https://www.eastasiaforum.org/2022/01/03>
7. Japan’s Vision for a Free, Open and Inclusive International Order Based on the Rule of Law <https://www.youtube.com/watch?v=Tos6LnJ-Y0>
8. Стрельцов Д.В. Внешняя политика Японии. Лекция
<https://www.youtube.com/watch?v=TjCpYZLioM4&t=128s>
9. Гамза Л. Новая Стратегия национальной безопасности Японии как инструмент интегрированного сдерживания Китая
<https://www.imemo.ru/publications/policy-briefs/text/japans-new-national-security-strategy-as-a-tool-for-chinas-integrated-deterrence>

¹ Waltz, Kenneth N. *Theory of International Politics*. Reading, MA: Addison-Wesley Pub., 1979. Print.

RISQULOV RAVSHANJON

O'qituvchi, TDSHU

Fors ko'rfazi mintaqasi turizm markazlarining shakllanishi va rivojlanish istiqbollari

Annotatsiya: Mazkur maqolada Fors ko'rfazi mintaqasida turizm markazlarining shakllanish sabab omillari va rivojlanish istiqbollari, ularga ta'sir etish jihatlari iqtisodiy tahlil qilingan. Mintaqada yetakchi destinatsiyalar sanab o'tilgan bo'lib, ular turistlar oqimlari, ichki va xalqaro turistlar miqdorlari bilan solishtirilgan. Diagramma va jadvallar turli hisoblash usullarini uyg'unlashtirilgan holda olib borilgan. Maqola statistik va iqtisodiy ma'lumotlarni keng qamrovda tahlil qilish asnosida yozilgan. Qayd etish kerakki, maqolada Yaqin Sharq mintaqasiga kiruvchi davlatlar orasida Fors ko'rfazi davlatlari iqtisodiy salohiyati evaziga turizmi taraqqiy etgan mintaqa hisoblanadi. Tabiiy boyliklari va geografik nuqtayi nazaridan turizm industriyasi shiddatli rivojlanmoqda. Bunga qator omillar misol qilib olinishi keltirib o'tilgan. Ularga tugallanadigan, biroq qayta tiklanuvchi boy energiya resurslari hisobiga budjet daromadlari, boy va yirik tabiiy-rekreatsion va tarixiy obyektlar, ulkan moliyaviy va boshqaruv evaziga turizmining barcha turlarini rivojlantira olish qobiliyati kabilar shular jumlasidandir.

Shu borada mintaqadagi har bir davlat o'zining muhim xususiyatlari va nyuanslariga ega: turistik resurslar, iqlim, yirik hajmli investitsiya imkoni, moddiy-texnik baza va boshqalar mintaqada turizm markazlari shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi, bu esa bevosita turistlar oqimi xususiyatlariga bog'liq. Bundan tashqari, mintaqadagi siyosiy vaziyat, an'analar va odatlar turizmga muhim sanaladigan o'ziga xos tur mahsulot yaratish, uni ommalashtirish, harakatlantirish va mavqeyeni ko'tarishga xizmat qiladi. Olingan natijalarni O'zbekistonda turizm rivojlanishga xizmat qiluvchi yondashuvlarni ishlab chiqishda qo'llash mumkin.

Kalit so'z va iboralat. Fors ko'rfazi, qayta tiklanuvchi energiya resurslari, tabiiy-rekreatsiya, MENA, destinatsiya, Master Card, kruiz, segment, neft dollarlari, turistik infratuzilma.

Аннотация. В данной статье проведен экономический анализ факторов формирования центров туризма в регионе Персидского залива и аспекты перспективы их развития. Перечислены и сопоставлены ведущие направления в регионе по туристическим потокам, внутреннему и международному количеству туристов. Диаграммы и таблицы были подготовлены путем комбинирования различных методов расчета. Статья написана на основе обширного анализа статистических и экономических данных. Следует отметить, что среди рассматриваемых в статье стран ближневосточного региона страны Персидского залива являются регионом с развитым туризмом благодаря своему экономическому потенциалу. Индустрия

туризма быстро развивается благодаря своим природным ресурсам и географическому положению. В качестве примеров этого приводится ряд факторов. Среди них поступления в бюджет за счет богатых возобновляемых энергоресурсов, богатых и крупных природно-рекреационных и исторических объектов, возможность развития всех видов туризма за счет огромных финансовых и административных ресурсов.

В связи с этим каждая страна региона имеет свои важные особенности и нюансы: туристские ресурсы, климат, масштабные инвестиционные возможности, материально-техническая база и т. д. влияют на формирование центров туризма в регионе, что напрямую зависит от характеристика потока туристов. Кроме того, политическая ситуация, традиции и обычаи региона считаются важными в туризме, а создание уникального типа продукта служит популяризации, продвижению и повышению его статуса. Полученные результаты могут быть использованы при разработке подходов, служащих развитию туризма в Узбекистане.

Kalit soʻz va iboralar. Fors koʻrfazi, qayta tiklanuvchi energiya resurslari, tabiiy – rekreatsiya, MENA, destinatsiya, Master Card, kruiz, segment, neft dollarlari, turistik infratuzilma.

Abstract: In this article, the economic analysis of the causes of the formation of tourism centers in the Persian Gulf region and the aspects of their development prospects. The leading destinations in the region are listed and compared by tourist flows, domestic and international tourist numbers. Charts and tables are made by combining different calculation methods. The article was written on the basis of extensive analysis of statistical and economic data. It should be noted that among the countries of the Middle East region, the Persian Gulf countries are considered to be the region with the most developed tourism due to their economic potential. The tourism industry is developing rapidly due to its natural resources and geographical point of view. A number of factors are cited as an example of this. Among them are budget revenues due to rich renewable energy resources, rich and large natural-recreational and historical objects, the ability to develop all types of tourism due to huge financial and administrative resources.

In this regard, each country in the region has its own important characteristics and nuances: tourist resources, climate, possibility of large-scale investment, material and technical base, etc. affect the formation of tourism centers in the region, which directly depends on the characteristics of the flow of tourists. In addition, the political situation, traditions and customs of the region, which are considered important in tourism, serve to popularize, move and raise the status of a unique type of product. The obtained results can be used in the development of approaches that serve the development of tourism in Uzbekistan.

Kirish. Yaqin Sharq mintaqasiga kiruvchi davlatlar orasida Fors koʻrfazi davlatlari iqtisodiy salohiyati evaziga turizm taraqqiy etgan mintaqaga hisoblanadi.

Tabiiy boyliklari va geografik nuqtayi nazaridan turizm industriyasi shiddatli rivojlanmoqda. Bunga qator omillar misol qilib olinadi.

1. Tugallanadigan, biroq qayta tiklanuvchi boy energiya resurslari hisobiga budjet daromadlari to'lib-toshadigan mexanizm.
2. Boy va yirik tabiiy-rekreatsion va tarixiy obyektlariga egaligi.
3. Ulkan moliyaviy va boshqaruv evaziga turizmning barcha turlarini rivojlantira olish qobiliyati.

Shu borada mintaqadagi har bir davlat o'zining muhim xususiyatlari va nuanslariga ega: turistik resurslar, iqlim, yirik hajmli investitsiya imkoni, moddiy-texnik baza va boshqalar mintaqada turizm markazlari shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi, bu esa bevosita turistlar oqimi xususiyatlariga bog'liq. Bundan tashqari, mintaqadagi siyosiy vaziyat, an'analar va odatlar turizmga muhim sanaladigan o'ziga xos tur mahsulot yaratish, uni ommalashtirish, harakatlantirish va mavqeyeni ko'tarishga xizmat qiladi.

Qayd etish kerakki, Fors ko'rfazi mintaqasi davlatlari jahon iqtisodiyoti manbalarida Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika (Middle East and North Africa - MENA) manbalarida, shuningdek, Yaqin Sharq (Middle East) manbasida va alohida ravishda Fors ko'rfazi mintaqasi davlatlari shaklidagi ma'lumotlarda

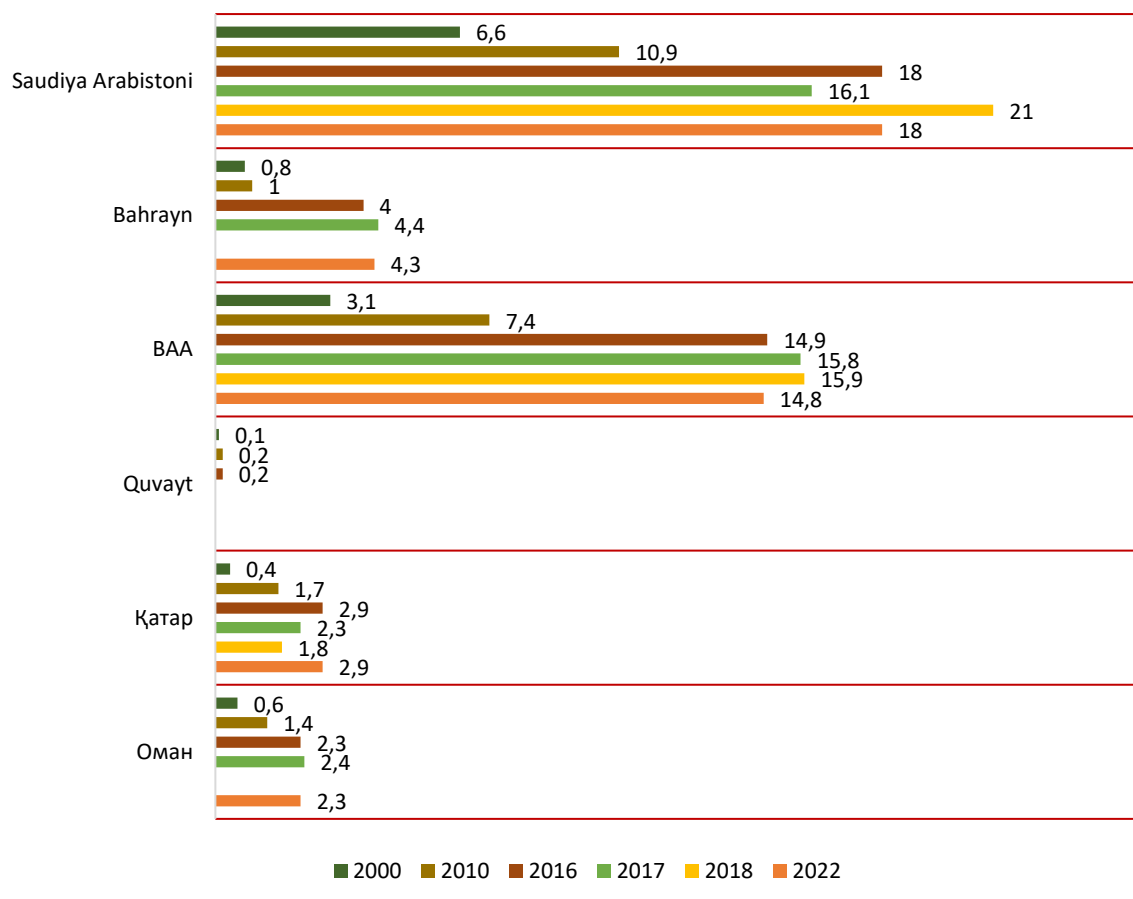
ifodalanadi. Demak, Fors ko'rfazi mintaqasiga oltita davlat kiradi. Bular: Saudiya Arabistoni, Oman, Kuvayt, Bahrayn, BAA, Qatar shular jumlasidanidir. Aytish mumkinki, mintaqadagi davlatlarning muhim xususiyati iqtisodiyoti kabi turizmning ham bir xil rivojlanmaganligi hisoblanadi. Ba'zi davlatlar neft va gaz daromadlarining katta qismini mamlakatda turizmni rivojlantirishga,

turistik infratuzilmalarni barpo etishga, turizmning zamonaviy qiyofasini mamlakatda to'lig'icha aks ettirishga, detinatsiyalarni ommalashtirish, uni reklama qilishga, mamlakatni barcha uchun ochiq bo'lishiga harakat qilsa, boshqa davlatlar biznes markazlar sifatida namoyon qiladi, uchinchi davlatlar esa tabiiy va rekreatsion obyektlar nuqtayi nazaridan turizm narxlarini nisbatan pasaytirishga intilishadi.

Asosiy qism. Mazkur tendensiyalar mintaqada turizm rivojlanishi va sayyohlar oqimlari oshishiga xizmat qilmoqda.

1 - diagramma. Fors ko'fazi davlatlariga turistlar tashrifi dinamikasi, mln. turist.

Manba: World Tourism Organization (UNWTO) Data as collected by UNWTO, February 2019, Arabian Travel Market 2023-yil ma'lumotlari asosida tuzib chiqildi.

Diagrammadan ko'rinib turibdiki, Fors ko'rfazi davlatlarida turistlar oqimlari dinamikasi turlicha kasb etmoqda. Bu mamlakatlardagi turli siyosiy vaziyat, mamlakat turizm sohasidagi islohotlar shakllanishi, diniy nomutanosibliklar, chegaralarning yopiqligi kabi qator omillar sabab qilib ko'rsatiladi. Biroq mintaqada turistlar oqimi barqaror davlatlarga Saudiya Arabistoni va Birlashgan Arab Amirliklari (BAA) taalluqlidir. BAAda turistlar oqimi dinamik o'sib kelmoqda. Biroq, pandemiya davridan keyingi qayta tiklanish hisobiga amirliklarda ham turistlar soni pasayganini ko'rishimiz mumkin. Qatarda sayyohlar soni xuddi shuningdek. Aynan ushbu tendensiya Fors ko'rfazi davlatlari tomonidan Qatarga nisbatan 2017-yildagi sanksiyalari oqibatlarini ham deyish mumkin.

Fors ko'rfazida turizm strategiyalari mamlakatning neft va gaz sektori daromadlariga tobeligining oldini olish maqsadida iqtisodiyotda diversifikatsiyalash islohotlari natijasi hisoblanadi. Sababi, neft va gaz konlari topilishi hamda doimiy ravishda jahon iqtisodiyotining yoqilg'iga bo'lgan talabi hisobiga eksport hajmi oshirilishi mamlakatga yuqori darajadagi daromadlar olib kelishga xizmat qildi. Ko'p yillar davom etgan tendensiya iqtisodiyotning boshqa sektorlarini sekinlashtirib, ularni qoloqlashtirib yubordi. Bu esa, boshqa sektorlarning rivojlanmasligiga va aholi bandligi ta'minlanmasligiga olib keldi. Natijada zaxiralarning kamayish sharoitida mamlakat daromadlari pasayib, juda katta miqdorda inqirozga olib kelish xavfi sezilib qoldi. Buning natijasida iqtisodiyotning boshqa sektorlarini ham rivojlantirish talab etiladi. Shu tariqa, mintaqa davlatlari turizmni rivojlantirishga katta miqdorda investitsiyalar jalb eta boshladi. Qayd etish kerakki, mintaqada diniy va ziyorat turizmi juda yashxi rivojlangan. Aynan ushbu yo'nalishlar hisobiga turizmni zamonaviy bosqichlarga ko'tarish imkonini beradi.

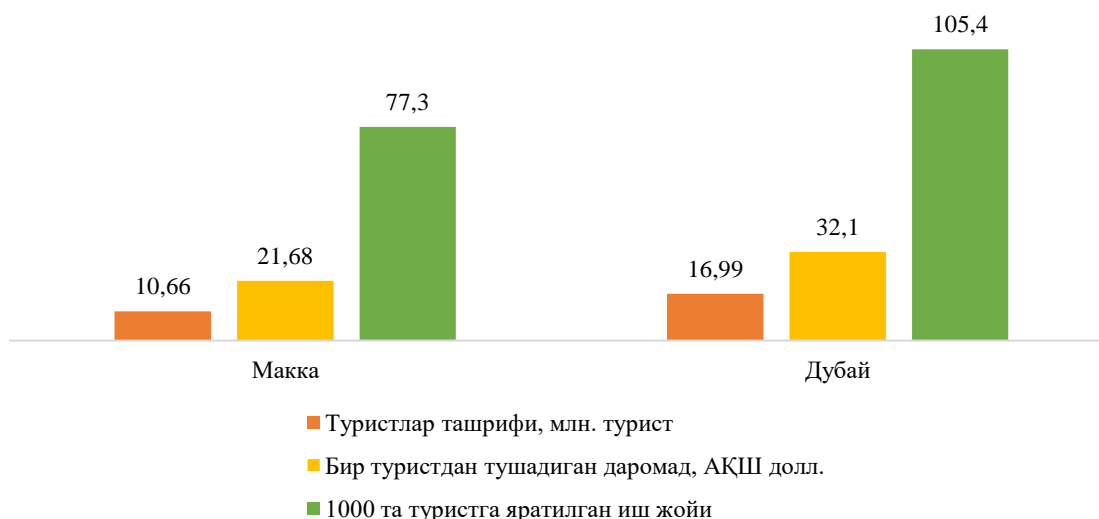
Master card tomonidan dunyoning eng kuchli destinatsiyalari top 20 taligi reytingiga ko'ra, Fors ko'rfazidan Dubay va Makka destinatsiyalari o'rin olgan. Unga ko'ra Dubay dstinatsiyasiga 2017-yilda 15,79 mln. 2018-yilda 15,93 mln. turist hamda 2019-yilda turistlar 1,68% ga, ya'ni 16 mln.ga oshganligi, Makka destinatsiyasida 10,53, 10 va 10,6 mln.ga o'sganligi qayd etilgan, mos ravishda¹.

Tunab qoluvchi xalqaro turist daromadlari miqdori bo'yicha Dubay destinatsiyasi jahonning top 20 taligi orasida yetakchi hisoblanadi. Xuddi shuningdek, Makka xalqaro turist daromadi bo'yicha jahonda ikkinchi, 2019-yilda 21,6 ming AQSH dollariga tengni tashkil etgan. Qayd etish kerakki, destinatsiyalarga turistlar tashrifi nafaqat daromadlari bilan, balki har 1000 turistga yaratiladigan ish o'rinlari bilan ham ahamiyatlidir. 2019-yilda Dubay amirligiga kelgan har 1000 ta turistga 105,4 ta yangi ish joylari barpo etilgan, bu ko'rsatkich Makkada har 1000 ta sayyohga 77,3 ta yangi ish o'rinini tashkil etgan. Ish joylari yaratilishi bo'yicha Bali destinatsiyasi yetakchi, har 1000 ta turistga 409 ta yangi ish o'rinlari barpo etilgan.

¹ Mastercard Global Destination Cities Index 2019

2 - диаграмма. Форс кўрфазидagi етакчи дестинациялар, 2019 й.

Manba: Mastercard Global Destination Cities Index 2019 ma'lumotlari asosida tuzib chiqildi.

Diagrammaga ko'ra, Dubay destinatsiyasi ko'rsatkichlari Makka destinatsiyasiga nisbatan ancha yuqori ekan. Vaholanki, turizm imkoniyatlari bo'yicha Saudiya Arabistoni BAAGA taqqoslanganda yetarlicha yuqori hisoblanadi. Sababi, har yillik va yil davomida diniy ziyorat va mavsumiy ibodatlar asnosida xalqaro turistlar oqimlarini ancha kuchaytirib olish imkoni mavjud. Ikkinchidan, Saudiya Arabistoni Qizil dengiz rekreatsiya va kruiz kabi turizm turlarini tashkillashtirish yo'nalishlariga ega. Biroq, hudud va boshqa imkoniyatlar nuqtayi nazaridan BAA turizmida yetakchi hisoblanmoqda. Demak, jahonda turizm sohasini rivojlantirish uchun barcha segmentlarni qamrab olishga va ularning talablarini qondirishga harakat qilish zarurligi kelib chiqadi. Birgina diniy yoki ziyorat turizmi xizmat ko'rsatish sektorini ko'tara olmas ekan. Aksincha, zamonaviy turizmning barcha shakllariga e'tibor qaratish turizmdan yuksak darajada foydalanishga olib keladi.

Dubay destinatsiyasida turizm daromadlari yuqoriligiga keladigan bo'lsa, 2019-yilda amirlikda xalqaro turist tunash kunlari 3,5 kunni tashkil etadi va 553 AQSH doll.ga teng, Makkada turist tunash o'rtacha kuni 14,9 kun va o'rtacha xarajati 135 AQSH doll.ni tashkil etadi. Yuqoridagi fikrga qo'shimcha ravishda turistlar segmentida 25–45 yoshlar doirasida sayyohlarni ko'zda tutish ancha samarali hisoblanadi. Undan tashqari, turizm sohasida chegara bo'lishi turizmning to'la-qonli rivojlanmasligiga olib keladi. Saudiya Arabistonida zamonaviy turizm deyarli cheklangan, spirtli ichimliklar, xohlagan kiyimlarda sayr qilish

taqiqlari mavjud, ovqatlanishdagi tartib-qoidalar destinatsiya rivojiga to‘siq bo‘lib turadi. Aksincha, Dubay destinatsiyasida barcha yo‘nalishlar keng tarqalgan va tez sur‘atlarda rivojlanmoqda.

Fors ko‘rfazi mintaqasida neft va gaz konlari topilishi va qayta ishlanib, eksport qilinishi natijasida katta miqdorda daromadlar keltira boshlagan. Jahon iqtisodiyotida mazkur tendensiya neft dollarlari deb yuritilgan. Shu tariqa, mamlakat budjet tushumlari aynan turizmga bog‘lanib asosiy manbayi neft va gaz sanoatini tashkil etardi. Istiqbolda ushbu daromadlarga bog‘liqlikni kamaytirish va mustaqil rivojlanishga ega sektorlarni barpo etish mintaqa davlatlarining asosiy vazifalariga aylanib qoldi. Aytish mumkinki, jahon iqtisodiyotida YaIM aholi jon boshiga yuqori sanaladigan davlatlardan biri Qatar hisoblanadi. Aholi jon boshiga 61 ming AQSH dollarini tashkil etadi.

1-jadval. Fors ko‘rfazi davtlari iqtisodiy ko‘rsatkichlari. 2022-yil.

	Mintaqa bo‘yicha jami	Saudiya Arabistoni	BAA	Quvayt	Ummon	Qatar	Bahrayn
Aholisi, mln.	53	32	10	4	4	2	1
YaIM, mlrd.doll.	1 373	640	371	110	63	157	32
YaIM aholi jon boshiga, doll.	25.905	20.150	37.678	26.005	15.964	60.787	24.183

Manba: Gulf Cooperation Council 2022-yil ma‘lumotlari asosida tuzib chiqildi.

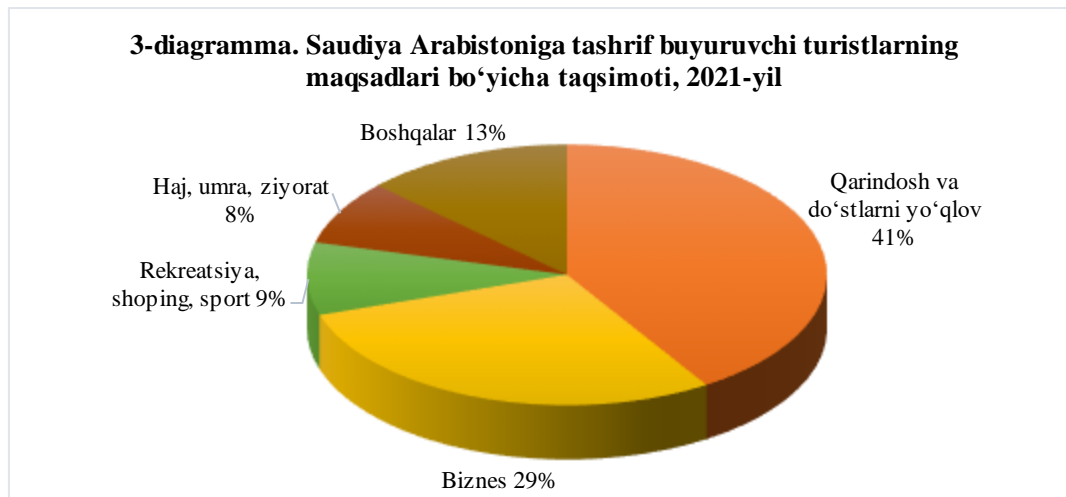
Mintaqada yetakchi turistik markaz Saudiya Arabistoni hisoblanadi. Mamlakatda Ar-Riyod, Jidda, Makka, Madina, Abha, Dammam, Xobar, Toif, Jubayl, Tabuk, Al-Baha, Hayl va Yanbu kabi destinatsiyalar mavjud. 2021-yilda Saudiya Arabistonida kiruvchi turistlar oqimi 16% ga qisqargan va 3,5 mln. turistni tashkil etgan bo‘lsa, xarajatlari 14,7 mlrd rialga teng bo‘lgan. Unga nisbatan ichki turizm ijobiy holat yuzaga kelgan. Xususan, 2021-yilda ichki sayyohlar soni 63,8 mln. turistga teng bo‘lgan, uning daromadlari 80,9 mlrd. rialni tashkil etgan bo‘lsa, 2021-yilda chiquvchi turizm 8,4 mln. turistga, 53,2 mlrd. rialdan iborat bo‘lgan¹.

Mamlakat kiruvchi turizmi 2020-yilga nisbatan 2021-yilda turistlar oqimi – 16% va daromadlari – 27% ga pasaygan. Albatta, bunda pandemiya oqibatlarini muhim rol ni o‘ynagan. 2021-yilda kiruvchi turistlar soni 691 mingtaga o‘sgan. Kiruvchi turistlarning asosiy qismi qarindoshlar va do‘stlarni yo‘qlov maqsadida

¹ Tourism Statistics in Kingdom of Saudi Arabia - 2021 Annual report.

tashrif buyurishgan – 41%, biznes maqsadida 29%, 9% esa, dam olish maqsadida, kiruvchi turistlarning 8% diniy maqsadlarni amalga oshirilgan.

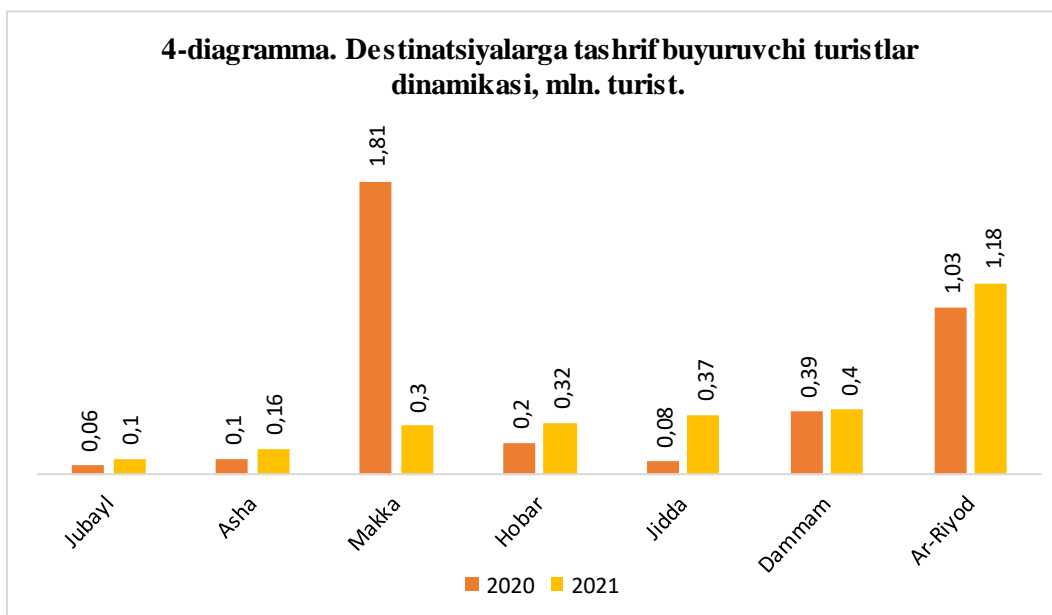
Manba: Tourism Statistics in Kingdom of Saudi Arabia – 2021 Annual report.

Ma'lumotlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, barcha davlatlardagi kabi tendensiya turizmning asosiy qismi qarindoshlarni yo'qlov turizmiga taalluqlidir. Bu esa, dunyoning globallashib, integratsiyalashib ketganligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, biznes maqsadlari ham ommaviy tendensiya hisoblanadi. Keyingi yetakchi maqsad, albatta, dam olish hisoblanadi. Ziyorat turizmi, hatto oxirgi o'rindagi maqsadlarni aks ettirib turibdi. Mamlakatimizda ham yo'qlov turizmi yetakchi ahamiyatga ega. Shundan kelib chiqadigan bo'lsak, turizm bozorini shu yo'nalishlarga to'g'irlash maqsadga muvofiq bo'ladi. Osiyoda turizm xususiyatlari ham shundan iboratdir.

Pandemiya jahon turizmi sohasida ichki turizmni rivojlantirish asosiy majburiyatlardan ekanligini isbotlab berdi. Sababi, qulay va yengililigi bilan ajralib turadi. Fors ko'zfazida ham shu kabi tendensiya kuzatiladi.

2021-yilda Saudiya Arabistoniga kelgan turistlarning katta qismi Fors ko'rfazidan hisoblanadi (37%). Keyingi mintaqa Yaqin Sharq 26%, Osiyo 21%, Afrika 6%, Yevropa 5%, Amerika 2% larni tashkil etadi.

Mamlakatga 2020-yilda tashrif buyuruvchilarning ko'p qismi Makkaga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2021-yilda ularning soni 84% qisqargan. 2021-yilda kiruvchi turistlar oqimi Ar-Riyodga kelishgan 1,18 mln. turist.

Manba: Tourism Statistics in Kingdom of Saudi Arabia – 2021, Annual report.

Kiruvchi turistlar daromadlari 2021-yilda 14,7 mlrd rial deb baholanmoqda. Qayd etish kerakki, tashrif buyuruvchi turistlarning joylashtiruv vositalari bo‘yicha taqsimotiga keladigan bo‘lsak, keluvchilarning 44% mehmonxonalariga, 38% mehmon uylarga, 17% apartamentlarga va 1% boshqa tunash vositalariga to‘g‘ri keladi. Mazkur tendensiya ham jahonda kuzatiladigan vaziyat hisoblanadi. Masalan, Fransiyada mehmonxonalariga nisbatan mehmon uylari ya‘ni aholi tomonidan tashkil etilgan joylashtirish vositalari ko‘p. Mamlakatimizda ham istiqbolda mehmon uylarini tashkil etishni Yevropa standartlariga muvofiqlashtirishga e‘tibor qaratish lozim.

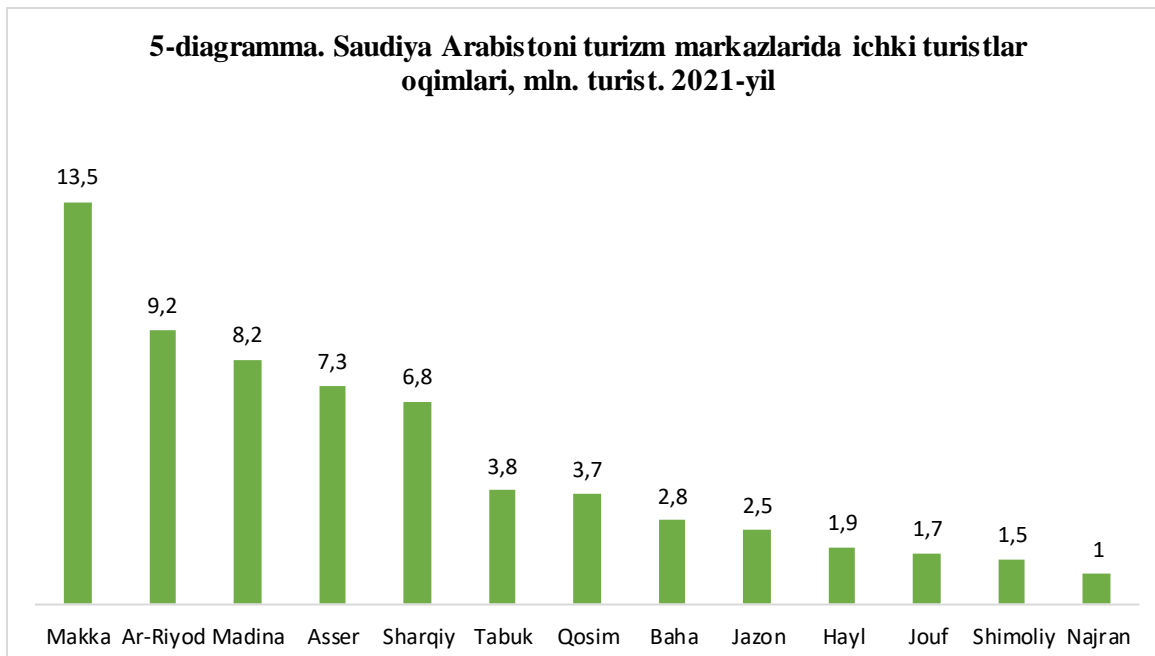
Xalqaro turizmni harakatlantiruvchi asosiy kuch ichki turizm hisoblanadi. Sababi, kiruvchi turizm tashqi bozor konyunkturalariga o‘ta sezuvchan hisoblanadi. Bunga turli omillar kuchli ta‘sir ko‘rsatadi. Biroq ichki turizm, hatto pandemiya sharoitida ham budjetga yetarlicha daromadlar keltiradi. Shu sababli mamlakatimizda ham ichki turizm uchun, eng avvalo, transport infratuzilmalarini rivojlantirish talab etiladi.

Xuddi shuningdek, Saudiya Arabistonida 2019-yilda ichki turistlar oqimi 34% dan 2020-yilda 52% ga o‘sgan bo‘lsa, daromadlari 2019-yilda 32% dan 2020-yilga 87% ga oshgan. 2021-yilda mamlakat ichki turistlar oqimlari 63,8 mln. turistni tashkil etgan. Ularning turistik maqsadlarining asosiy qismi dam olish, shopping va sport maqsadlari 49%, qarindoshlarni yo‘qlov 33%, haj, umra va ziyorat 12%, biznes 3% va boshqalar 2% ni tashkil etgan.

Saudiya Arabistoni ichki turizmidagi asosiy destinatsiyalar Makka hisoblanib, 2021-yilda ichki turistlar oqimlarining 13,5 mln. ya‘ni 21% ga to‘g‘ri kelgan.

Keyingi mashhur destinatsiya Ar-Riyod 14%, Madina 13% qolganlari sharqiy destinatsiyalarga taalluqlidir.

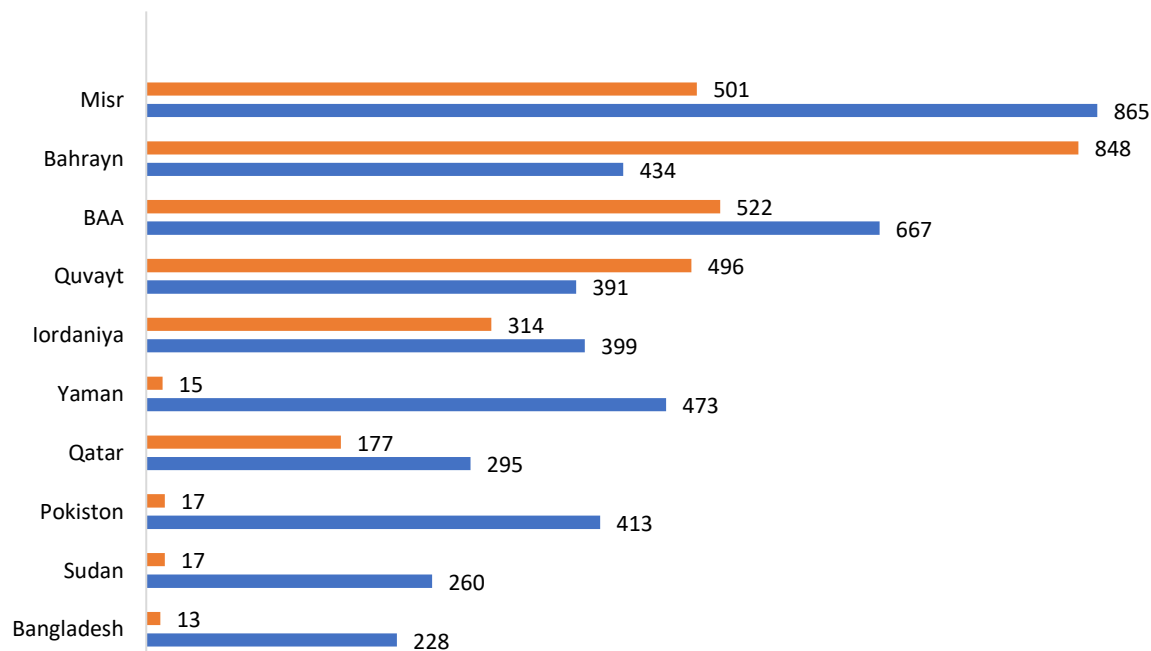
Manba: Tourism Statistics in Kingdom of Saudi Arabia – 2021 Annual report.

Ichki turistlarning 36% mehmon uylarda, 35% apartamentlarda, 26% mehmonxonalarda va 3% boshqa joylashtiruv vositalarida tunashadi.

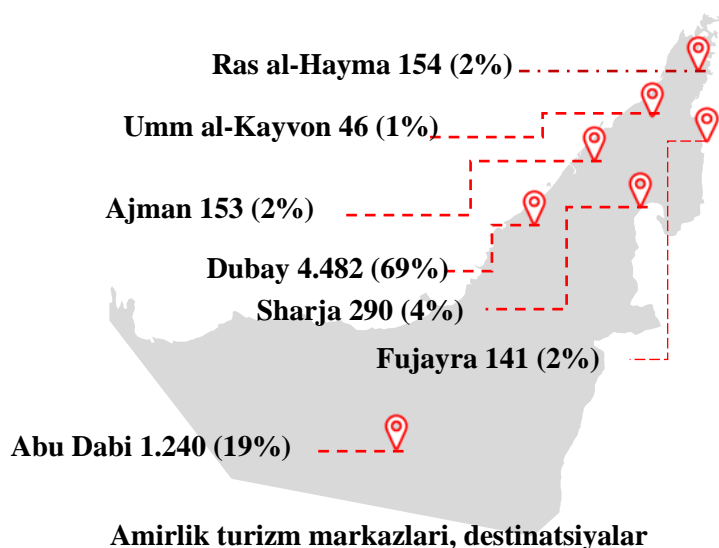
Saudiyada 2020-yilda 8,4 mln. turistlar chiquvchi turistlar sifatida qayd etilgan. Shundan 3,3 mln. turistlar Saudiya Arabistoni rezidentlari, 5,1 mln. norezidentlarni tashkil etadi. Chiquvchi norezident turistlarning katta qismi 82% qarindoshlarni yo‘qlash, 71% biznes maqsadlarida bo‘lsa, rezidentlarning 76% dam olish, bo‘sh vaqtni mazmunli o‘tkazish turizmini tashkil etadi. Chiquvchi turistlarning 55% mehmon uylarda, 33% mehmonxonalarda, 10% apartamentlarda va qolgan 2% boshqa joylashtirish vositalarida to‘xtashadi.

6-diagramma. Saudiya Arabistonidan chiquvchi turizm geografiyasi, mln. turist, 2021-yil

Manba: Tourism Statistics in Kingdom of Saudi Arabia – 2021 Annual report.

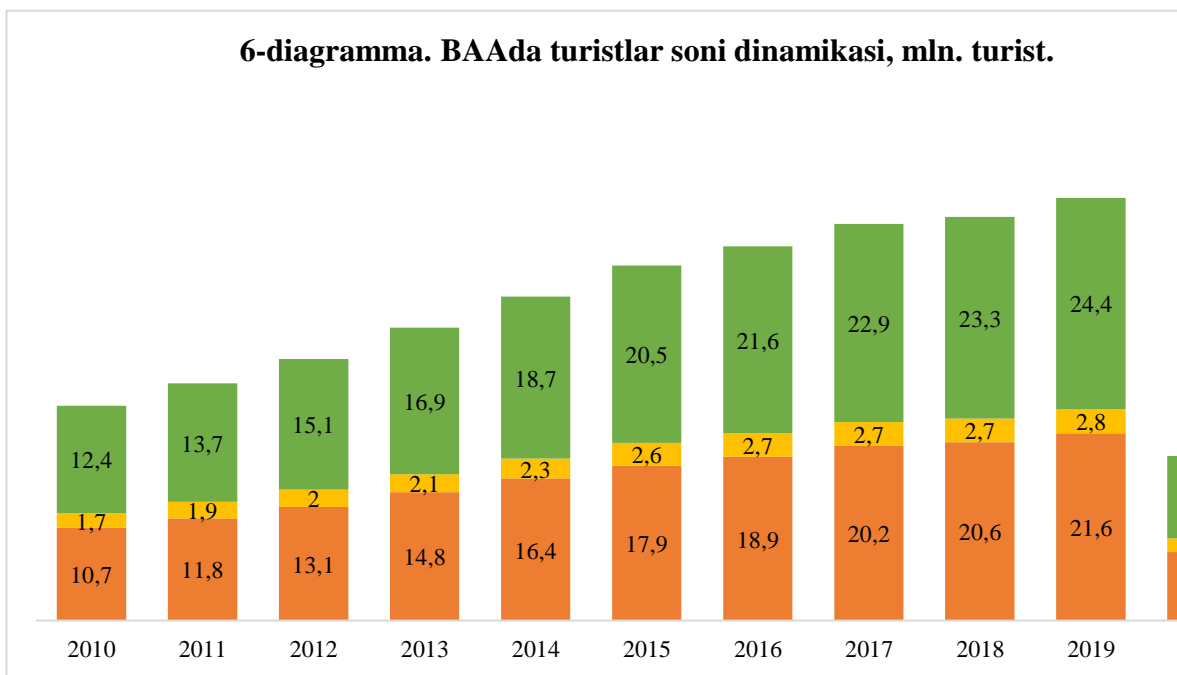
Birlashgan Arab Amirliklari Fors ko'rfazi mintaqasida turizm sanoatini rivojlantirishni birinchi bo'lib, boshlagan davlat hisoblanadi. Neft daromadlarini turistik infratuzilmalarga katta miqdorda yo'naltirishi hamda zamonaviy turizm qiyofasini yaratishga bo'lgan harakatlari natijasida nafaqat mintaqada, balki jahon turizmi bozorida muhim o'ringa ega sanaladi. Ayniqsa, Dubay zamonaviy turizm olamini o'zida aks ettira oldi. Jahonning barcha turistlar segmentini o'zida qamrab olishga imkon yaratdi. Turli shoular, ko'rgazmalar, osmono'par binolar, jahon turistlar oqimini hayratga sola oladigan darajadagi o'zgarishlar, oddiy qishloq manzaralarini tanib bo'lmas darajada o'zgartirib yuborishi jami amirlik turizm imijini jahonda o'ziga xos o'ringa chiqarib oldi.

Turizm tashkiloti UNWTO ma'lumotlariga ko'ra, BAA da turistlar oqimlari yildan yilga 1 mln. turistga oshib borishi qayd etilgan. 2010-yilda mamlakatda jami turistlar soni 12.4 mln. turistni tashkil etgan bo'lsa, 2019-yilda qariyb ikki barobarga o'sib, 24,3 mln. turistga teng bo'lgan.

Amirlikda turizmning o'ziga xos xususiyati ichki turizm emas, balki xalqaro turizm salmog'i yuqoriligi bilan ifodalanadi. Tanishib o'tgan barcha mamlakatlarda ichki turizm ulushi xalqaro turizm hissasiga nisbatan yuqori ko'rsatkichda bo'lgan. Buni qator Yevropa davlatlarida, Saudiya Arabistonda va O'zbekistonda ham kuzatish mumkin. Biroq Amirlikda buning aksini kuzatish mumkin. 2019-yilda mamlakatda jami turistlar soni 24,3 mln. nafarini tashkil etgan bo'lsa, shuning 21,6 mln. nafari xalqaro turistlari, 2,8 mln. nafari ichki turizmga to'g'ri keladi. Xalqaro turistlar jami turistlarning 88,8% ga teng. 2020-yilda mamlakatda turistlar soni 9,5 mln. nafarini tashkil etgan bo'lsa, shundan xalqaro turistlar ulushi 83,1% ga teng bo'lgan. Buni har bir aholiga bitta turist to'g'ri kelganligi bilan izohlasak, 2019-yilda bu ko'rsatkich har bir amirlik aholisiga 2,1 turist to'g'ri kelishi bilan izohlanadi. Shuning hisobiga ham xalqaro turistlar oqimlari mazkur mamlakatda yuqori ulushga ega. Ikkinchidan, xalqaro turistlarning katta qismi Dubay destinatsiyasiga tashrif buyurishadi. Dubay turizm markazi jahon turizm markazlarini o'zida jamlashga harakat qilishi natijasida juda qulay iqlim yarata olganligi bilan ta'riflash mumkin. Yana bir sababi havo transporti jahon ahamiyatiga ega hisoblanadi. Ba'si bir reytinglar indeksleri bo'yicha, Amirlik havo yo'llari bir necha yillar davomida jahonda yetakchi aviakompaniya sifatida e'tirof etiladi.

6-diagramma. BAAda turistlar soni dinamikasi, mln. turist.

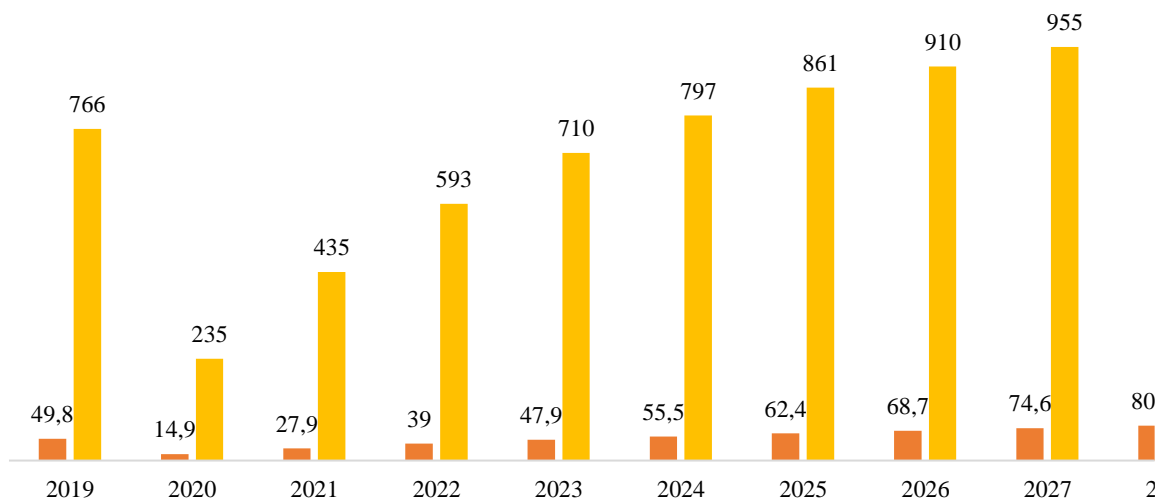

Manba: Driving the Tourism Recovery in the United Arab Emirates. Tourism Economics. An Oxford Economic Company.

Turizmning amirlik iqtisodiyotida ahamiyati juda katta. 2019-yilda mamlakat YaIMga ta'siri hajmi 49,8 mlrd. doll. deb baholangan. Undan tashqari, ish joylari bilan ta'minlash masalasida ham ulkan ahamiyat kasb etadi. Turizm sohasida yaratilgan ish joylari bevosita bandlikka ta'siri sifatida ifodalansa, bandlikka bilvosita ta'siri turistik infratuzilmalardagi yaratilgan ish o'rinlari hisoblanadi. BAA turizm sektorining mamlakat bandligiga to'g'ridan to'g'ri va bilvosita ta'siri o'rtasidagi farqi deyarli bir xil tendensiyaga ega.

7-diagramma. Turizmning BAAning iqtisodiyot va bandlikka ta'siri

Manba: Tourism Economic. WTTC.

BAA top destinatsiyalar sifatida barcha amirliklarni keltirish mumkin. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2016-yilda Abu Dabi destinatsiyasiga 4,440 mln. turist, Dubay destinatsiyasiga 14,9 mln., 2019-yilda 17,5 mln., pandemiya ta'sirida biroz pasayish kuzatilishiga qaramay, 2021-yilda 12,4 mln. turist, Sharja destinatsiyasiga 1,8 mln. turist oldingi yilga nisbatan 17% oshgan, 2018 yilda Ras al-Haymaga milliondan ortiq turistlar tashrif buyurishgan. Mamlakat destinatsiyalari orasida Dubay turizm markazi nafaqat BAAda, balki jahonda ham yetakchi hisoblanadi.

2-jadval. Dubay destinatsiyasiga tashrif buyurgan turistlar soni dinamikasi

	2013	2016	2018	2019	2020	2021
Tashrif buyuruvchilar, mln.	11	14.4	16.2	17.5	8.8	12.4
Xalqaro, % da	81	79	77	76	48	47
Ichki turistlar, % da	19	21	23	24	52	53

Manba: Dubai's Department Of Economy And Tourism. Annual Visitor Report 2021.

Xulosa. Yuqorida bayon qilinganlar asosida qayd etish kerakki, turizmning bitta talabi geografik kengliklar hisolanadi. Shu bilan birgalikda turli barerlardan holi ravishda turizm to'la qonli rivojlanadi. Turizm iqtisodiyotning qon tomiri hisoblangan valyuta tushumlarini shakllantiruvchi muhim omillardan biridir. Tanishib chiqqanimizdek, mamlakatda eng avvalo ichki turizm taraqqiy etishi lozim va ushbu omil xalqaro turizmni harakatga keltirib yuborish kuchiga ega. Shu nuqtayi nazarda Markaziy Osiyo davlatlarida ham o'zaro turistik geografik kengliklar yaratilishi lozim. Mazkur tendensiya o'zini qanchalik kech topsa shunchalik turistlar oqimlari va istiqbollari ortga surilib ketaveradi deyish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. World Tourism Organization (UNWTO) Data as collected by UNWTO, February 2019, Arabian Travel Market 2023.
2. Mastercard Global Destination Cities Index 2019.
3. Gulf Cooperation Council 2022.
4. Tourism Statistics in Kingdom of Saudi Arabia - 2021 Annual report.
5. Driving the Tourism Recovery in the United Arab Emirates. Tourism Economics. An Oxford Economic Company.
6. Tourism Economic. WTTC.
7. Dubai's Department Of Economy And Tourism. Annual Visitor Report 2021.

KUSHANOVA YULDUZ**Iqtidorli talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish bo'limi, bosh mutaxassis, TDSHU****Markaziy Osiyoni tadqiq etishning nazariy jihatlar**

Annotatsiya. Mazkur maqolada Markaziy Osiyoning zamonaviy tarixi ingliz, amerika, nemis va fransuz olimlarining ilmiy tadqiqotlari orqali tahlil qilingan.

Markaziy Osiyo taraqqiyotiga oid so'nggi yillarda ko'plab xorijiy, birinchi navbatda, fransuz tilida nashr etilgan asarlar bo'lishiga qaramay, bu mavzu shu nuqtayi nazardan o'rganilmagan va keyingi yillarda chop etilgan nashrlar yoritilmagan. Maqolaning mavzusini tanlashni dolzarblashtiradigan yangi Yevropa Ittifoqi strategiyasini ishlab chiqish arafasida.

Tanlangan asosiy usul tarixiy, muammoli-xronologik va qiyosiy yondashuv bo'lib, Markaziy Osiyo mamlakatlari va Fransiya o'rtasidagi munosabatlarga oid nazariy yondashuv va tushunchalar evolutsiyasini kuzatish, ularning har bir bosqichidagi o'ziga xoslik va farqlarini aniqlash imkonini beradi.

Fransiya – Markaziy Osiyo munosabatlariga oid xorijiy va mahalliy adabiyotlar tahlili so'nggi o'n yilliklarda Markaziy Osiyo respublikalari va Fransiyaning ilg'or texnologiyalar, energetika, madaniyat, ilm-fan, ta'lim sohalarida keng ko'lamli sarmoyaviy hamkorlikni rivojlantirishga o'zaro qiziqishlari ortib borayotganini ko'rsatdi. 2018-yildagi nashrlar Yevropa Ittifoqining Markaziy Osiyo bo'yicha yangi strategiyasida ko'zda tutilgan vazifalarga urg'u berilgan holda ikki tomonlama munosabatlarning aniq yo'nalishlari, tendensiyalari va muammolarini rivojlantirishga bag'ishlangan.

Tayanch so'z va iboralar: Markaziy Osiyo, O'rta Osiyo, Ichki Osiyo, Katta Markaziy Osiyo, Kaspiy dengizi mintaqasi.

Аннотация. В данной статье проанализированы современная история Центральной Азии с помощью научных исследований английских, американских, немецких и французских ученых.

Несмотря на множество изданных в последние годы зарубежных, прежде всего французских, работ по проблемам развития Центральной Азии, данная тема не была изучена именно в таком ракурсе и не охватывала изданные в последние годы публикации. В преддверии разработки Новой Стратегии ЕС, что актуализирует выбор темы статьи.

Основным методом избран исторический, проблемно-хронологический и компаративный подход, позволяющий проследить эволюцию теоретических подходов и концепций по взаимоотношениям стран Центральной Азии и Франции, выявить их особенности и различия на каждом этапе их развития.

Анализ зарубежной и местной литературы по франко-центральноазиатским отношениям показал нарастание в последние десятилетия взаимного интереса республик Центральной Азии и Франции к развитию полномасштабного инвестиционного сотрудничества в сферах передовых технологий, энергетики, культуры, науки и образования. Публикации 2018 года посвящены разработкам конкретных

направлений, тенденций и проблем в двусторонних отношениях с акцентом на задачах, прогнозируемых в новой Стратегии ЕС по Центральной Азии.

Опорные слова и выражение: Центральная Азия, Средняя Азия, Внутренняя Азия, Большая Центральная Азия, регион Каспийского моря, «мягкая политика», экономические интересы, партнерство.

Abstract. This article analyses modern history of Central Asia by scientific researches of English, American, German and French scholars. Despite many foreign, primarily French, works on the problems in development of Central Asia published in recent years, this topic has not been studied from this perspective and did not cover publications published in recent years. In anticipation of the development of a new EU Strategy which actualizes the choice of the topic of the article.

The main method was chosen historical, problem-chronological and comparative approach which allowing to trace the evolution of theoretical approaches and concepts on the relationship between the countries of Central Asia and France, to identify their features and differences at each stage of their development.

An analysis of foreign and local literature on French-Central Asian relations showed an increase in the last decades of the mutual interest between the Central Asian republics and France in the development of full-scale investment cooperation in the areas of advanced technology, energy, culture, science and education. The publications of 2018 year are devoted to the development of specific directions, trends and problems in bilateral relations with an emphasis on the tasks forecasted in the new EU Strategy for Central Asia.

Keywords and expressions: Central Asia, Middle Asia, Inner Asia, Great Central Asia, Caspian Sea region, economic interests, partnership, “soft policy”

Kirish. Markaziy Osiyo mintaqasi jahon taraqqiyotining muhim markazlaridan biri hisoblanadi. Uzoq yillar davomida mazkur mintaqaning tarixiy va geografik ahamiyati e'tibordan chetda qolgan bo'lsa-da, Markaziy Osiyoda sobiq ittifoqdan ajralib o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan besh respublikaning vujudga kelishi turli tadqiqotchilar uchun mintaqani qaytadan kashf etish jarayonini boshlab berdi. Jahon Markaziy Osiyoning zamonaviy tarixini mustaqil ahamiyatga ega tadqiqot obyekti sifatida o'rganmoqda. Zeroki, Markaziy Osiyoda jo'g'rofiy-siyosiy joylashuv, umumiy din, o'zaro o'xshash tillar hamda qardosh xalqlar madaniyati tutashgan mushtarak rishtalar mavjud.

Markaziy Osiyoning zamonaviy tarixini tadqiq etishda turli xil omillar ustuvor o'rin egallaydi. Bular jumlasiga ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy, geografik va geosiyosiy omillarni alohida keltirish mumkin. Tabiiyki, bunday nuqtayi nazar Markaziy Osiyoning o'ziga xos xususiyati bilan chambarchas bog'liq. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev “Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik” mavzusidagi xalqaro konferensiyada bu masalaga alohida urg'u berib shunday degan edi: “Bizning mintaqamiz xalqlarini ming yillik qardoshlik va yaxshi qo'shnichilik rishtalari bog'lab turadi. Bizni tarix, umumiy madaniyat va an'analar birlashtiradi. Yevrosiyoning yuragida joylashgan mintaqamiz Yevropa va Yaqin Sharq, Janubiy va Sharqiy Osiyoni bog'lovchi ko'priki bo'lib, Rossiya va Xitoy singari yirik

davlatlar bilan chegaradoshdir. Mintaqamiz tabiiy resurslarga boy, bu yerda ko‘plab mamlakatlar va butun mintaqalar rivojiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatgan noyob madaniyat va taraqqiyot salohiyati mavjud”¹.

Alohida qayd etish etish lozimki, Markaziy Osiyo tarixi ayrim tarixiy tadqiqotlarda “sovet O‘rta Osiyosi” deb nomlangan o‘rinsiz yondashuvlar bilan ko‘rsatib o‘tilgan. Ayni shu ma’nodan Markaziy Osiyo tarixining yangi jihatlarini xolis va haqqoniy yoritish jarayonida G‘arb tarixshunos olimlari, tadqiqotchilari va soha vakillarining o‘ziga xos ilmiy yondashuvlari va qarashlarini o‘rganib chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Markaziy Osiyo tarixini o‘rganish ishlarini katta qiziqish bilan sinchiklab ko‘zdan kechirishda quyidagi manbalar o‘rganilishi lozim deb hisoblaymiz:

– Humboldt, A. de. *Asie Centrale. Recherches sur les chaines de montagnes et la climatologie compare.* – Paris, 1843. P. 649.

– *History of Civilizations of Central Asia.* UNESCO. 1992–2005.

– Arnold J. Toynbee. *A study of history.* Oxford University Press. 1934. P. 484.

– Peter B. Golden. *Central Asia in world history.* Oxford University Press. 2011. P. 178.

– Reinhard Krumm. *Central Asia: The struggle for power, energy and human rights.* January 2007. *Compass* 2020. P. 20.

– *Central Asian sources and Cenral Asian researches.* Edited by Johannes Reckel. *Göttinger Bibliotheksschriften Band 39.* P. 231.

Quyida ushbu manbalarning har biriga alohida to‘xtalib o‘tamiz:

Markaziy Osiyo siyosiy va iqtisodiy jihatdan eng qadimgi davrlardan Yevropa bilan bog‘langan. Ayniqsa, Aleksandr Makedonskiy, Salavkiylar, Yunon-Baqtriya hamda Parfiya podsholigi boshqaruvi davrida aynan shunday mustahkam aloqalar o‘rnatilgan va rivojlangan. Shuni alohida qayd etish lozimki, “Markaziy Osiyo” atamasi ham ilk bor G‘arb manbalarida uchraydi. Jumladan, bu atama birinchi bor ilmiy doirada nemis olimi Aleksandr fon Gumboldt tomonidan “Markaziy Osiyo: tog‘ tizmalarini tadqiq etish va iqlimlarini taqqoslash” nomli asarda ishlatilgan. Mazkur asar uch jildda 1843 yilda Parijda chop etilgan bo‘lib, unda muallif Markaziy Osiyoning tog‘ tizmalari, iqlimi va geografik joylashuvini o‘rgangan holda uni alohida mintaqa sifatida ta’riflaydi. 1829 yilda A. Gumboldt Markaziy Osiyo orqali Ural tog‘lari, Kaspiydan Xitoy chegarasida joylashgan Oltoy tog‘lari bo‘ylab ekspeditsiya uyushtiradi. A. Gumboldtning tavsifiga ko‘ra, Markaziy Osiyo hududi Osiyo qit‘asining markazi hisoblanib, u sharqda shimoli-g‘arbiy Manchjuriyaning Buyuk Shingan tog‘lari, g‘arbda Kaspiy dengizining platosi bilan chegaradosh. Ushbu tavsif rus, nemis, ayniqsa, Rixtgofer singari boshqa geograflar tomonidan ham ilmiy atama sifatida ishlatilib, keyinchalik Markaziy Osiyo Tibet, Pomir, Oltoy

¹ Mirziyoyev Sh. M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2018. – B. 264.

va Buyuk Shingan tog‘lari o‘rtasidagi hudud sifatida qaraldi¹. Bundan shuni tushunish mumkinki, A. Gumboldtning Markaziy Osiyoga doir tarixiy qarashlarida bu mintaqa geografik mezonlarga ko‘ra tadqiq etiladi. Shu boisdan ham Markaziy Osiyo uzoq vaqt mobaynida geografik atama sifatida qo‘llanilib kelindi. Bir qator manbalarda Markaziy Osiyo geografik jihatdan kengaytirilgan tarzda ko‘rsatib o‘tiladi. Ayniqsa, UNESCO tomonidan nashr etilgan “Markaziy Osiyo sivilizatsiyalari tarixi” deb nomlangan kitob Markaziy Osiyoni ulkan sivilizatsiyalar chorrahasiga aylangani hamda jahon taraqqiyotiga beqiyos hissa qo‘shgani xususida so‘zlaydi. Mazkur asar olti jilddan iborat bo‘lib, unda Markaziy Osiyoda eng qadimiy davrlardan hozirgi davrgacha bo‘lgan sivilizatsiyalar tadqiq etilgan. Shu bilan birga, mazkur asarda Markaziy Osiyo mintaqasi yunonlar, rimliklar, arablar, eronliklar, xitoylar tomonidan Movarounnahr, Transaksoniya, G‘arbiy o‘lka, Turkiston, Turon, Ichki Osiyo singari atamalar bilan nomlanib, uning hududi G‘arbiy Xitoy, Mo‘g‘uliston, Shimoliy Hindiston, Pokiston va Rossiyaning Sibir o‘lkasi janubiy qismiga borib tutashadi. Biroq, mintaqa ba‘zan sobiq ittifoq doirasida to‘rt respublikaga ajratilgan holda “O‘rta Osiyo” nomi ostida geografik kichraytirilganligini ham ko‘rish mumkin. Biroq, fikrimizcha, bunday yondashuv Markaziy Osiyoni diniy, etnomadaniy, lingvistik va boshqa xususiyatlarini tamoman inkor etishga olib keladi. Mintaqa qanday talqin etilishidan qat‘iy nazar, uning xalqaro miqyosdagi roli va o‘rni nihoyatda katta. Ingliz olimi, mashhur “Tarixni anglash” asari muallifi Arnold Toynbi o‘z asarida “Markaziy Osiyo turli xil qudratli imperiyalar to‘qnashgan hududda joylashgani va mintaqaning tarixiy ahamiyati uning joylashgan o‘rni bilan belgilanishi”ni yozib qoldiradi².

Markaziy Osiyoning jahon tarixiy jarayonlaridagi ishtirokini o‘rganishda amerikalik olim Peter Golden tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlari tadqiqotlar sifatini yanada boyitadi. Peter Goldenning ilmiy nazariyalarida Markaziy Osiyo jahon tarixida o‘zining qonuniyatlari bilan shakllangani e‘tirof etilib, turli-tuman o‘lchovlarga ko‘ra, unga kengroq nazar tashlash lozim. Xususan, Peter Golden “Jahon tarixida Markaziy Osiyo” nomli kitobida Markaziy Osiyoga buddizm, zardushtiylik, yahudiy, xristian va musulmon dunyosining diniy, etnik, siyosiy va madaniy ko‘prigi sifatida qarab, unga Yevrosiyoning “heartland” yoki “tayanch nuqtasi” deya ta‘rif beradi. Uning yozishicha, Markaziy Osiyo mintaqasi Osiyoning g‘arbida joylashgan, uni tarixan G‘arbiy Turkiston, hozirgi mustaqil besh davlatni esa, G‘arbiy Markaziy Osiyo deb atash o‘rinli bo‘ladi. Darhaqiqat, Peter Bol-denning nazariy qarashlari tarixiy jihatdan bir qancha asoslarga ega, ammo hozirgi holatda uni Osiyoning g‘arbida emas, balki aynan markazida joy olganini hisobga olgan holda Markaziy Osiyo so‘zini o‘z o‘rnida qoldirish maqsadga muvofiqdir.

¹ Richthofen, Ferdinand von. China – Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien (5 Textbände und 2 Kartenbände), Berlin 1877–1912.

² Arnold J. Toynbee. A study of history. Oxford University Press, London. Volume I. – P. 379–380.

Markaziy Osiyoning zamonaviy tarixiy jihatlarini yoritishda faqat geografik, umumiy din va madaniyat, sivilizatsiya hamda tarixiy ildizlar bilan cheklanmaslik zarur. Boisi yuqoridagi sanab o'tilgan ildizlar o'zaro zanjir singari bog'langan bo'lib, Markaziy Osiyoning bir davlatida sodir bo'lgan ma'lum bir jarayon boshqasiga ta'sir etmasdan qolmaydi. Boshqacha aytganda, mintaqa aynan mana shu omillar vositasida bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Biroq, yana bir muhim jihatni e'tibordan qoldirib bo'lmaydi. Ya'ni, mintaqani geosiyosiy va geoiqtisodiy tendensiyalar, shuningdek, mintaqaviy xavfsizlik majmuyi nazaridan anglash lozim. Xuddi shu jihatdan Markaziy Osiyoda AQSH, Rossiya va Xitoy singari yetakchi kuch markazlari hamda Hindiston, Pokiston, Eron, Turkiya va boshqa mintaqaviy davlatlarning o'z geosiyosiy va geoiqtisodiy manfaatlarini izlashi tabiiy jarayondir. Qo'shimcha ravishda aytganda, Afg'onistonni ham mazkur mintaqaning tarixiy ajralmas qismi sifatida qarash bo'yicha umumiy va o'xshash yondashuvlar ko'plab topiladi.

Darhaqiqat, Markaziy Osiyoning keng va boy, ko'p jihatdan o'ziga xos tarixini o'rganish unda yuz berayotgan murakkab jarayonlarni tushunishga va istiqbolni baholashga imkon beradi. Nemis olimi Reynard Krumning fikriga ko'ra, Markaziy Osiyoda o'ziga xos kuchlar dilemmasi mavjud bo'lib, Markaziy Osiyo davlatlari belgilaydigan yo'l butun jahon va mintaqa jarayonlariga o'zining ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Shuningdek, nemis olimi mintaqaga turli tomonlama ta'rif berishda hozirda aynan geosiyosiy omil kengroq va ustunroq ahamiyatga ega, degan nazarni ilgari suradi. Bugungi kunda Markaziy Osiyoda bo'layotgan jarayonlarni tahlil qilgan holda hamda buni tarixiy ko'rinishlarini tadqiq etish mobaynida aynan olim Reynard Krumning ilgari surgan fikrlariga ko'p jihatdan qo'shilish mumkin.

O'z-o'zidan ravshanki, Xitoy, Hindiston va Pokistonning jadal sur'atlarda rivojlanayotgan iqtisodiyoti shu sur'atlarni saqlash uchun yangi energiya manbalarini topishi zarur. Bunday manbalarni ular amalda faqat Markaziy Osiyoda topishlari mumkin. Bu uch davlat jahon iqtisodiyoti va xalqaro hayotda strategik rol o'ynashini hisobga olsak, Markaziy Osiyo mamlakatlari o'z neft va gaz zaxiralarini qanday tasarruf etishi olamshumul ahamiyat kasb etadi.

Dunyo va mintaqa miqyosidagi yetakchi davlatlar Markaziy Osiyoga nisbatan olib borayotgan siyosat bugungi kunda ko'p jihatdan yuqorida zikr etilgan holat bilan belgilanadi.

So'nggi yillarda mintaqa salmoqli moliyaviy investitsiyalar obyektiga aylanib bormoqda. Amerikalik yetakchi tadqiqotchilarning ma'lumotlariga ko'ra, 1992–2000 yillarda Markaziy Osiyo mamlakatlari iqtisodiyotiga 50 milliard AQSH dollari miqdorida chet el investitsiyalari jalb qilingan bo'lsa, keyingi to'rt yil ichida shu davlatlarga amalga oshirilgan to'g'ridan to'g'ri chet el investitsiyalari (FDI)ning o'zi 17,1 milliard dollarni tashkil etdi¹.

¹ Quyidagi manbadan olingan ma'lumotlarga ko'ra hisoblandi: Asian Development: Outlook 2005, ADB Report, Hong Kong, China, 2005. – P. 318.

Bugungi kunda Markaziy Osiyoga jalb qilinayotgan mablag'lar umumjahon mezonlariga ko'ra ham ancha salmoqlikdir. Bu mintaqaning barqaror rivojlanishidan va boshlangan loyihalar muvaffaqiyatli amalga oshirilishidan hamda jahon hamjamiyatining manfaatdorligi oshib borayotganidan dalolat beradi. Markaziy Osiyoga ham o'sib borayotgan, istiqbolli va qamrovli bozor, ham strategik jihatdan muhim xom ashyo manbai sifatida qaralmoqda.

Tadqiqotchilar va tahlilchilarning tasdiqlashicha, Markaziy Osiyo mintaqasi Osiyo savdo yo'llari chorrahasi sifatidagi o'zining tarixiy ahamiyatini tiklamoqda. To'g'ri, an'anaviy savdoda dengiz transporti hal qiluvchi rol o'ynamoqda va kelajakda ham o'ynaydi.

Ayni paytda Markaziy Osiyoda temiryo'l va avtomobil transporti samaradorligining oshishi, aviatsiya aloqalarining rivojlanishi transport marshrutlari tizimida mintaqaning raqobatbardoshligi oshishiga olib kelmoqda. Bundan tashqari, iqtisodiy aloqalarning telekommunikatsiyalar va axborot texnologiyalari rivojlanishi bilan bog'liq yangi shakllari dengiz yo'llariga ehtiyoj sezmasdan, eng qisqa, to'ppatog'ri yo'llardan o'tmoqdadir. Demak, ular muhim iqtisodiy markazlar – Yevropa va Osiyo-Tinch okean mintaqasini birlashtirib, Markaziy Osiyo orqali o'tmoqda.

Markaziy Osiyo davlatlari hududida Buyuk ipak yo'lining yangi va zamonaviy loyihalar orqali tiklanayotganligi, bu davlatlarning istiqbolda Yevropa bilan bog'lanishiga va ochiq dengiz yo'lga chiqishga imkoniyat yaratadi.

Yana bir nemis olimi Joannis Rikel o'z tadqiqotida Markaziy Osiyoni Buyuk ipak yo'lida joylashgani va bu istiqbolda ham mintaqaga keng imkoniyatlar ochishini yozib o'tadi. J. Rikel madaniy jihatdan Markaziy Osiyoda mustahkam rish-talar mavjudligi, uni bu borada Xitoy, Hindiston va Eron madaniy olamidan farq qilishi to'g'risida ma'lumotlar taqdim etadi. Uning fikriga ko'ra, imperiyalar boshqaruvi va ta'siri davrida o'z madaniy qadriyatlarini saqlab qolgani va bu jarayon hozirgi kunda davom etayotgani Markaziy Osiyoning o'ziga xos xususiyatini belgilab beradi¹.

Markaziy Osiyo tarixini o'rganish davomida fransuz maktablarining ham olib borgan ilmiy tadqiqotlariga alohida e'tibor qaratish lozim. 1990-yillarning ikkinchi yarmidan va 2000-yillarning birinchi yarmidan boshlab Fransiya Markaziy Osiyo mintaqasida diplomatik ishtiroki va siyosiy faolligini oshirib, Afg'oniston manfaatlarini hisobga olgan holda, o'zining iqtisodiy, madaniy va gumanitar maqsadlarini kengaytira boshladi. Markaziy Osiyo atamasini ilmiy tadqiqotning obyekt sifatida o'rgangan dastlabki fransuz olimi Yulius Klapproz hisoblanadi. Markaziy Osiyoni kengroq o'rganish va uni ilmiy jamoatchilikka tanishtirishda esa, arxeolog Paul Pelliotning xizmatlari katta. U XX asr boshlarida Markaziy Osiyo hududida arxeologik izlanishlar olib borib, mintaqaning tarixiy kelib chiqishi xususida batafsil

¹ Central Asian written sources – from manuscript and print culture into the digital Dark Ages? Central Asian sources and Central Asian researches. Edited by Johannes Reckel. Göttinger Bibliotheksschriften Band 39. – P. 11.

ma'lumotlar yozib qoldiradi¹. Markaziy Osiyo mamlakatlari o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan so'ng, fransuz tadqiqotchilari birinchilardan bo'lib mintaqani izchil o'rganishga kirishdi. Shu maqsadda 1993-yilda Toshkentda "Markaziy Osiyo tadqiqotlari Fransiya instituti"(IFEAC) tashkil etildi. IFEACning asosiy maqsadi mintaqada arxeologiya va turli xil ijtimoiy-gumanitar fanlar (tarix, sotsiologiya, etnologiya, antropologiya, ekonomika, geografiya) bo'yicha tadqiqot olib borayotgan fransuz va markaziy osiyolik tadqiqotchilarni qo'llab-quvvatlashdan iborat. Ushbu institut tasarrufida "Cahiers d'Asie Centrale" (Markaziy Osiyo daftarlari) doimiy ravishda nashr etib kelinadi, uning har bir soni ma'lum fan sohalariga, xalqlarning ijtimoiy hayoti, tarixiga bag'ishlangan². Har bir soni Markaziy Osiyodagi eng muhim tadqiqot mavzusini batafsil o'rganib chiqadigan tadqiqotchilar tomonidan muvofiqlashtirilgan aniq ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Markaziy Osiyo mintaqasi davlatlari (O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, shuningdek, Rossiya, Eron va Afg'onistonning bir qismini) o'z ichiga olgan fransuz va ingliz tillarida o'nlab original maqolalarni o'z ichiga olgan tadqiqotlardan iborat. Ular asosan (tarix, geografiya, arxeologiya, tilshunoslik, sotsiologiya, siyosatshunoslik, antropologiya va etnologiya) fan sohalarini qamrab olgan. Shu bilan birga, mazkur institut Markaziy Osiyoning mahalliy tadqiqot institutlari bilan hamkorlikda ilmiy faoliyatni kengaytirish, ilmiy va ijtimoiy tadqiqot sohasida Fransiya va Markaziy Osiyo mamlakatlari hamkorligini rivojlantirish va boshqa maqsad hamda vazifalarni amalga oshirishni nazarda tutadi.

Fransuz olimlaridan biri Jorj Vashington universitetining Elliot xalqaro munosabatlar maktabining professori Sebastyan Peyruzning ilmiy ishlari alohida ahamiyatga ega. Fransiyalik olim Markaziy Osiyo mamlakatlarida mustaqillikdan so'ng amalga oshirilgan iqtisodiy-ijtimoiy islohotlarni urbanizatsiya jarayoni hamda tashqi siyosat bilan qiyosiy tahlil qilgan³. Bundan tashqari uning ilmiy faoliyati Markaziy Osiyodagi siyosiy tizimlar, iqtisodiy va ijtimoiy muammolar, islom va diniy qarashlar, shuningdek, Xitoy, Hindiston va Janubiy Osiyoga nisbatan Markaziy Osiyoning geosiyosiy holatini o'rganishni o'z ichiga olgan.

Professor Sebastyan Peyruz "Fransiya va Markaziy Osiyo" maqolasida ta'kidlaganidek, Fransiyaning Markaziy Osiyo rivojlanishida ko'rsatgan yordami ikki yo'nalishga asoslangan madaniy hamkorlikka qaratilgan. Birinchi yo'nalish – Fransuz Alyansi va boshqa madaniy markazlari yordamida fransuz tilini va

¹ Paul Pelliot. Le Cha Tcheou Tou Fou T'ou king' et la colonia sogdienne de la region du Lob Nor. Journal asiatique. Series 11, no 7, January-February 1916. – P. 111–123.

² Sophie Hohmann, Rukhshona Kurbonova. Santé et migration en Asie centrale. Cahiers d'Asie Centrale. – Paris, 2018. – 334 p.

³ Sebastien Peyrose. L'Asie Centrale quinze ans après l'indépendance: un bilan en demi-teinte// Politique étrangère. – Paris, 2006. – 406 p.

madaniyatini targ'ib qilish bo'lsa, ikkinchi yo'nalishi – davlat xizmatchilari va ilmiy darajadagi xodimlarning kasbiy salohiyatini oshirishdan iborat¹.

Markaziy Osiyo uzoq davr mobaynida strategik ahamiyatga molik mintaqa deb hisoblanib kelingani faqat uning Yevrosiyoda joylashgan buyuk davlatlarga yaqinligi bilan bog'liq. Mintaqaning o'zi hech qachon ko'p sonli o'troq aholiga ham, o'z tabiiy boyliklaridan foydalanish qobiliyatiga ham ega bo'lmagan. Shu boisdan bu mintaqa tarixida uning hududida qudratli imperiya yoki nufuzli davlatlar kam vujudga kelgan. Markaziy Osiyo asosan tashqi kuchlar raqobatlashgan maydon bo'lgan². Ushbu ta'rifda keltirib o'tilganidek, Markaziy Osiyo atrofida tashqi kuchlarning manfaatlari kesishganligi mavjud bo'lsa-da, uni yetakchi davlatlarga yaqin joylashgani bilan bog'lash unchalik to'g'ri emas. Sababi Markaziy Osiyo bugungi kunda alohida makon sifatida rivojlanib kelmoqda.

2001-yil 11-sentabr hodisalaridan so'ng Markaziy Osiyoda yangi arxitektonik o'zgarishlar, aniqroq aytganda, yangi tarixning shakllanishi jarayoni boshlandi. Aynan mazkur paytdan boshlab Markaziy Osiyo yirik geosiyosiy nazariyalarning tarkibiy qismiga aylandi. Buning asosiy sabablaridan biri endi Markaziy Osiyo mintaqasiga xalqaro munosabatlar ishtirokchilarining dolzarb nuqtasi sifatida qaray boshlandi. Qolaversa, g'arblik, jumladan, amerikalik nazariyotchilar Markaziy Osiyoga nisbatan yangi qarashlar, nazariyalar va konsepsiyalarni ilgari sura boshladi. Shu ma'noda, Markaziy Osiyoni janubiy qo'shni sarhadlar bilan geosiyosiy talqinga ko'ra bog'lashni nazarda tutuvchi "Katta Markaziy Osiyo" konsepsiyasi ishlab chiqildi va G'arb tadqiqotlarida ommaviy ravishda qayta-qayta takrorlandi. Ko'pchilik taxminlarga ko'ra, ushbu konsepsiyasining muallifi amerikalik olim Fridrik Starr hisoblanadi. U "Katta Markaziy Osiyo" atamasini o'zining "Markaziy Osiyo uchun hamkorlik" nomli nashrida qayd etadi³. Amerikalik nazariyotchilar mazkur konsepsiyaning mazmun-mohiyatini tushuntirib berar ekan, Markaziy Osiyoning undan tashqarida madaniyati, tili va dini o'xshash bo'lgan Afg'oniston bilan uzviy ravishda bog'liq va ajralmas deya izohlashadi.

Markaziy Osiyoni Kaspiy dengizi bilan bir hudud sifatida talqin etish. Mazkur variant Kaspiy dengizi mintaqasi deb nomlanib, uning tarkibiga Ozarbayjon ham qo'shiladi. Bunday talqin o'z mohiyatiga ko'ra, tashqi kuchlarning mintaqa uglevodod resurslariga bo'lgan manfaatlarini o'zida aks ettiradi. O'z navbatida, bu variant orqali Kaspiy dengizi mintaqasi va Markaziy Osiyo mintaqasi atamallari sinonim sifatida tushuniladi.

Yuqorida sanab o'tilgan har ikki variantda ham G'arbning Markaziy Osiyoga bo'lgan geostrategik qiziqishi namoyon bo'ladi. Ma'lumot o'rnida shuni ta'kidlash

¹ Пейруз С. Франция и Центральная Азия. // Журнал программы «Мониторинг ЕС – Центральная Азия». (EUCAM Polic Briefs). 2012. № 9. С.4

² http://en.wikipedia.org/wiki/Central_Asia.

³ Starr F.A. Partnership for Central Asia // Foreign Affairs. – 2005.–July / August (http://www.sfr.org/publication/8937/partnership_for_central_asia.html)

o‘rinliki, “Katta Markaziy Osiyo” konsepsiyasi asosida “Katta Markaziy Osiyo”¹ loyihasi ham ishlab chiqilgan. Unga ko‘ra, mintaqani bog‘lovchi markaz sifatida transafg‘on gaz quvuri tashkil etilishi lozim bo‘ladi. Bugun energetik resurslar O‘zbekiston, Qozog‘iston va Turkmaniston kabi Markaziy Osiyo davlatlari iqtisodiyoti sohaviy tarkibida alohida, o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lmoqda. Bunday resurslar ularning taraqqiyotining asosiy omili bo‘lmoqda, va bu dunyo va mintaqa yetakchi davlatlarini mintaqaga e‘tiborini yanada kuchaytirishiga olib keladi.

Yaqin kelajakda energoresurslar o‘z monopoliyasini saqlab qoladi va yetakchi davlatlar o‘rtasida Markaziy Osiyo mintaqasidagi asosiy raqobat va hamkorlik obyekti bo‘lib qoladi. Buyuk davlatlarning Markaziy Osiyo hududidagi raqobati ijtimoiy-iqtisodiy fazadan faol harbiy-siyosiy fazaga ko‘tarilishi ehtimoli mavjud. Hech shubhasiz mintaqada AQSH o‘z manfaatlarini tezkor amalga oshiradi, lekin tabiiyki, Markaziy Osiyodagi o‘z strategik raqobatchilari hisoblangan Rossiya va XXRning pozitsiyasini rasman hisobga olgan holda.

Markaziy Osiyoning bugungi tarixi, hech shubhasiz, mintaqaviy xavfsizlikni ta‘minlash bilan chambarchas bog‘liq. Mintaqaning real holatini baholagan vaqtda mintaqaviy xavfsizlik kompleksi (MXK) ishlab chiqilishi zarurligi ayon bo‘ladi. MXK g‘oyasi ingliz olimi Barri Byuzanga tegishlidir. Biroq uning keyingi rivojlanishi Ola Vever nomi va Kopengagen xalqaro munosabatlar maktabi bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘liq. Shuning uchun MXK nazariyasi Kopengagen maktabining jamoaviy xavfsizlik nazariyasining bir qismi sifatida ko‘riladi. Tizimlashtirilganligi, mezonlarning ishlab chiqilganligi, mintaqaviy komplekslarning modeli va turlaridan kelib chiqib, Byuzan-Vever nazariyasi mintaqaviy darajadagi xavfsizlik dinamikasini tahlil qilishda samarali instrument sifatida tan olinadi. Ayniqsa, Markaziy Osiyoda yangi mustaqil davlatlarning mustahkamlanishi va ular manfaatlarining umumiylikni anglashning mustahkamlanishi, muammo va xavfsizlikka tahdidlar, geosiyosiy raqobatning kuchayishi, mintaq va Afg‘onistonda harbiy-siyosiy ishlarning saqlanib qolishi tadqiqotchilar tomonidan e‘tiborga olinmay qolishi mumkin emas. Bu omillar majmuyi ular dunyoqarashining Markaziy Osiyo MXK maqomi transformatsiyasiga bir qadar yaqinlashtirdi. Natijalar qayta sodir bo‘layotgan keyingi manzaralarni ko‘rsatadi:

1. Markaziy Osiyo – xavfsizlik kompleksining nisbatan katta bir qismi.
2. Bipolyar yo‘nalish – Markaziy Osiyoga tegishli ikki teng maqomdagi MXKning shakllanishi. Markaziy Osiyo tabiati bunday MXK tashkil etilishini shubha ostiga qo‘yadi. Biroq, bundan ikki MXK xuddi bir yagona tizimdek namoyon bo‘ladi. Xususan, alohida tadqiqotchilarning fikricha, Janubiy va Markaziy Osiyo MXK bosh aloqalarining vujudga kelishida ikki MXK – Markaziy va Janubiy Osiyo yoki Markaziy Yevrosiy MXK shakllanishida Afg‘oniston transformatsiyasining roli yuqori.

¹ Byrd W. Economic Cooperation in the Wider Central Asia Region/ William Byrd, Martin Raiser and others// World Bank. Working Paper. – 2006. – No.75.

3. Markaziy Osiyo o'zida to'liq va mustaqil mintaqaviy xavfsizlik kompleksini namoyon etadi. Bu tezisni ko'plab tadqiqotchilar qo'llab-quvvatlaydilar.

Markaziy Osiyoda yagona bo'lgan MXK, asosan xalqlar tarixi, hududlardagi vaziyat, do'stona munosabat va mehmondo'stlikni kuchaytirish, mojaro va hamkorlikni o'z ichiga oladi. Markaziy Osiyodagi xavfsizlik harakatlari ifodalovchi MXK global raqobatchi kuchlar, ya'ni bir tomondan, Rossiya va Xitoy, boshqa tomondan esa, Qo'shma Shtatlarning strategik va iqtisodiy qiziqishlariga muvofiq tuzilgan geosiyosiy va tashqi ittifoq harakatlarida o'zini namoyon etadi. Afg'onistondagi harakatlarda esa, MXK uch qismga ajraladi, ya'ni Fors qo'ltig'i, Markaziy Osiyo va Janubiy Osiyo¹.

Xulosa. Yuqorida aytib o'tganimizdek, hududiy xavfsizlik chegaralari va uning faol tarkibini to'g'ri aniqlash xavfsizlik muammolarining asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi. Ushbu muammolarning muhim jihati shundaki, ularning betaraf ruhda ekanligi. Shunday ekan, mamlakat hududi ichidagi ittifoqlarning daraja kuchi yetarli emas, Markaziy Osiyodagi MXKda ham ushbu vaziyat kuzatiladi, nazarimizda, bu omillar MXKga ta'sir qila olmaydi. Ilmiy jihatdan Markaziy Osiyodagi xavfsizlik borasidagi mavjud muammolarni ikkiga bo'lamiz: ichki (mintaqaviy) va tashqi. Ichki muammolarga Markaziy Osiyodagi davlat chegaralarining xalqaro-huquqiy jihatdan rasmiylashtirishning yakuniga yetmaganligi; transchegaraviy xavflarning (diniy ekstremizm, terrorizm, noqonuniy mehnat migratsiyasi) fuqarolik institutlari va mintaqadagi alohida davlatlarda konstitutsionalizmning rivojlanmaganligi; transchegaraviy muammolarni hal qilishning ikki tomonlama va ko'p tomonlama (mintaqaviy) samarali mexanizmlarning mavjud emasligi.

Tashqi muammolar global (misol uchun, 2001 yil 11 sentabr voqealari) hamda mintaqaviy kelib chiqish (Afg'on muammosi) yoki qo'shnihilik omili bilan asoslanishi mumkin.

Bugungi kunda Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi munosabatlar yangi va jadal tarzda rivojlanib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning tashabbuslari va amaliy sa'y-harakatlari natijasida Markaziy Osiyoda yangi geosiyosiy ishonch muhiti vujudga kelmoqda. Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasida mavjud bo'lgan bir qator muammolar borgan sari kamayotgani aynan O'zbekistonning bu boradagi o'rni bilan chambarchas bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev "Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik" mavzusida Samarqand konferensiyasida quyidagi masalalarga alohida e'tibor qaratdi:

¹ Tadjbakhsh, Shahrbanou, 2012. "Central Asia and Afghanistan: Insulation on the Silk Road, Between Eurasia and the Heart of Asia", PRIO Paper. Oslo: PRIO. – P. 4–5. <http://www.prio.no/Research-and-Publications/Publication/?oid=3287917>

Ayni paytda Markaziy Osiyoda qudratli davlatlarning manfaatlari kesishmoqda, beqarorlik va qarama-qarshilik o'choqlariga tutash bo'lgan mintaqa yaqin va uzoq xorijda ro'y berayotgan barcha salbiy jarayonlar ta'sirini his etmoqda.

Bu yerda qanday kuch ustun keladi – nizo va qarama-qarshiliklarni yoki hamkorlik va taraqqiyotmi?

Umumiy aholisi 70 milliondan ortiq bo'lgan mintaqamizning kelajagi bugungi kunda Markaziy Osiyoning har bir davlati tomonidan barpo etilmoqda.

Davlatlarimiz aynan yaxshi qo'shnicilik va o'zaro manfaatli hamkorlik tamoyillari asosida savdo-iqtisodiy, transport-kommunikatsiya, madaniy-gumanitar sohalarda, xavfsizlik va barqarorlik masalalarida o'z salohiyatini yanada samarali amalga oshira oladi.

Munosib kelajakni ta'minlash uchun bugun biz qanday aniq vazifalarni bajarishimiz muhim va zarur?

Birinchidan, savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish.

Ikkinchidan, transport-logistika salohiyatidan yanada samarali foydalanish.

Uchinchidan, Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlashda "yaxlit xavfsizlik" tamoyiliga rioya qilish, jumladan, Afg'onistonning mintaqaviy iqtisodiy jarayonlariga qo'shilishiga har tomonlama ko'maklashish.

To'rtinchidan, davlat chegaralarini delimitatsiya va demarkatsiya qilish jarayonini tezda yakunlash.

Beshinchidan, mintaqa suv resurslaridan mintaqadagi barcha davlatlar manfaatlarini hisobga olgan holda samarali foydalanish.

Oltinchidan, Markaziy Osiyoda madaniy-gumanitar aloqalarni yanada rivojlantirish¹.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda quyidagi umumiy xulosalarni keltirish mumkin:

Birinchidan, Markaziy Osiyo atama sifatida dastlab geografik mezonga ko'ra qo'llanilgan;

Ikkinchidan, G'arb olimlari o'zining ilmiy qarashlarida Markaziy Osiyoning jo'g'rofiy hududini kengaytirilgan tarzda tadqiq etadi:

Uchinchidan, Markaziy Osiyoning zamonaviy tarixini sinchiklab o'rganish jarayonida G'arb tadqiqotchilarining izlanishlarida mintaqa geosiyosiy talqinga ko'ra kengroq va ko'proq tadqiq etilganini ko'rish mumkin;

To'rtinchidan, hozirgi kunda G'arb olimlarining "Katta Markaziy Osiyo" konsepsiyasi etnomadaniy, diniy, iqtisodiy va geosiyosiy omillarga asoslanadi.

Beshinchidan, Markaziy Osiyo mintaqaviy xavfsizlik kompleksi ayrim davlatlarda mavjud bir xil ichki komponentlarga bog'liq bo'lmasdan, tashqi mudofaa zaruriyatiga ham ehtiyoj sezadi.

¹ Mirziyoyev Sh. M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – T.: "O'zbekiston" NMIU, 2018. – B. 264-272.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mirziyoyev Sh. M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. – T.: O‘zbekiston NMIU, 2018. – B. 264.
2. Richthofen, Ferdinand von. China – Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien (5 Textbände und 2 Kartenbände), Berlin 1877–1912.
3. Arnold J. Toynbee. A study of history. Oxford University Press, London. Volume I. – P. 379-380.
4. Asian Development: Outlook 2005, ADB Report, Hong Kong, China, 2005. – P. 318.
5. Central Asian written sources – from manuscript and print culture into the digital Dark Ages? Central Asian sources and Cenral Asian researches. Edited by Johannes Reckel. Göttinger Bibliotheksschriften Band 39. – P. 11.
6. Paul Pelliot. Le Cha Tcheou Tou Fou T’ou king’ et la colonia sogdienne de la region du Lob Nor. Journal asiatique. Series 11, no 7, January-February 1916. – P. 111–123.
7. Sophie Hohmann, Rukhshona Kurbonova. Santé et migration en Asie centrale. Cahiers d’Asie Centrale. – Paris, 2018. – 334 p.
8. Sebastien Peyrose. L’Asie Centrale quinze ans après l’indépendance: un bilan en demi-teinte// Politique étrangere. – Paris, 2006. – 406 p.
9. Пейруз С. Франция и Центральная Азия.// Журнал программы «Мониторинг ЕС – Центральная Азия». (EUCAM Polic Briefs). 2012. № 9. – С.4
10. http://en.wikipedia.org/wiki/Central_Asia.
11. Starr F.A. Partnership for Central Asia // Foreign Affairs. – 2005. –July / August (http://www.sfr.org/publication/8937/partnership_for_central_asia.html)
12. Byrd W. Economic Cooperation in the Wider Central Asia Region/ William Byrd, Martin Raiser and others// World Bank. Working Paper. – 2006. – No.75.
13. Tadjbakhsh, Shahrbanou, 2012. “Central Asia and Afghanistan: Insulation on the Silk Road, Between Eurasia and the Heart of Asia”, PRIO Paper. Oslo: PRIO. – P. 4–5. /<http://www.prio.no/Research-and-Publications/Publication/?oid=3287917>

Bosishga ruxsat etildi 30.09.2023. Bichimi 1/16. Shartli 14,25 b.t.
100 nusxada, original-maket asosida bosildi.
Buyurtma № Bahosi kelishilgan narxda.

Toshkent davlat sharqshunoslik universitetining
kichik bosmaxonasida bosildi.
Toshkent, Amir Temur ko‘chasi, 20.

©Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2023